

ALIJA IZETBEGOVIĆ
(KRATKA BIOGRAFIJA)

Sarajevo, 2019.



FARIS NANIĆ

ALIJA IZETBEGOVIĆ
KRATKA BIOGRAFIJA

Sarajevo, 2019.



PREDGOVOR

Pred vama je još jedan životopis Alije Izetbegovića, prvog demokratski izabranog Predsjednika Predsjedništva Bosne i Hercegovine, političkog i nacionalnog lidera Bošnjaka. Nekoliko godina prije smrti Izetbegović je odabrao sjećanja, za koja je smatrao da javnost na njih ima pravo. Odlučio se za one dionice svoga života koje je bio spreman podijeliti s drugima, odnosno za one dijelove koji javnosti nisu bili znani izvan njegova poznatog, medijski praćenog rada, prije, za vrijeme i poslije Agresije na Bosnu i Hercegovinu. Poštujući konsekventno tu normu, koju je sâm uspostavio, a crpeći kao glavni izvor njegova *Sjećanja* objavljena 2001. godine, zatim njegova pisana, prvenstveno autorska djela, posebno uzničke zapise *Moj bijeg u slobodu* – te javnosti dopuštene glavne dionice Izetbegovićeve života, nastojao sam njegov život prikazati u jednom čovječnijem maniru, ljudima bližem i osjetilno perceptivnijem, jer sam ga imao čast poznavati i za njega raditi, te ga postaviti u kontekst vremena i prostora u kojima je živio i radio, kao i njihovih mijena. Naime, smatram da niti jedna historijska ličnost ne djeluje izvan povijesti, izvan konteksta svoga vremena, odnosno ona historijskom i postaje baš zato. Alija Izetbegović najznačajnija je historijska ličnost Bošnjaka i Bosne i Hercegovine, ako ne i šire, a među značajnijima u muslimanskom svijetu u dvadesetom stoljeću. Isto tako, ličnosti koje obilježavaju epohu, sazrijevaju u kontekstu vremena i prostora, pa se njihove ideje, koncepti, modaliteti rada i greške, zablude, kao i mijene u stavovima, mogu shvatiti jedino u tom kontekstu, vodeći računa o okruženju, o miljeu. Francuski filozof i teoretičar književnosti Hippolyte Taine bio je sklon upravo miljeu davati odlučujući značaj pri formiranju ličnosti i njezina stvaralaštva. Naravno, sredina je tek jedan faktor sazrijevanja i djelovanja. Ideje, a njih Izetbegoviću nije nedostajalo, možda su i važnije. Sretao se s njima čitav misleći dio svoga života, s njima korespondirao, prihvaćao ih cjelovito ili djelimično iz njih izgrađene teorije, odbacivao ih ili s njima, odnosno njihovim pokretačima, polemizirao. Zato

je ovaj biografski pokušaj umnogome obilježen poviješću i idejama, za koje smatram da su izgradile Aliju Izetbegovića kao političkog vođu i državnika, ali i mislioca svoga turbulentnog vremena.

Zbog svega navedenog, čini mi se da sam uspio načiniti još jedan prilog biografiji ovog velikog čovjeka, više pokušaj životopisa najznačajnijeg političkog lidera Bošnjaka, kako se to u historiografiji nekada nazivalo, najnovijeg doba. Skice za njegov portret i ocjenu njegovog cjelokupnog a ne samo političko-državničkog djela i ostavštine radit će se u godinama koje dolaze. Bit će tu i panegirika i kritika, integralnog životopisa i izabраниh segmenata i fragmenata, istina i laži, utemeljenih naučnih radova i teških improvizacija. Napokon, doći će i vrijeme čije sudionike i pisce neće obavezivati Izetbegovićeva norma o selekciji *Sjećanja* i životnih dionica koje se dijele s javnošću. Tek tada će naši slijednici, u vremenu nenaklonjenom autonomnom, poštovanja vrijednom Izetbegovićevom čuvanju privatnosti svoje obitelji i prijatelja, kako to uvijek i zakonomjerno biva sa svim liderima, biti upoznati s cjelinom njegova dramatičnog životnog puta, po mnogočemu singularnog, neobičnog. Njegova će se opsesija dramom života, koju mi je jednom prilikom u Džeddi priznao, reflektirati na egzemplarnu dramu njegovog životnog puta. Onu dramu koju je ontološki, i u naslovu poglavlja, antagonizirao evropskom pojmu utopije, kritizirajući Thomasa Moorea u svome kapitalnom djelu *Islam između Istoka i Zapada*.

PROLOG

Sarajevo, jesenji, oblačan, devetnaesti dan oktobra 2003. godine po miladu. Pristižu ljudi, u rijekama, iz čitave Bosne i iz inostranstva, slijevajući se na Trg Bosne i Hercegovine, sa svih strana, tiho, dostojanstveno. Grad je zamro. Neka dotada nikad čujna tišina razlila se ulicama, čaršijom, mahalama... Vrijeme, relativno kakvo već jeste, uspori. Prostor, relativan kakav i on jeste, stisnu se. Grad postade miran, spokojan, tih, usporen, a ljudi u njemu bliži jedni drugima. Dostojanstvena tuga čita se na licima pridošlica, koji se odlučno, ali ne prebrzo, spuštaju k središtu grada heroja, gdje će se dženazom oprostiti od merhuma, kojeg su došli ispratiti na put u Bolji svijet.

Polahko počinje kiša, sve jača, sve upornija, gusta poput zavjese. Ljudi joj prkose, stotinu i pedeset hiljada ih klanja dženazu čovjeku, kojeg su smatrali svojim liderom, kojeg su slijedili u iskušenjima kojima dotada niti oni, niti njihovi preci nisu bili podvrgnuti. Alija Izetbegović, pravnik po obrazovanju, filozof po vokaciji, zatočenik misli po sudbini, državnik po izboru, lider jednog malobrojnog naroda, dugo nepriznatog, čija je povijest sistemski krivotvorena, osakaćivana, napustio je Ovaj svijet mučen bolešću, koju je vukao kao posljedicu dugogodišnjeg robijanja po socijalističkim kazamatima, u koje je dva puta dospio jer je želio slobodu. Jer je, kako je sam kasnije napisao, u nju bježao. Svojim bijegom u slobodu lider Bošnjaka sažeo je svoj jedinstven životni put, iskustvo i spoznaju u sabranim zatvorskim zabilješkama i epistolama svome sinu Bakiru i kćerima Lejli i Sabini koje je pisao, baš kao i njegov veliki prethodnik Džavaharlal Nehru svojoj kćeri Indiri, iz zatvora, iz kazamata restriktivne političke vlasti, jednounmlja i ograničenja ljudskih prava. Svojim je upornim svjedočenjem slobode misli za tu slobodu bio spreman biti neslobodnim. Slobodu je zaslužio baš zato što je za nju bio spreman biti zarobljenikom. Slobodu s odgovornošću, vjerovao je.

Pred tabutom koji, prekriven zastavom Bosne i Hercegovine, stoji ispred Parlamentarne skupštine BiH, Visoki predstavnik međunarodne

zajednice, britanski liberal Paddy Ashdown, u zanosu kazuje da danas i nebo nad Bosnom plače. Kiša pljušti sve jače. A ljudi ne traže zaklona, mirno čekaju da isprate svoga prvaka, da klanjaju dženazu, potpuno mokri.

Do šehidskog mezarja na Kovačima dug je put. Uz Miljacku, rijeku koja dvije polutke grada spaja, ljudi zastaju i odaju počast tabutu prekrivenom zastavom, na lafetu koji se polahko kreće ka istoku. Nad mezarom hafiz Mensur Malkić uči prvih petnaest ajeta kur'anske sure *Er-Rahman*, sure kojoj se merhum Alija Izetbegović često vraćao i njezine jedinstvene ajete citirao, iz njih crpio inspiraciju, snagu, hrabrost i drugima ih prenosio. Kako je rekao i zapisao¹, s tim se suretom susreo još kao dječak, slušajući kiraet imama Vekil-Harač ili Hadžijske džamije u Sarajevu Mustafe Mujezinovića, kojeg su zvali Kovačem. Svjedočio je uvjerenje nama, svojim pomoćnicima, da je ajet o Božijem izazovu čovječanstvu i paralelnim svjetovima da prijeđu granice nebesa i Zemlje kada ovladaju ultimativno velikom Silom, zapravo poziv čovječanstvu na puni znanstveni napredak kao formu približavanja Njemu.

Tako je tu, među svojim palim borcima, svjedocima vjere u Jedinoga Boga, na starom šehidskom mezarju u Sarajevu, završio ovozemaljski život Alija, sin Mustafin, Izetbegović, izabrani lider Bošnjaka kojem su oni, kao niti jednom prije, poklonili emanet vodstva. Mokri i promrzli, gradu i svijetu, to i dokazaše.

¹ Alija Izetbegović, *Sjećanja: autobiografski zapis*, OKO, Sarajevo, 2005.

VRIJEME SUTONA

Bosanski Šamac, gradić na dvije rijeke, od kojih prva sa sjevera, višestoljetnom granicom, a druga iz smjera juga prema sjeveru, svojim nazivom, u mnogome definiraju Bosnu i Hercegovinu. Rijeke Sava i Bosna metafore su zemlje, njezinih granica i dometa, ali i njezina mentaliteta, koji se, barem kad je riječ o Bošnjacima, rijetko kada osvrće preko tih rijeka, posebno one sjeverne, granične – Save. Ono s druge obale ih ne interesira, zaboravljaju da one druge ovo s njihove obale itekako zanima, u svim aspektima, teritorijalnim, političkim, nacionalnim, kulturnim i civilizacijskim. Alija, sin Mustafe i Hibe Izetbegović, rođene Džabija, rodio se u Bosanskom Šamcu osmog dana osmog mjeseca 1925. godine, one godine u kojoj se vodeća stranka Hrvata u Jugoslaviji i njezin osnivač Stjepan Radić odrekloše republikanizma, pristajući na srpsku dinastiju Karađorđevića i Vidovdanski ustav, kojim su ukinute historijske zemlje, pa i Bosna.

Dana 18. novembra 1918. godine završio je Prvi svjetski rat, a 1. decembra iste godine osnovana je prva južnoslavenska zajednica Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca, pod vlašću srpske dinastije Karađorđevića, koja je na Versajskoj mirovnoj konferenciji međunarodno priznata. Nametanje srpske dinastije ostalim narodima i državama, putem Jugoslavenskog odbora, bilo je uvjet priznanja težnje za samostalnošću i ujedinjenjem. Najveći hrvatski pisac Miroslav Krleža noć proglašenja te kraljevine nazvao je pijanom decembarskom. U tu zajednicu ušla je i Bosna i Hercegovina bez Novopazarskog sandžaka, izgubljenog odlukama Berlinskog kongresa 1878. godine, u Balkanskim ratovima 1912-1913. godine okupiranog i anektiranog od Srbije i Crne Gore. Narodno vijeće Bosne i Hercegovine, privremeni organ vlasti nastao raspadom Austro-Ugarske monarhije, odnosno prestankom njezine direktne uprave, proglasilo je nezavisnost i pozvalo srbijansku vojsku da preuzme odgovornost za red i mir u zemlji. Poziv je ta vojska na pobjedničkoj strani sila Antante rado prihvatila, izvršila okupaciju, ali i niz zločina nad Bošnjacima, nekažnjeno ih nastavljajući narednih godina, čemu svjedoče pisma Versajskoj

konferenciji reisul-uleme Islamske zajednice Bosne i Hercegovine Džemaludin-efendije Čauševića. Ujedinjenje Bosne i Hercegovine s ostalim zemljama, Berlinskim kongresom priznatim Srbijom i Crnom Gorom, te zemljama u sastavu Austro-Ugarske – Hrvatskom, Slavonijom, Dalmacijom i Slovenijom – učinjeno je u znaku nasilja, zločina i bez stvarnog političkog konsenzusa relevantnih bošnjačkih stranaka i udruženja. Već 1921. godine, zahvaljujući većini poslanika srpskih stranaka – Radikalne i Demokratske stranke, u krnjem skupštinskom sastavu izglasan je tzv. Vidovdanski ustav, kojim je Kraljevina podijeljena na 33 oblasti. Iako se takva podjela nikada nije provela zbog dogovora srpskih i hrvatskih predstavnika 1923. godine, Bosna i Hercegovina i ostale zemlje koje su pristupile zajednici izgubile su političke subjektivitete. Uspostavljena je država koja je dokinula bosanskohercegovačku državnost i nije priznavala Bošnjake kao ravnopravan narod, po uzoru na Austro-Ugarsku, koja je 1907. godine dekretom ukinula čak i naziv bosanskog jezika.

Pobjedničke sile Antante željele su i Kraljevinu SHS uključiti u *cordon sanitaire* protiv boljševičke Rusije, odnosno Sovjetskog Saveza, pa su tražile što brže konsolidiranje države, prvenstveno donošenjem Ustava. Aktom osnivanja državom je upravljao Privremeni narodni parlament, imenovan dekretom regenta Aleksandra Karađorđevića, koji je vladao zemljom proglašivši svoga oca kralja Petra I nesposobnim za vladanje. Taj parlament nije bio, dakle, rezultat slobodnih, demokratskih izbora. Provodila se dosljedna centralizacija uprave, a za sve nedoumice konsultirao se srbijanski ustav.

Nedemokratski Privremeni narodni parlament donio je i izborni zakon za Ustavotvornu skupštinu. Izbori su održani u novembru 1920. godine. Zabilježene su brojne nepravilnosti, a najveći broj mandata osvojile su srpska jugoslavensko-integristička Demokratska stranka Svetozara Pribičevića (92), srpska nacionalistička Radikalna stranka srbijanskog premijera Nikole Pašića (91), Komunistička partija Jugoslavije (58), Hrvatska (tada još pučka) seljačka stranka Stjepana Radića (50), Slovenska ljudska stranka Antona Korošeca (27), Jugoslavenska muslimanska organizacija Mehmeda Spahe (24). Vladu formiraju Radikali i Demokrati, te je ona *de facto* srpska. Hrvatska pučka seljačka stranka mijenja naziv u republikansku, dajući time do znanja da ne prihvaća monarhiju. Jugoslavenska ideja tako je izdana na samome njezinu institucionalnom početku, što će u narednim decenijama dovesti do krvavih raspleta, sve do kraja

druge, federativne Jugoslavije. Najvišu cijenu, u relativnim omjerima, platit će Bošnjaci. Rezultat izbora pokazao je velik jaz između federalističke i centralističke političke i državne opcije. Ustavotvorna skupština od početka je radila u krnjem sastavu, jer su u nju odbile ući i prihvatiti monarhiju HRSS (Hrvatska republikanska seljačka stranka) i HSP (Hrvatska, starčevićanska, nekada “čista” stranka prava – frankovci). Uskoro je Zakonom o zaštiti države, tzv. Obznanom, u decembru 1920. godine zabranjena KPJ, a s vremenom su Skupštinu napustile i SLS, Hrvatska pučka stranka (klerikalci) i Hrvatska zajednica (*ad hoc* savez originalnih pravaša i Napredne demokratske stranke – federalistički oportunisti koji su priznali monarhiju). Prvi zadatak Ustavotvorne skupštine bio je usvojiti nacrt ustava, a usprkos devet podnesenih prijedloga, u raspravu je pušten samo centralistički prijedlog Vlade. HRSS predložila je konfederativni ustroj, s južnoslavenskom zajednicom kao savezom suverenih država. Vlada je uspjela nametnuti usvajanje Ustava natpolovičnom većinom, a ne, uobičajeno i snažno demokratski, dvotrećinskom većinom, što je bilo predviđeno Krfskom deklaracijom, kojom je dogovorena zajednica sa srpskom dinastijom na čelu. Uprkos apstinenciji mnogih stranaka od rada u Skupštini, Vlada je jedva (i kupovinom glasova) skupila natpolovičnu većinu, što joj je osiguralo usvajanje njezinog prijedloga ustava 28. juna 1921. godine, na pravoslavni Dan sv. Vida, pa je stoga nazvan Vidovdanskim.

Kraljevina SHS uspostavljena je kao ustavna, parlamentarna monarhija, a država je uređena strogo centralistički. Da bi se taj centralizam proveo u praksi, u junu 1922. godine regent Aleksandar donio je Uredbu o podijeli zemlje na oblasti kojom su ukinute povijesne političke zajednice i države, a cijela teritorija Kraljevine SHS podijeljena je na 33 oblasti. Od nastanka jugoslavenske države najveći unutrašnjopolitički problem bio je međusobni odnos naroda, odnosno bivših, dokinutih državnih i političkih zajednica od kojih se sastojala. Osim čvrstog centralističkog ustroja države, Vidovdanskim ustavom uspostavljena je prevaga izvršne vlasti nad zakonodavnom, s velikim ovlastima kralja (regenta), što je dodatno pojačalo političke napetosti. Borba protiv centralizma, za reviziju Vidovdanskog ustava i za autonomije pojedinih naroda, odnosno država, postala je ključnim političkim ciljem protucentralističkih grupacija i stranaka. Ovdje je bitno reći da i srpska i hrvatska politika teže što većoj teritoriji, pa se stalno govori o narodima koji čine zajednicu, a ne o

suverenitetu i subjektivitetu starih i prethodnih političkih zajednica koje su one unijele u novu državu. Bošnjačke stranke, posebno Jugoslavenska muslimanska organizacija, insistiraju na autonomiji Bosne i Hercegovine, ne na teritorijalizaciji bošnjačkog etničkog prostora, čime zapravo predstavljaju najmoderniju političku opciju. Najjača protucentralistička stranka bila je HRSS, a protiv centralizacije bile su i JMO, Slovenska ljudska stranka (SLS), pa i neke federalističke crnogorske stranke. Poništavanju načela parlamentarizma znatno je doprinomio i regent, kasnije kralj Aleksandar, čije su ovlasti, za razliku od mnogih parlamentarnih monarhija, bile prevelike, pa se razdoblje Vidovdanskog ustava naziva lažnim parlamentarizmom.

Nakon donošenja Vidovdanskog ustava Stjepan Radić okrenuo se organiziranju HRSS-a na prostore izvan bivše Banske Hrvatske te na Bosnu i Hercegovinu, Dalmaciju i Bačku, a istovremeno je pokušavao okupiti sve političke snage u Hrvatskoj u borbi protiv centralizma. Takva inicijativa uskoro je dala željene rezultate. Formiran je tzv. Hrvatski blok (HRSS, HSP, HZ), na čijem je čelu bio Radić. Početkom 1922. godine Hrvatski blok objavio je memorandum u kojem se prikazuje položaj Hrvatske u jugoslavenskoj državi i traži priznanje hrvatske države unutar zajednice Srba, Hrvata i Slovenaca, naravno na teritoriji koja zauzima i dobar dio Bosne i Hercegovine. HRSS na izborima 1923. godine osvaja skoro dvostruko više glasova nego na izborima za Ustavotvornu skupštinu, pa u političkom životu države postaje još značajnijim faktorom. Nakon tih izbora, na kojima su ojačale opozicione snage, došlo je do konkretnog okupljanja anticentralističkih stranaka. Formiran je Federalistički blok (HRSS, SLS i JMO) s ciljem zajedničke borbe protiv centralizma i za reviziju Vidovdanskog ustava. Stvaranje Federalističkog bloka rezultiralo je popuštanjem iz Beograda. Premijer Nikola Pašić shvatio je da će apsolutna većina biti ugrožena ako 70 zastupnika HRSS prekine apstinenciju, pa Radikali ne bi mogli formirati vladu. U aprilu 1923. godine susrele su se delegacije Radikalne stranke i HRSS-a u Zagrebu i potpisale dogovor – Markov protokol. Radikali su se obavezali da neće provesti najavljenju podjelu države na oblasti, a HRSS da će nastaviti skupštinsku apstinenciju. Pašić je ubrzo počeo kršiti Markov protokol i započeo uspostavljanje oblasti. Radić je tada prekinuo apstinenciju HRSS-a, a Vlada je počela gubiti sigurnu većinu. Nakon Pašićeve ostavke Svetozar Pribičević, koji je odvojio dio ljudi iz Demokratske stranke i utemeljio Samostalnu demokratsku

stranku (SDS), podržava Radikale, osiguravši im parlamentarnu većinu, čime je formirana vlada Pašić – Pribičević. Kralj i Vlada iskoristili su pristupanje ideološki čudnovatog HRSS-a Seljačkoj internacionali i krajem 1924. godine donijeli odluku o primjeni Obznane na HRSS. Zabranjuje se svaki rad stranke (zborovi, izdavanje novina, skupštine...), a uskoro su pohapšeni neki stranački vođe, pa i Radić. Ipak, vlasti su dopustile da HRSS, usprkos zabrani, može izaći na izbore, jer su očekivale da u takvim okolnostima stranka nema ozbiljnije šanse za veći izborni uspjeh. Međutim, na izborima 1925. godine HRSS dobio je još veći broj glasova. U takvim uvjetima Radić oportunistički pristaje na dogovor s Kraljem i Vladom, priznaje Ustav i monarhiju u zamjenu za ulazak u vladu i to za manje značajna ministarska mjesta. Zbog takvih političkih promjena mijenja se ime stranke u HSS (Hrvatska seljačka stranka), jer se priznanjem monarhije mora odreći republikanskog opredjeljenja. Formirana je nova vlada, Radić – Radikali, u kojoj HSS dobiva četiri ministarska mjesta, a Stjepan Radić postaje ministar prosvjete. Kako je tim sporazumom samo primirena hrvatska opozicija, ali i neutralizirane, prevarene i, na neki način, izdane druge članice Federalističkog bloka te uveden princip separatnog sporazumijevanja s vlašću, Vlada je mogla nastaviti vođenje centralističke politike, što dovodi do raskida saveza HSS-a i Radikala, a Radić se vraća u opoziciju. U Vladu ulaze SLS i JMO.

Političke stavove i strategiju mijenja i Pribičević, koji je shvatio da centralistička politika, koju je on favorizirao i provodio, nije ostvarila njegovu viziju jugoslavenskog unitarizma, jugoslavenske nacije, po uzoru na formiranje njemačke, italijanske ili francuske, već je samo omogućila učvršćivanje velikosrpske politike koja ugrožava sve nesrpske narode, ali i tzv. “prečanske Srbe”, te time i njegove Srbe u Hrvatskoj. Takve okolnosti dovele su do povezivanja HSS-a i SDS-a u novembru 1927. godine u politički savez nazvan Seljačko-demokratskom koalicijom – SDK. Radić i Pribičević od početka zajedničkog nastupa žestoko su napadali djelovanje radikalne vlade u koju su, po već uspostavljenom Radićevom predsjedanu kojim je srušio Federalistički blok, ušli i JMO i SLS. Napadi na Radića posebno su pojačani kada je iznio plan o podjeli države na četiri oblasti, s konfederativnim uređenjem i velikom “hrvatskom” teritorijom. Sve su se češće pojavljivale i prijetnje ubojstvom, čak i u vladinom listu *Jedinstvo*. Dana 20. juna 1928. godine član Radikalne stranke i terorističke grupacije Bela ruka – Puniša Račić u Skupštini u Beogradu pucao

je na zastupnike HSS-a. Ubio je Pavla Radića i Đuru Basaričeka, a ranio Stjepana Radića, Ivana Pernara i Ivana Grandu. Stjepan Radić umro je 8. augusta od posljedica ranjavanja. Za novog predsjednika HSS-a izabran je Vladko Maček, etnički Slovenac koji time postaje i jedan od dvojice predsjednika Seljačko-demokratske koalicije.

Atentat u Skupštini izazvao je političku i sigurnosnu krizu u Kraljevini SHS bez presedana. SDK je odbijala daljnji rad u Skupštini, a Hrvati su tražili svoju etničku teritoriju, obnovu rada Hrvatskog sabora i vladu. Na dvoru se spekuliralo i o pristanku na secesiju Hrvatske (zapadno od linije Virovitica – Karlovac – Karlobag, na što SDK nije pristajala). Kralj Aleksandar u takvim je okolnostima 6. januara 1929. godine proglasio tzv. Šestojanuarsku diktaturu, kojom je ukinut Vidovdanski ustav i raspuštena Skupština. Za predsjednika Vlade postavio je generala Petra Živkovića (učesnik u atentatu 1903. godine na kraljevski par Obrenovića kojim su Karađorđevići dovedeni na vlast u Srbiji), koji je ujedno bio i ministar unutarnjih poslova, time ostvarivši kontrolu nad vladom, vojskom i policijom. U vrijeme diktature zabranjen je rad svih političkih stranaka i organizacija.

Početkom oktobra 1929. godine Kralj je donio Zakon o nazivu i podjeli države, po kojem je država nazvana Kraljevina Jugoslavija i podijeljena na 9 banovina umjesto 33 oblasti: Dravsku, Savsku, Vrbasku, Primorsku, Drinsku, Zetsku, Vardarsku, Moravsku i Dunavsku. Granice među banovinama povučene su tako da je u njih šest srpska većina, uključujući sve četiri koje su podijelile Bosnu i Hercegovinu, a koje su naznačavale konture zamišljene Velike Srbije.

Hrvatska emigracija formirana nakon 1929. godine vuče svoj korijen iz Hrvatske stranke prava, koja je smatrala da se tzv. "hrvatskog pitanje" može riješiti samo izlaskom iz Jugoslavije. Vođa HSP-a Ante Pavelić otvoreno je tražio samostalnu Hrvatsku. U Zagrebu je pokrenut list *Hrvatski domobran* i osnovana istoimena ilegalna omladinska organizacija za borbene aktivnosti, zametak budućeg terorističkog ustaškog pokreta. Početkom diktature 1929. godine Pavelić bježi u Austriju, gdje uspostavlja vezu s grupom hrvatskih emigranata, bivših oficira austrougarske vojske, protivnika stvaranja Jugoslavije. Iste godine Pavelić u Sofiji s vođom makedonske emigracije Vančom Mihailovom dogovara saradnju s ciljem izdvajanja Hrvatske i Makedonije iz Jugoslavije. Zbog održanog antijugoslavenskog govora osuđen je u odsutnosti na smrt, čime mu je onemogućen povratak u zemlju.

Nakon što je Austrija otkazala gostoprimstvo osuđenom Paveliću, on odlazi u fašističku Italiju, koja postaje baza okupljanja ekstremne hrvatske emigracije. U Mussolinijevim planovima osvajanja Dalmacije podrška ovoj skupini, vrijeme će pokazati, sve radikalnijih elemenata, imala je važnu ulogu, pa je jasno zašto je bio zainteresiran za Pavelićev koncept rušenja Jugoslavije, te im pruža materijalnu i političku pomoć. Godine 1930. Pavelić je inicirao organizaciju emigranata pod nazivom: Ustaša – hrvatski oslobodilački pokret. Prvi programski dokument ustaške emigracije nastao je nešto kasnije, 1932. godine, *Ustav Ustaše – hrvatske revolucionarne organizacije*, u kojem se navodi da organizacija ima zadaću oružanim ustankom osloboditi Hrvatsku i postići njezinu samostalnost na cijelom narodnom i povijesnom području, a kao granica buduće hrvatske države na istoku ističe se Drina, kao granica dvaju svjetova, istočnog i zapadnog. Prema *Ustavu* ustaše su organizirani kao vojna formacija, a najviši organ bio je Glavni ustaški stan, kojemu je na čelu poglavnik (Ante Pavelić). Pripadnici ustaškog pokreta bili su smješteni u posebnim logorima u Italiji (Brescia, Bovigno, Lipari...), u Mađarskoj (ustaški centar Janka-puszt), a ustaških punktova bilo je i u Belgiji, Holandiji, Francuskoj i u obje Amerike. Pripadnici pokreta izvodili su diverzije na području Jugoslavije, posebno na željeznici.

Pogoršanje unutarnjeg stanja u državi i sve nepovoljniji međunarodni položaj, jer su se Britanija i Francuska protivile diktaturi, prisilili su Aleksandra Karađorđevića da pokuša reformirati oblik vladavine, a da zadrži velike ovlasti. U septembru 1931. godine Kralj je objavio novi ustav Kraljevine Jugoslavije, poznatiji kao Oktroirani (nametnuti) ustav, jer ga nije donio parlament. Stvorene su neke nove institucije vlasti, uspostavljen je dvodomni parlament, sa Senatom kao gornjim i Narodnom skupštinom kao donjim domom. Temeljem Oktroiranog ustava provedeni su izbori za Narodnu skupštinu i to javnim glasanjem. Kandidatske liste mogle su se postaviti samo za cijelu državu, pa su na taj način onemogućene liste regionalnih stranaka. Takvu je listu mogla postaviti samo Vlada s Petrom Živkovićem kao nositeljem. Zastupnici s te liste u novoizabranoj Skupštini formirali su stranku koja je u svoj naziv uvrstila dijelove naziva nekadašnjih najjačih stranaka – Jugoslavenska radikalno seljačka demokracija, a koja će kasnije postati poznata kao Jugoslavenska nacionalna stranka (JENESA). Seljačko-demokratska koalicija u novembru 1932. godine upozorila je na opasnost od velikosrpske hegemonije i zatražila

novo uređenje države na načelima koja isključuju svaku prevlast. Donešena je rezolucija poznata pod nazivom *Zagrebačke punktacije*. Odjek *Zagrebačkih punktacija* pokrenuo je i ostale političke stranke da se uključe u borbu protiv prikrivenog nastavka diktature i Oktroiranog ustava. Zbog toga je Maček osuđen na tri godine zatvora, ali tzv. "hrvatsko pitanje" i dalje je ostalo neriješeno. Jugoslavenska muslimanska organizacija također se priključila ovim inicijativama. Kako je većina hrvatskih političara potpisala *Zagrebačke punktacije*, one su prihvaćene od mnogih političara izvan Hrvatske uključujući i vodstvo JMO-a i Mehmeda Spahu, pa su tako nastale *Novosadske punktacije* i *Sarajevske punktacije*.

Iako se u vanjskoj politici oslanjao na zapadne demokracije, prije svih na Francusku, kralj Aleksandar najavio je uspostavu dobrih odnosa s Hitlerovom Njemačkom. Zbog toga ga Francuska poziva u službeno posjetu kako bi mu iznijela protivljenje. Ustaše su posjetu iskoristile za organizaciju atentata, koji je izvršen 9. oktobra 1934. godine u Marseillesu, ubrzo nakon Kraljeva dolaska. Na Kralja i pratnju pucao je Veličko Kerin, Makedonac, član VMRO (Vnatrešna Makedonska Revolucionerna Organizacija), a uz Kralja pogođen je i francuski ministar Louis Barthou. Atentator je ubijen na mjestu napada, a ostali sudionici uhvaćeni su na švicarskoj granici i osuđeni na doživotnu robiju. Organizator atentata Eugen Kvaternik uspio je pobjeći, ali je s Antom Pavelićem kao idejni začetnik u odsutnosti osuđen na smrt. Pod pritiskom međunarodne javnosti Italija je formalno raspustila ustaške logore, ali ih je ustvari samo prebacila na Lipare, a Ante Pavelić dobio je ograničenje kretanja po Italiji.

Kada je vijest o atentatu stigla u Beograd, otvorena je politička oporuka kralja Aleksandra, kojom određuje svoje nasljednike. Novi kralj Petar II imao je samo jedanaest godina, pa je Kralj odredio da do njegove punoljetnosti državu, u ime maloljetnog Kralja, vodi tročlano namjesništvo: knez Pavle (Kraljev amidžić), Radenko Stanković (senator i dvorski liječnik) i Ivo Perović (ban Savske banovine). Međutim, glavnu riječ imao je knez Pavle. On je započeo ublažavanje krutih propisa, pa su izvršene promjene izbornog zakona, čime je na izborima u maju 1935. godine omogućeno i sudjelovanje opozicije. Opozicijske stranke izlaze na izbore pod nazivom Udružena opozicija (SDK, Demokratska stranka, Savez zemljoradnika i JMO) na čelu s Vladkom Mačekom. Nositelj Vladine liste bio je predsjednik Vlade Bogoljub Jeftić. Vladina lista dobila

je približno 60 posto glasova, a Udružena opozicija nešto manje od 40 posto, ali je pravilima o podjeli mandata Vladi pripalo 303 a Udruženoj opoziciji samo 67 zastupničkih mandata. Mandat za sastav nove vlade dobio je Milan Stojadinović, a u nju su ušli Anton Korošec i Mehmed Spaho, sa SLS-om i JMO-om. Tada je u Skupštini formirana Jugoslaven-ska radikalna zajednica (JRZ ili Jereza), čiji je program i dalje bio unitarističko-centralistički.

U nastupu na prvoj skupštinskoj sjednici održanoj nakon izbora Stojadinović je spomenuo i rješavanje “hrvatskog pitanja”, pa je to bilo prvo javno priznanje postojanja tog takozvanog pitanja od stvaranja Jugoslavije. Ulazak JMO u Jerezu izazvao je i prve ozbiljne sukobe unutar stranke, a hrvatski političari su Spahi i Korošecu zamjerali kompromiserstvo, pri-tom zaboravljajući vlastito kada su 1925. godine pristali na monarhiju i Vidovdanski ustav. Optužba na račun bošnjačkih prvaka za kompromi-serstvo i izdaju ujedinjene opozicije, pa time i hrvatskih interesa, od tada se provlačila kao konstanta hrvatskih ocjena bošnjačkih politika, čak i za vrijeme totalitarne komunističke vlasti, sve do ocjene ponašanja SDA prije i za vrijeme agresija na Bosnu i Hercegovinu i Hrvatsku.

Od 1935. godine osjeća se više slobode za politički rad, ali traje žan-darski pritisak, posebno u selima. Radikali osnivaju, odnosno obnavljaju četničke organizacije, koje su djelovale u Srbiji, Crnoj Gori, Kosovu, Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj još od početka 20. stoljeća, a koje primjenjuju fašističke metode obračuna, na što policija nije reagirala. Radi navodne zaštite HSS je ustrojio svoje članove u Hrvatsku građansku i seljačku za-štitu (1935), koja je bila naoružana batinama, a od stvaranja Banovine Hrvatske i pravim oružjem i tako postala paravojska.

Stojadinović nije bio zainteresiran za rješavanje tzv. “hrvatskog pita-nja”, jer se iz perspektive drugih naroda u Jugoslaviji ono nije smatralo prioritetom. Neki srpski političari i stranke postali su svjesni da je rješe-nje “hrvatskog pitanja” ujedno i preduvjet rasplitanja državne krize konačnim rješenjem srpsko-hrvatskih odnosa kao krucijalnih. U Srbiji se uočavao porast nezadovoljstva Stojadinovićevim nedemokratskim me-todama, pa mu je srpska opozicija osporavala pravo predstavljanja srp-skog naroda, dok je u isto vrijeme jačao jedinstveni hrvatski nacionalni pokret oko Mačeka. Takvo stanje navelo je kneza Pavla da potakne raspi-sivanje prijevremenih izbora, koji su održani u decembru 1938. godine. Istaknute su tri kandidatske liste: 1) JRZ s nositeljem Stojadinovićem;

2) opozicijska lista s nositeljem Mačekom; 3) lista Zbor s nositeljem Ljotićem (profašistička, četnička organizacija). Listu opozicije sačinjavali su SDK, srbijanska udružena opozicija i dio bivše JNS s Petrom Živkovićem. Vladina lista osvojila je 54, a opozicijska 44 posto glasova, ali kako je i dalje na snazi bio isti model podjele mandata, Vlada je u novom skupštinskom sazivu dobila 307 zastupničkih mjesta, a opozicija 67.

Knez Pavle odlučio je skloniti Stojadinovića zbog loših izbornih rezultata i zbog bojazni da Stojadinović ima diktatorske ambicije. Uz pomoć Korošeca i Spahe uspio je ishoditi njegovu ostavku, a mandat za sastav nove vlade povjerio je Dragiši Cvetkoviću. Vladi Dragiše Cvetkovića glavni je zadatak bio, po uputi kneza Pavla, sporazum s Mačekom i HSS-om. Obje su strane bile zainteresirane za što brži dogovor jer se međunarodna situacija komplicirala. Nakon Münchenskog sporazuma zapadnih zemalja s Hitlerom, njemačkog pripojenja Austrije i ulaska njezine vojske u Čehoslovačku, zatim italijanske okupacije Albanije, tokom 1938. i 1939. godine jačali su strahovi od izbivanja novog evropskog sukoba.

Prvi susret Cvetkovića i Mačeka održan je u Zagrebu aprila 1939. godine kada je prihvaćen Mačkov zahtjev da se prvo utvrdi teritorijalni opseg Hrvatske, a zatim njezin poseban položaj i njezine ovlasti. Pregovori su završeni potpisivanjem sporazuma Cvetković-Maček 26. augusta 1939. godine, a istog dana knez Pavle potpisao je i Uredbu o Banovini Hrvatskoj u kojoj su utvrđeni njezina teritorija, nadležnosti i organizacija. Teritorija Banovine Hrvatske nastala je spajanjem Savske i Primorske banovine, a njima su pridruženi kotarevi u kojima su Hrvati u odnosu na Srbe, ali ne i Bošnjake (koji se tim sporazumom uopće nisu tretirali), imali više od polovine stanovništva; to su bili Dubrovnik, Travnik, Fojnica, Brčko, Gradačac, Derventa, Šid i Ilok. U nadležnosti banovinske vlast bili su unutarnji poslovi, poljoprivreda, trgovina, obrti, industrija, narodno zdravlje, prosvjeta itd. Središnja vlada vodi vanjske poslove, odbranu, promet, poštu i zajedničke finansije. Na čelu vlasti je ban, kojega imenuje vladar, a prvi ban postao je Ivan Šubašić. Zakonodavnu vlast u Banovini Hrvatskoj imao je Hrvatski sabor.

Ovaj sporazum, iako kratkotrajan, pokazat će se konceptualno vrlo žilavim, a baš će se Alija Izetbegović morati suočiti s katastrofalnim posljedicama pokušaja njegove alternirane reaktuelizacije pedesetak godina poslije u, vjerovatno, iskušenjima najbremenitijem periodu svoga burnog života.

Dvadesete godine prošlog stoljeća u svijetu obilježavaju divlje i neograničene spekulacije na američkim berzama, promjena kulturne paradigme *fin de siècle*, sve teža ekonomska kriza u poraženoj Njemačkoj, rast fašizma u Italiji i nacizma u Njemačkoj kao odgovor na izazove pauperizacije zbog ratnih odšteta i spekulativne ekonomije, ali i straha od boljševizma, odnosno širenja revolucije, te posebno teške ekonomske krize izazvane krahom njujorške berze u oktobru 1929. godine. Osim srpskog nasilja nad demokratijom, ubojstva HSS-ovih zastupnika, 1928. godina simbolički je i godina stvarne smrti Jugoslavije kao ideje, kao koncepta. Naredne godine uslijedila je diktatura, ali i svjetska ekonomska kriza i dolazak fašizma, odnosno nacionalsocijalizma na velika vrata otvoreno u Njemačkoj i nekim državama Evrope, a u Jugoslaviji ilegalno kroz hrvatske emigrante-ustaše, makedonski nacionalističko-teroristički VMRO te poluilegalno preko pokreta Zbor srpskog političara Dimitrija Ljotića. Ekonomska kriza i porast krajnjeg siromaštva pogodili su i Jugoslaviju, pa je jačao utjecaj ilegalne Komunističke partije.

Alija Izetbegović potječe iz ugledne begovske porodice koja je nekada živjela u Beogradu. Prema nekim njegovim nezabilježenim sjećanjima, gotovo cijeli prostor današnjeg Novog Beograda bio je vlasništvom porodice Izetbegović. No, 1868. godine, za krvave vladavine kneza Mihaila Obrenovića, pod terorom autonomne srpske kneževine u okviru propadajućeg, oslabljenog i poniženog Osmanskog carstva, porodica je bila prisiljena odseliti na sigurnije mjesto – u Bosnu. Bilo je to etničko čišćenje Bošnjaka iz Srbije, praćeno sistematskim zatiranjem njihova kulturnog i civilizacijskog prisustva. Sačuvane su tek dvije manje džamije, u Beogradu i Nišu, po uzoru na ono što je stoljeće i po ranije provela Habsburška monarhija u Mađarskoj, Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji, kada nije sačuvana niti jedna, a najveći broj javnih zgrada i spomenika srušen je sa zemljom.

Od malo mogućnosti izabran je Bosanski Šamac, Gornja Azizija, grad koji je, kao i njegov parnjak Donju Aziziju, današnje Orašje, 1862. godine osnovao nemoćni sultan Abdul Aziz za smještaj prognanih Bošnjaka iz izgubljenih dijelova Carstva. Baš onako kako su njegovi prethodnici osnovali Prijedor za smještaj prognanih nevoljnika iz Mađarske i Hrvatske početkom 18. stoljeća.

Izetbegovićev djed Alija bio je gradonačelnik Bosanskog Šamca, poštovan i cijenjen zbog svoje pravednosti i čestitosti. Bio je oženjen

Turkinjom, pa je i ta konekcija poslije odigrala ulogu u zrelim godinama Izetbegovićevega života. Kako on sam navodi u *Sjećanjima*, upamćeno je kroz generacije, iako se to sistematski zanemaruje, da je odlučno zaštitio grupu uglednih gradskih Srba kada su ih austrougarske vlasti namjeravale uzeti za taoce nakon Sarajevskog atentata na austrijskog prestolonasljednika Ferdinanda i njegovu trudnu suprugu koji su izveli srpski teroristi.² Spasio je Srbe od progona, što će mu oni upamtiti i što će kasnije njegovom unuku, tada mladom Aliji Izetbegoviću spasiti život kad su ga četnici uhvatili, prema svjedočenju njegova sina Bakira Izetbegovića.³

Kada su mu bile nepune tri godine, 1928, Izetbegovićev se otac Mustafa, koji se bavio trgovinom i bankarstvom, nakon doživljenog bankrota zbog nepoštene trgovačke prakse svojih poslovnih partnera, odlučio na selidbu u Sarajevo. Nakon bankrota namjerio je poslovnu sreću okušati u vibrantnijem, većem i izazovnijem okruženju, ali i svojoj djeci osigurati bolje školovanje. Kako su Aliji Izetbegoviću bile tada tek tri godine, sva se njegova relevantna sjećanja iz djetinjstva vežu za glavni grad Bosne i Hercegovine. To je bilo one godine kada je izvršen atentat u Skupštini i prva južnoslavenska zajednica krenula put prema krvavom raspadu.

² Zehrudin Isaković, *Biografija Alije Izetbegovića*, Muzej "Alija Izetbegović", Sarajevo, 2012, str. 5.

³ Ovdje navedena svjedočenja Bakira Izetbegovića dio su njegove prepiske s autorom ove knjige.

DJETINJSTVO U ŠEHERU

Iako rođen u Bosanskom Šamcu, na ušću Bosne u Savu, na stoljetnoj granici Osmanskog i Habsburškog carstva, Bosne i Mađarske, odnosno njezinih pokrajina Hrvatske i Slavonije, Sarajevo je bilo Izetbegovićevim gradom. U njemu je završio mekteb, osnovnu školu i Prvu mušku gimnaziju. U tom je smislu postao i ostao Sarajlijom, ali s posebnom osjetljivošću na sve krajeve Bosne. Odrastao je u Starom Gradu, na Alifakovcu, upoznavši ga detaljno, baš kako dječaci i mladići upoznaju svaki kutak svoga grada, njegove ulice, sokake, mahale i čaršiju.

Porodica Mustafe Izetbegovića bila je brojna, što za ondašnje uzuse nije bilo neobično, čak je bilo pravilom. Imao je sestre Nafiju, Hajriju i Arziju i mlađeg brata Nurudina, kao i dvojicu polubraće iz prvog očevog braka Bahriju i Sabriju. Njihova je majka umrla, pa se 1921. godine Mustafa Izetbegović oženio Hibom, rođenom Džabija.

Mustafa Izetbegović teško je ranjen u Prvom svjetskom ratu na italijanskoj fronti. Posljedice ranjavanja poslije su izazvale progresivan invaliditet, neku vrstu uzetosti, pa je posljednjih desetak godina života bio praktično nepokretan i nije se mogao brinuti za opskrbu porodice.⁴

Alija Izetbegović svjedočio je da su to bili teški, neimaštinom opterećeni dani. Najteži teret muževljeve bolesti podnijela je supruga i majka Hiba-hanuma, iako se, kako je to bio red, o njemu brinula cijela porodica.

Hiba-hanuma bila je predana vjernica. Alija Izetbegović u svojim sjećanjima zabilježio je da upravo njoj duguje svoju ranu privrženost vjeri. Iskreno je naveo da se poteško budio da zajedno s majkom klanja sabah. Tvrdio je da se prilično rano oslobodio roditeljskog utjecaja, posebno očevog autoriteta i nastavio živjeti po svom izboru, koliko god je to bilo moguće i prihvatljivo u doba između dva svjetska rata u konzervativnim bosanskim čaršijama.

U petnaestoj godini, pod utjecajem ateističke i komunističke literature, Izetbegović se, prema vlastitim iskazima, počeo kolebati u vjeri.

⁴ Alija Izetbegović, *Sjećanja: autobiografski zapis*, OKO, Sarajevo, 2005, str. 28.

Komunisti u Jugoslaviji od osnivanja Komunističke partije prošli su kratak period otvorenog, zakonitog djelovanja, nakon čega su Obznanom stavljani u ilegalu, te su do početka tridesetih godina 20. stoljeća bili praktički svedeni na minornu i neutjecajnu političku snagu. Međutim, lijeve ideje, zbog sve većeg raslojavanja na manji broj privilegiranih i sve veći broj ljudi na rubu siromaštva ili u stanju teškog siromaštva i gladi, među mlađom i socijalno osviještenom populacijom uzimaju sve više maha. U drugoj polovini tridesetih godina simpatije za komunistički pokret, iako još nelegalan, rastu zbog njegovog dosljednog antifašizma, ali i naglašenog aktivizma kroz djelovanje u sindikatima, udruženjima, školama i univerzitetima. Naravno, bila je to i reakcija na sveprisutno siromaštvo velikog broja stanovništva, strašne i bolne društvene razlike, nepravdu koja je vrištala iza svakog ugla i zavoja.

Izetbegović je, iako privučen idejama socijalne pravde, ubrzo stekao rezervu prema komunizmu, jer on nije podrazumijevao demokraciju zapadnog tipa, čak je bio njezin izraziti protivnik, odnosno zagovarao je totalitarizam i redukciju građanskih sloboda, pa je, u skladu s pisanjima tadašnje islamski inspirirane intelektualne elite, posebno Mustafe Busuladžića, profesora Šerijatske gimnazije u Sarajevu, zauzeo poziciju ekvidistance protiv oba totalitarizma.

Pohađao je Prvu mušku gimnaziju u kojoj su tadašnji komunisti bili posebno aktivni. Čak je i škola bila na glasu kao “komunistička”, jer se za izvjestan broj profesora po kuloarima tvrdilo da ilegalno pripadaju ovom pokretu. No, osim ove, i druge su sarajevske gimnazije bile pod utjecajem lijevih ideja i ilegalnog djelovanja Komunističke partije. Čak je u Gazi Husrev-begovoj medresi 1937. godine komunistički aktivist i đak, kasniji visokorangirani funkcioner komunističke vlasti, Nijaz Dizdarević organizirao štrajk. Iz Šerijatske gimnazije potekli su mnogi kasniji visokopozicionirani komunistički civilni i vojni funkcioneri i javne ličnosti poput Maka Dizdara, generala Džemila Šarca, pukovnika Hajrudina Mehinagića.

Kao i mnogi iz njegove generacije, i Alija Izetbegović imao je priliku čitati komunističke brošure i letke, što je izazvalo mladog i društveno osjetljivog čovjeka da postane zaražen politikom. Kraj tog desetljeća, susret s dramom društvenih razlika, koje je i sam osjećao, zapravo se može smatrati početkom njegovog političkog ili politički uvjetovanog životnog puta, početak njegova izrastanja u kasnijeg disidenta i demokratskog

političara i državnika. Kako sam svjedoči, kao gimnazijalac se počeo “dvo-umiti” između problema “socijalna pravda – nepravda”, s jedne strane, i vjere u Boga, s druge strane.⁵ Međutim, mladom se Izetbegoviću učinilo nelogičnim da je u komunističkoj propagandi borbe za socijalnu pravdu, prema dijalektičkom materijalizmu kao osnovi učenja, Bog bio proizvod ljudskog mišljenja i vjerovanja a vjera bila smatrana “opijumom za narod”, sredstvom da se narod umiri i umrtvi, tako da se ne bori za bolji položaj u “realnom životu”. S druge strane, u različitim varijacijama i dopunama, samom Izetbegoviću uvijek se činilo da su glavne poruke vjere moralan život i odgovornost. Posebno je naveo u *Sjećanjima* kako vjera i caru poručuje da će biti odgovoran. Ako se na Zemlji ne boji policije, jer je u njegovim rukama, vjera mu poručuje da će za nasilje biti odgovoran i da tu odgovornost ne može izbjeći.⁶

Tako se, naposljetku, nakon godinu-dvije duhovno-filozofskog lutanja, vratio vjeri s novom snagom i na novi način. Poslije mu se činilo da je čvrstina njegove vjere potekla upravo iz ove sumnje u mladosti. Sada se, naime, radilo o ponovo, razumski usvojenoj vjeri, a ne onoj naslijeđenoj iz tradicije kojoj je rođenjem pripadao i u kojoj je bio odgojen. Ponovo prihvaćenu vjeru više nikada nije izgubio, a poslije ju je, što je vidljivo i iz njegovih tekstova, eseja i knjiga o vjerskim pitanjima, stalno iznova propitivao i istraživao. “Svemir bez Boga činio mi se potpuno besmislenim”, zapisao je u *Sjećanjima*.⁷

U međuvremenu čitao je djela klasične evropske filozofije, tako da je s devetnaest godina već poprilično bio izučio djela Hegela, Spinoze, Kanta, Spenglera, ali i počela od Sokrata, Aristotela i Platona te ostalih starogrčkih filozofa. Kantov “kategorički imperativ” ostvario je naročit utjecaj na njega, posebno ideja autonomne moralnosti. Do mature je pročitao i u dobroj mjeri proučio sva značajna djela evropske filozofije, što ga je, kako je jednom rekao u intervjuu na TV BiH, premladog izrazito opteretilo i učinilo skeptičnim i zbunjenim. Sam je ocijenio da su na njega najveći utjecaj imale Bergsonova *Stvaralačka evolucija*, Kantova *Kritika čistog uma* i Spenglerova *Propast Zapada*.⁸ Vrijeme je provodio i igrajući šah u prostorijama muslimanske organizacije

⁵ Alija Izetbegović, *Sjećanja: autobiografski zapis*, OKO, Sarajevo, 2005, str. 29.

⁶ Isto.

⁷ Isto.

⁸ Isto, str. 30.

“Trezvenost”, a neki njegovi tadašnji prijatelji (Kemal Nanić, naprimjer) sjećaju se žara s kojim je igrao, pobjeđivao i gubio.⁹ Izetbegović je maturirao 1943. godine usred velikog rata.

Njegove dileme iz ovog perioda treba promatrati i kroz prizmu vremena u kojem jačaju lijeve i komunističke ideje, Evropom vladaju desni, nacistički i fašistički pokreti, i jedni i drugi masovni i militantni, kao i vremena turbulentnog Drugog svjetskog rata. Tada je bilo mnogo ljudi koji su ostajali u vjeri, ali su u socijalnom smislu bili bliski idejama pravde i jednakosti koje je komunizam zagovarao. Izetbegović je, to demonstrira čitav njegov život, bio postojan, čvrst i odan islamskom vjerovanju, koje u idealu pravde (adalet), kao osnovnog postulata organiziranog društva u islamu, s tim konceptima korespondira. Njegova sklonost socijalnim idejama pravde i jednakosti, koje komunistička ideologija i pokret uvode u fokus javnosti u Kraljevini Jugoslaviji pred Drugi svjetski rat i tokom rata, ne znači njegovo stvarno kolebanje u islamu. Naprosto, radilo se o duhovnom traganju jednog mladog, mislećeg i socijalno osviještenog čovjeka u vremenu društvenog haosa, raspada državne zajednice, nadolazećeg rata. Čak i socijalno i politički slabo zainteresirani ili nezainteresirani pojedinci u takvim se okolnostima moralno i idejno preispituju jer ih društvena stvarnost, koju ne mogu ignorirati, na to navodi. Nastoje naći duhovni oslonac koji će im pomoći u orijentaciji u vremenu “nereda na Zemlji” kada se čini da se gube sve vrijednosti.

I ovo sazrijevanje kroz djetinjstvo i mladost u Sarajevu potrebno je promatrati u kontekstu burnih historijskih previranja u Bosni i Jugoslaviji. Za vrijeme diktature i Oktroiranog ustava u Kraljevini Jugoslaviji se, i nasilno, kroz Organizaciju jugoslavenskih nacionalista (ORJUNA) nametao jugoslavenski nacionalni identitet, obilježen srpskim kulturnim obrascima, mitologijom i interesima. Kako je već navedeno, teritorija Bosne i Hercegovine podijeljena je 1929. godine između Primorske banovine sa sjedištem u Splitu, Drinske sa sjedištem u Sarajevu, Vrbaske sa sjedištem u Banjoj Luci te Zetske banovine sa sjedištem u Cetinju. Ne treba ponovo naglašavati kako Bošnjaci niti u jednoj nisu činili većinu, što se odrazilo i na učešće njihovih predstavnika u vlasti, čak i u Drinskoj banovini, u kojoj su, naprimjer, svi banovi bili Srbi.¹⁰

⁹ Autorov razgovor s Kemalom Nanićem.

¹⁰ Alija Izetbegović, *Sjećanja: autobiografski zapis*, OKO, Sarajevo, 2005, str. 31.

Produblјivanjem političke krize zbog diktature, kraljevog Oktroiranog ustava iz 1931. godine, ujedinjenja opozicije kojoj pristupa i Demokratska stranka kroz Seljačko-demokratsku koaliciju, dolazi do popuštanja Radikalne stranke i Dvora prema hrvatskim zahtjevima te se, bez obzira na stavove Jugoslavenske muslimanske organizacije, srpski i hrvatski nacionalisti počinju dogovarati o rješenju tzv. “hrvatskog pitanja” u Jugoslaviji, uplašeni narastajućom moći njemačkog nacizma i italijanskog fašizma s pretenzijama na dijelove dalmatinske obale. Nakon iznenadne smrti Mehmeda Spahe, lidera JMO, 26. augusta 1939. godine, lider HSS-a Vladko Maček i predsjednik Vlade radikal Dragiša Cvetković potpisuju, kako je već spomenuto, sporazum o stvaranju Banovine Hrvatske u čiji sastav ulaze Savska i Primorska banovina, a zbog “hrvatske većine” (Bošnjaci se tada nisu brojali) pridodaju joj se kotarevi Derвента, Brčko i Gradačac na sjeveru i Fojnica i Travnik na jugozapadu Drinske Banovine. Kako u ostalim banovinama koje dijele teritoriju Bosne većinu čine Srbi, jer se Bošnjaci ne broje niti priznaju, Bosna i Hercegovina time je *de facto* podijeljena između Hrvata i Srba.

RAT I POČETAK POLITIČKOG ŽIVOTOPISA

Srpsko-hrvatska podjela Bosne trajala je do početka napada sila Osovine na Jugoslaviju 6. aprila 1941. godine. U Jugoslaviji je deset dana prije toga izveden državni udar nakon što je vlada Cvetković-Maček potpisala pristupanje države Trojnom paktu Njemačke, Italije i Japana. Bosna i Hercegovina uključena je u sastav Nezavisne Države Hrvatske, marionetske pronacističke tvorevine pod vodstvom terorističke ustaške organizacije, a pod stvarnom vojnom upravom njemačke i italijanske vojske. Nije joj data nikakva autonomija, a Bošnjaci su dekretom proglašeni Hrvatima. NDH je imala rasne zakone kao i Njemačka, što je dovoljno da ju se, uz brojne zločine koje je počinila, svrsta u nacističke zemlje u Drugom svjetskom ratu. Istine radi, treba napomenuti da je rasne zakone imala i svaka okupirana zemlja od Francuske, Litvanije, Estonije, Poljske, Ukrajine, Rumunije, Norveške, Srbije, Austrije, Mađarske, Holandije, Belgije, Danske do Bugarske i Grčke. Srbija se proglasila prvom Judenfrei teritorijom i njezin antisemitizam autentičniji je od hrvatskog, jer je u Srbiji postojao autohtoni pronacistički i antisemitski pokret Zbor Dimitrija Ljotića koji je sudjelovao potom u kolaboracionističkoj Nedićevoj vladi.

Na čelu s komunistima agresiji i okupaciji suprotstavlja se Narodno-oslobodilački pokret (NOP), koji 1943. godine organizira Prvo zasjedanje Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine (ZAVNOBiH-a) i Drugo zasjedanje Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije (AVNOJ-a), čime se obnavlja državnost Bosne i Hercegovine u novoj federativnoj republici Jugoslaviji. Odlukama i proglasom ZAVNOBiH-a Bošnjaci se pod nazivom Muslimani prvi put u južnoslavenskoj zajednici priznaju kao ravnopravan narod. Upravo je ovakav stav NOP-a doprinio masovnijem uključivanju Bošnjaka u pokret, iako velika većina njih nije bila naklonjena komunističkoj ideologiji. NOP-u se priključuje i veliki broj vjernika, čak i imama. I danas se 25. novembar, dan održavanja Drugog zasjedanja ZAVNOBiH-a, obilježava kao jedan od dva najvažnija nacionalna

praznika Bosne i Hercegovine. A inicijativu za ovo obilježavanja kao znak kontinuiteta državnosti zemlje dao je upravo Alija Izetbegović.

Ustaški režim bio je otvoreno pronacistički, do te mjere da su za vojnu službu dozreli mladići čak upućivani u jedinice njemačkog Wehrmachta i bili prisiljeni boriti se na zapadnom i istočnom frontu za okupacijsku silu. Alija Izetbegović, nakon početnih idejnih dilema, priključuje se tek nastaloj organizaciji “Mladi muslimani”. Tada je imao nepunih šesnaest godina. Nije biran ni na jednu rukovodeću funkciju. Tek će se poslije, tokom rata (1943. godine), naći na mjestu zamjenika odbornika. Na čelo “Mladih muslimana” izabran je Avdo Šuko, koji je kasnije prestao biti aktivan.

Prvi pokušaj da se ovo udruženje registrira po tadašnjim, još jugoslavenskim zakonima bio je u martu 1941. godine. Ovo, naravno, propada, jer već u aprilu dolazi do njemačkog napada na Jugoslaviju, njezine kapitulacije i nestanka te ustanovljavanja marionetskih država i režima pod njemačkom te djelimično italijanskom, mađarskom i bugarskom kontrolom. Prioriteti su bili usmjereni na spašavanje gole egzistencije vlastite porodice, a posebno muhadžira koji su preživjeli četničke pokolje u prvim mjesecima rata. Mladomuslimanska organizacija uglavnom se bavila globalnim pitanjima političko-duhovnog karaktera, tj. pitanjima u to vrijeme savremenog muslimanskog svijeta, njegovim stanjem i perspektivama. “Mladi muslimani” konstatirali su da je “političko stanje u tom svijetu bijedno, neodrživo, te da je islam živa misao koja se može i treba osavremenjivati, s tim da se ne mijenja ništa od suštine”¹¹. Također, konstatirano je da zemljama u kojima dominira islam uglavnom vladaju stranci, “bilo vojnim prisustvom, bilo kapitalom”.

Nacionalno pitanje Bošnjaka nije se nalazilo među prioritetima organizacije. Moglo bi se reći da je u tom smislu podržavana generalna politika JMO-a koja je tražila široku autonomiju Bosne i Hercegovine. Konačno, u tom vremenu nije niti moglo biti spomena o nacionalnoj emancipaciji Bošnjaka kada se Jugoslavija tumačila kao zajednica Srba, Hrvata i Slovenaca. Osim Bošnjaka nepriznati su bili i Crnogorci i Makedonci.

Iako formalno labavo ustrojena, organizacija je bivala sve popularnijom među gimnazijalcima i studentima. “Mladi muslimani” kao pokret idejno su začeti neposredno pred Drugi svjetski rat. Jezgro su činili studenti

¹¹ Formulacija je zabilježena prema izjavama svjedoka tog vremena koje je zabilježio autor ove knjige, a ostala je aktuelnom do danas.

zagrebačkog i beogradskog univerziteta i neki đaci Prve i Druge muške realne, kao i Šerijatske gimnazije u Sarajevu. Ideja je bila *grassroots* rad s bošnjačkim narodom, posebno omladinom, njihovo prosvjeđivanje, kulturno i političko povezivanje te, iznad svega, rad na propagiranju islama i islamskih vrijednosti, što će poslije izrasti u zahtjev za političko i ekonomsko oslobađanje i ujedinjenje islamskog svijeta i uspostavu islamskog poretka, iako je to bio nedovoljno koncipiran i nerealan zahtjev.

Veliki i presudni utjecaj na te mlade ljude imali su arapski autori, filozofski i politički reformatori i modernisti, ali i, uvjetno rečeno, fundamentalisti s prijelaza 19. u 20. stoljeće i iz prvih decenija 20. stoljeća: Egipćanin Muhammed Abduhu, Džemaludin Afgani, te Sirijci Rešid Rida i Emir Šekib Arslan, čija je obimom nevelika knjiga *Zašto su Muslimani zaostali, a drugi napredovali* dala pledoaje za idejnu osnovu pokreta.¹² Islam, protivljenje fašizmu i komunizmu (boljševizmu), odnosno totalitarizmu, ali i povratak nauci, proučavanju svijeta i uključenje u progres čovječanstva koji treba imati samo ograde moralne naravi, onog heteronomnog, islamskog morala, bile su odrednice orijentacije “Mladih muslimana”, navodio je Izetbegović. Njega je organizaciji presudno privukla suština islamske misli kojom su se oni zanosili, za razliku od formalizma tradicionalnog ili prevladavajućeg pristupa tadašnje islamske uleme. No, Izetbegović nikada nije generalizirao i bio je itekako svjestan da su neki imami i alimi odigrali značajnu ulogu u osavremenjivanju islamske misli i u Bosni i Hercegovini, odnosno tadašnjoj Jugoslaviji, prije svega Džemaludin Čaušević, Mehmed Handžić i Kasim Dobrača.

Rad “Mladih muslimana” nastavljen je kroz čitav Drugi svjetski rat. Izetbegović je 1942. godine došao u sukob s organizacijom jer je svojevoljno uključena, kao omladinska sekcija, u “El-Hidaju”, staleško udruženje imama, odnosno službenika Islamske zajednice. Kako je često navodio, “nikada se nije sasvim slagao sa hodžama”, a suština njegovih zamjerki bila je usmjerena na njihovo kruto tumačenje islama koje je “za posljedicu imalo blokiranje njegovog unutrašnjeg i vanjskog razvoja”¹³. Međutim, stvarno je organizacija, da bi izbjegla prisilno uključivanje u Ustašku mladež, potražila zaštitu kod “El-Hidaje”, na prijedlog tadašnjeg

¹² Zanimljivo je da Alija Izetbegović skoro četrdeset godina poslije, u *Takvimu* za 1967. godinu, objavljuje podulji tekst pod nazivom “Zašto su muslimani zaostali”.

¹³ Alija Izetbegović, *Sjećanja: autobiografski zapis*, OKO, Sarajevo, 2005, str. 33.

vodećeg intelektualca i alima Islamske zajednice Mehmed ef. Handžića, inače inicijatora i autora Sarajevske i niza drugih rezolucija (Banjalučke, Prijedorke, Mostarske, Tuzlanske i Bijeljinske), koje su potpisali ugledni bošnjački građani protiv nasilja i progona Srba, Jevreja, Roma i drugih protivnika režima. Pristup “El-Hidaji” pokazao se oportunističkim i opravdanim. Kako NDH nije dopuštala posebno omladinsko organiziranje izvan ustaškog pokreta, takozvane Ustaške mladeži, zaštitni kišobran “El-Hidaje” nad “Mladim muslimanima”, u formi njihova djelovanja kao omladinske sekcije pod nadzorom Glavnog odbora imamskog udruženja, dao je željene rezultate. Želeći dobre odnose s Islamskom zajednicom, vlast je dopustila njihov rad izvan Ustaške mladeži, aktivisti su nesmetano mogli nastaviti djelovanje u skladu sa svojim programskim načelima i ciljevima.

U ratnim godinama “Mladi muslimani” bavili su se humanitarnim radom, zbrinjavanjem izbjeglica, islamskom edukacijom omladine i slično. Postoji niz novinskih izvještaja iz Sarajeva koji govore o muškoj i ženskoj podružnici “Mladih muslimana” u plemenitim poslovima. Jedan takav je časopis *El-Hidaje* iz juna 1944. godine u kojem se kaže “da se na poziv muslimanskog dobrotvornog društva ‘Merhamet’ rado odazivaju ‘Mladi muslimani’, te da je tokom tjedna učestvovalo oko 30 omladinaca i omladinki”. Zna se da je Izetbegović učestvovao i u prihvatanju izbjeglica s Korane i iz Istočne Bosne te da je radio na skupljanju priloga za stradale od bombardiranja.¹⁴

Koliko je poznato, “Mladi muslimani” nisu se bavili političkim radom. Naravno, politička su uvjerenja imali, više globalističke, islamske, neki smatraju i panislamske provenijencije. Kod nekih pripadnike ove organizacije to je poslije, u zrelijim godinama, posebno u emigraciji, preraslo i u neku vrstu demoislamske misli, posebno u susretima s etabliranim demokršćanskim politikama koje su jamčile stabilnost Zapadnoj Evropi i smanjenje sovjetskih ideoloških utjecaja preko nacionalnih komunističkih partija, nadasve u Italiji, Španiji i Francuskoj.

Emin Granov, jedan od osnivača pokreta, u tom je periodu napisao političku brošuru *Kako ćemo se boriti*, koja nakon rata postaje programski okvir aktivnosti “Mladih muslimana”. Međutim, jedan od aktivnih članova organizacije Teufik Velagić, koji je poslije, nakon

¹⁴ Zapisnik VIII. Redovne sjednice skupštine El-Hidaje, organizacije ilmije NDH, *El-Hidaje* VII, 1-2. septembar 1943, str. 41-56.

izlaska iz zatvora i završetka studija agronomije emigrirao u Austriju, nekoliko je puta izjavio da su njihovi politički stavovi bili prilično naivni i neutemeljeni na realnosti političkih i nacionalnih odnosa u Bosni i Hercegovini i svijetu. Pitanje nacionalne emancipacije Bošnjaka za taj spektar intelektualaca u emigraciji, ali i u Bosni, počinje dominirati početkom šezdesetih godina.

Suočenje sa strašnom stvarnošću genocida nad Bošnjacima zapadne i istočne Bosne tokom 1941. i 1942. godine, gdje god i od združenih partizansko-četničkih snaga, zapravo je i kod Izetbegovića jačalo stav da se Bošnjaci moraju samo braniti, jer ih NDH žrtvuje velikosrpskoj politici kao meso za odmazdu zbog pokolja Srba. Četnici i partizani tada otvoreno sarađuju i zajedno vrše pokolje Bošnjaka. O tome je zorno, po cijenu vlastite političke karijere 1973. godine svjedočio Pašaga Mandžić. Kao nekadašnji član Pokrajinskog komiteta KPJ za istočnu Bosnu i politički komesar Ozrenskog partizanskog odreda, te narodni heroj i vijećnik AVNOJ-a i ZAVNOBiH-a, Mandžić je javno ukazao na osnovne greške i oportunistički oporunizam toga doba u istočnoj Bosni te pozvao na prekid šutnje o tom dijelu *službeno neželjene povijesti* jer će s vremenom šutnja biti sve štetnija.¹⁵ Komunisti činom kapitulacije i raspada Kraljevine Jugoslavije izlaze iz ilegale i savjetovanjem u srbijanskom selu Stolice 4. jula 1941. godine donose odluku o početku oružanog otpora, nakon što je Njemačka napala SSSR s kojim je imala pakt o nenapadanju još od augusta 1939. godine, a njihovi već vojno organizirani aktivisti dolaze i u istočnu Bosnu. Partizanska historiografija uglavnom je prešućivala da je na tom savjetovanju odobrena otvorena vojna saradnja s četnicima, odnosno ostacima bivše Jugoslavenske vojske kojom je komandirao Draža Mihailović, a koji se proglasio i komandantom svih četničkih odreda. Po tom obrascu krenulo se na organizaciju gerile i u Bosni i Hercegovini. Autoritetom centralnih organa Partije nije se marilo za stavove Pokrajinskog komiteta, iako se u to doba u Bosni i Hercegovini već dva mjeseca ratuje, koji je već tada imao veliko iskustvo i poznao je situaciju. Formira se “četničko-partizanski štab”, što je izazvalo podozrenje Bošnjaka i njihov otklon od oružane borbe protiv okupacije i marionetske NDH. Mandžić kaže da se time partizanski pokret odvojio od većine naroda istočne Bosne.

¹⁵ Pašaga Mandžić, <http://stav.ba/partizani-i-cetnici-imali-su-sporazum-o-ciscenju-muslimanskih-i-hrvatskih-sela/> (pristupljeno 9. 9. 2018)

Te i mnoge druge štete proizišle su iz tog zajedničkog štaba s četnicima. Četnici u zajedničkom štabu, Mihailovićeви oficiri, razbili su ustanak u istočnoj Bosni. Ovdje, također, treba napomenuti kako je Komunistička partija Jugoslavije vrlo vjerno slijedila liniju sovjetske partije i priznavala vrhovni autoritet njezina generalnog sekretara Staljina, o čijem se teroru podosta znalo, iako ne i o njegovoj strašnoj magnitudi. Teško je bilo očekivati da će se u NOP, čiji su politički temelji do 1943. godine postavljeni tako usko i dogmatski, posebno prosovjetski, odazivati stanovništvo svih narodnosti u Jugoslaviji. Bošnjaci su imali posebnu rezervu prema NOP-u i zbog njegove saradnje s četnicima. Do proljeća 1942. godine partizanske i četničke jedinice na mnogim područjima djeluju kao jedinstvena oružana sila.

NDH se osniva 10. aprila 1941. godine. Jugoslavenska vojska kapitulira šest dana poslije. Ubrzo se, prema njemačkim očekivanjima, donose rasni zakoni po uredbi poglavnika Pavelića. Počinju teški, masovni zločini nad Srbima i Jevrejima te policijski obračuni s neistomišljenicima. Zločini nad Srbima dovode do njihovog organiziranja i uvezivanja s četničkim odredima i do tzv. Junskog ustanka, odnosno početka oružane pobune protiv NDH, što samo povećava intenzitet zločina, a četnički odredi, poslije i u saradnji s partizanskim, tvore *de facto* srpsku etničku vojsku, koja se osvećuje mahom nezaštićenim bošnjačkim civilima istočne i zapadne Bosne. Tek je desetljećima nakon rata jugoslavenska javnost spoznala da su relativno najveće gubitke stanovništva u Jugoslaviji nakon Jevreja podnijeli baš Bošnjaci. Hrvatska pravoslavna crkva osniva se već u februaru 1942. godine ukazom Ante Pavelića. Čak i srbijanski izvori potvrđuju da progoni Srba uglavnom prestaju, jednostavnim preimenovanjem Srba u hrvatske pravoslavce. NDH je totalitarna, ideologizirana država kojom vlada diktator Pavelić, strahom i terorom. Bošnjački narod, izložen genocidu u kojem otvoreno saraduju partizani i četnici, komunisti i rojalisti, dok tzv. Nezavisna Država Hrvatska ništa ne čini da ih zaštiti, a njezini stvarni vladari, njemačka i italijanska vojna komanda ne interveniraju da zaštite stanovništvo, mogao se jedino samoorganizirati u svrhu zaštite golih života, a što Mandžić, kada je riječ o istočnoj Bosni, i potvrđuje. Animositet i rezerve Bošnjaka prema partizanima uzrokovani su tim zločinima znatno više nego ideološkim dilemama. Tek prerastanjem partizanske gerile u Narodnooslobodilački pokret (NOP), njezinim političkim organiziranjem

putem AVNOJ-a i ZAVNOBiH-a, koji su tokom 1942. i u novembru 1943. održale značajna zasjedanja afirmirajući budući republikanski, demokratski i federativni karakter Jugoslavije te ravnopravnost njezinih federalnih jedinica – republika, kao i naroda, ukinule srpsku monarhiju i potpuno prekinule saradnju NOP-a s četnicima i Mihailovićeovom vojskom, Bošnjaci počinju masovno pristupati pokretu i boriti se na strani Saveznika, koji počinju, posebno nakon sporazuma Tito-Subašić iz 1944. godine, obilatno pomagati NOP.

Izetbegović se trebao prijaviti za regrutaciju odmah po polaganju mature 1943. godine, što je izbjegao učiniti. Za tadašnju vlast postao je vojni bjegunac, pa se skrivao čitavu 1944. godinu. Kada je postalo previše opasno da kao vojni bjegunac boravi u Sarajevu, pred nosom ustaških vlasti, bježi i sklanja se kod rodbine u rodnu Posavinu. Treba znati da ustaška država nije imala kontrolu nad dobrim dijelom teritorije zbog partizanskih i četničkih djelovanja, ali je u gradovima imala nadzor. Prije odlaska u Posavinu, prema svjedočenju njegovog prijatelja i mladomuslimanskog saradnika iz gimnazijskih dana Nedžiba Šaćirbegovića, objavljenom u *Sabahu*,¹⁶ bošnjačkom listu u Sjedinjenim Američkim Državama, Alija Izetbegović bio je vinovnikom incidenta u jednom sarajevskom kinu, čime je privukao pažnju ustaške nadzorne službe. Njih su dvojica, Šaćirbegović i Izetbegović, tokom okupacije Sarajeva otišli u kino pogledati neki film. Prema tadašnjoj praksi, prije filma emitirani su propagandni žurnali putem kojih se javnost obavještavala o aktuelnim društvenim i političkim zbivanjima i stavovima vlasti, a posebno su se naglašavali uspjesi njemačke vojske, čak i kada ih u stvarnosti nije bilo. Žurnal je, po običaju, propagandističkim rječnikom veličao nacizam, ustaški pokret i politiku, uspjehe nacističke Njemačke u Rusiji u borbama protiv Crvene armije. Na tu propagandu njih su dvojica počeli glasno negodovati i uzvikivati da su to neistine. Došlo je do komešanja među prisutnom publikom, nakon čega bježe iz kina. Ovaj čin mogao je biti još jedan poticaj da se Izetbegović skloni iz Sarajeva, na što u jednom na internetu objavljenom tekstu upozorava Nihad Filipović.¹⁷ Osim što je član režimu nemile organizacije koju štiti Islamska zajednica, pa čak i njezin disident, nije uveden u vojnu evidenciju, još je i

¹⁶ Nihad Filipović, <http://www.orbus.be/aktua/2016/aktua4217.htm> (Pristupljeno, 17. 7. 2018)

¹⁷ Isto.

bundžija koji se javno protivi stavovima neupitne vlasti. Ratno se vrijeme u Sarajevu pretvorilo u vrijeme opasnog življenja za Aliju Izetbegovića.

Kako će sam kasnije svjedočiti, nijedna od vojski koje su operirale u Posavini nije mu imponirala: ni partizani, ni muslimanska milicija, a pogotovu to nisu bili četnici i ustaše.¹⁸ Ratne 1943. i 1944. provodi u organiziranju humanitarne pomoći brojnim muhadžirima iz istočne Bosne koji su preživjeli četničke i četničko-partizanske pokolje. U takvim akcijama, koje su podrazumijevale i ilegalne Transporte, poginulo je više pripadnika pokreta “Mladi muslimani”, čiji je Izetbegović i dalje bio član, unatoč sukobu u vezi s “El-Hidajom”.

Prilikom jedne posjete Gradačcu, poslije posljednjeg rata, spomenuo je kako je kao mladić učestvovao u borbama za oslobođenje toga grada od okupacije tokom 1945. godine. Nažalost, osim njegovih fragmentarnih sjećanja, nema dostupnih podataka o Izetbegovićevom sudjelovanju u borbenim akcijama NOP-a. Tako se može zaključiti da se Alija Izetbegović kao devetnaestogodišnjak svojevrijem priključio oslobodilačkom pokretu i partizanskim jedinicama. Nažalost, nema potpuno pouzdanih podataka o vremenu njegova učešća u NOP-u. Po nekim svjedočanstvima tek 1945. godine, nakon pobjede NOP-a, negdje u kasnu jesen biva mobiliziranim, jer je formalno još trajalo ratno stanje, i sve do početka marta 1946. godine pripadnik je divizije koja se prvenstveno bori protiv ostataka četničkih bandi istočno od Sarajeva. Nedavno su objavljene i kopije registra matičnih knjiga Općine Centar u kojim je zapisano da je Izetbegović u redove Jugoslavenske armije ušao u aprilu 1945. godine, ali ni ti se podaci ne mogu smatrati potpuno pouzdanim.¹⁹

Izetbegoviću, kao i drugim članovima pokreta “Mladi muslimani”, osim fašizma i nacizma, kojima metodološki i djelimično ideološki pripada ustaški pokret, neprihvatljiv je i načelno ateistički komunizam, posebno u tada aktuelnoj formi boljševizma. On je sam s tim u vezi izjavio: “Dakle neće moći izdržati kritički prikaz i istorijsku kritiku tvrdnja da su ‘Mladi Muslimani’ bili profašistički pokret, da su bili prookupatorski pokret. Za to nema nikakvih osnova. Međutim, takvu etiketu je bilo

¹⁸ Zehrudin Isaković, *Biografija Alije Izetbegovića*, Muzej “Alija Izetbegović”, Sarajevo, 2012, str. 7.

¹⁹ Admir Mulaosmanović, “Mustafa Čengić nije mario za činjenice” (snimak iz registra matičnih kartona Općine Centar za 1925. godišta, zaveden pod brojem 3578 na str. 299), *Stav*, br. 37, Sarajevo, 2015, str. 30.

prilično lako nalijepiti na nas upravo zbog našeg antikomunizma, jer mi smo se našli onda u jednoj nesretnoj situaciji u tom smislu što smo na izvjestan način izražavali tragediju muslimanskog naroda koji nije mogao da priđe ni jednoj ni drugoj strani. Sam nije mogao da opstane: ako ide u partizane daće dušu, a na drugoj strani prijetila je opasnost fizičkog istrebljenja. Muslimanski narod je bio razapet. Mi smo osjećali čitavu tu situaciju i bili smo izraz tragike u kojoj se naš narod bio našao, ali i izraz težnje tog naroda da iz te očajne situacije nađe nekakav izlaz.”²⁰ Ovom opaskom o “prodaji duše” Izetbegović je izrekao suštinu dijela otpora prema uključenju u NOP, podozrivost većine bošnjačkog stanovništva prema ciljevima Komunističke partije koja predvodi NOP, koje ona i ne krije, a to su društvena i politička revolucija po uzoru na boljševičku u Rusiji. Nisu bili u krivu, posebno u početku, kada se revolucionarna vlast krvavo obračunava sa stvarnim i izmišljenim neprijateljima i ostacima ionako nerazvijenog građanskog društva.

Kraj rata i početak komunističke vlasti znači ponovno zanemarivanje bošnjačke samobitnosti.

²⁰ Sead Trhulj, *Mladi Muslimani*, Globus, Zagreb, 1992, str. 61.

PRVO UZNIŠTVO ZBOG MISLI

Nakon uspostave Federativne narodne republike Jugoslavije, čime je jednostrano poništen sporazum Tito-Šubašić i ukinuta Demokratska Federativna Jugoslavija kao demokratska, višestranačka i federativna republika šest ravnopravnih država koju su podržali zapadni saveznici i pružili joj pomoć u borbi protiv fašizma, Bošnjaci ne dobivaju priznanje nacije, a dio ideala NOB-a biva izdan. Već od samog preuzimanja efektivne kontrole, iako izbori još nisu bili provedeni, a tek se pripremaju ustavne promjene koje će demokratsku, federativnu, višestranačku republiku pretvoriti u socijalističku jednopartijsku diktaturu, započeo je progon neistomišljenika, protivnika, klasnih neprijatelja. Izrazito se krše individualna građanska prava, ljudi ne dobivaju priliku niti da se brane na sudu za optužbe o saradnji s fašističkim okupatorima, već bivaju ubijeni po kratkom postupku. To je vrijeme straha i državnog, ideološki uvjetovanog terora kada glave onih koje je komunistička partija ocijenila neprijateljskim prema svojoj vlasti i ideologiji bivaju skidane po kratkom postupku, pred improviziranim vojnim ili civilnim sudovima, često bez prava na odbranu i valjanog dokaznog postupka. Neki bivaju ubijeni i bez suđenja, a suđenja su, i kada ih ima, čista farsa. Tako je likvidiran i jedan od duhovnih otaca mladomuslimanskog pokreta Mustafa Busuladžić 29. aprila 1945. godine, nakon kratkog, tridesetominutnog montiranog suđenja, bez prava na kvalificirano pravničko zastupanje i odbranu. Masovno se hapse i u montiranim procesima na zatvorske kazne za mišljenje i riječ osuđuju protivnici režima. Tako se, u smanjenom opsegu zbog uvjeta SAD-a za pomoć poslije raskida sa Staljinom 1948. godine, odnosno nakon Rezolucije Informbiroa, činilo sve do propasti socijalističke Jugoslavije i režima. Vrš se nasilne nacionalizacije i konfiskacije privatne imovine, kolektivizacije na selu, proganjaju organizirane vjerske zajednice, zatvaraju njihove škole i fakulteti, oduzima im se imovina, čak i vakufska, koja je stoljećima bila nepovrediva. Zabranjuje se građanski, slobodan politički, sindikalni i kulturni pluralizam, sve do propasti sistema,

punih 45 godina. Čak i najobičnija rekreativna ili pjevačka udruženja prisiljena su, u već poslovičnoj totalitarnoj formi, biti članovima Socijalističkog saveza, krovne organizacije kojom su predsjedavali provjereni, visoko rangirani članovi Komunističke partije. Obračuni počinju odmah nakon završetka rata, čak i prije uspostave vlasti i kontrole nad cijelom teritorijom. Komunistička partija Jugoslavije uspostavila je labave, često protucivilizacijske kriterije za definiranje i progon protivnika novog režima i poretka, s vrlo ekstenzivnim tumačenjem kriterija neprijateljskog djelovanja – političkim, vojnim, ekonomskim i idejnim. Istovremeno, svaki se oblik javnog rada podvrgavao kontroli totalitarne vlasti, Komunističke partije Jugoslavije, koja je imala politički monopol držeći različitim metodama, organizacionim formama i kadrovskom kontrolom sve društvene i kulturne organizacije pod prismotrom i sve većim utjecajem. Tako se ukidaju bošnjačka humanitarna udruženja “Trezvenost” i “Merhamet”, kulturna i prosvjetna udruženja srpski “Gajret” i “Narodna uzdanica”, koja se smatrala prohrvatskom iako je bila osnovana kao reakcija na srpsku političku orijentaciju “Gajreta”, te se 1946. godine zvanično formira novo udruženje muslimana pod nazivom “Preporod”. Ono je trebalo uključiti sve aktivnosti dekretom ukinutih udruženja, koliko god da su ona bila različita.

Sve je za formiranje “Preporoda” bilo spremno već ujesen, u septembru 1945. godine, kada je u sarajevskoj Belediji, odnosno Vijećnici, u organizaciji Saveza komunističke omladine Jugoslavije (SKOJ) održana Osnivačka skupština “Preporoda” na koju su došli i Alija Izetbegović i dosta mladih ljudi, ranijih aktivista i simpatizera pokreta “Mladi muslimani”. Naime, nakon završetka rata, a na određeno iznenađenje vlasti, organizacija nastavlja raditi s obnovljenim entuzijazmom. O tome skupu u Belediji Sead Trhulj navodi: “Prvi i veoma značajan istup ‘Mladih Muslimana’, značajan prije svega po tome, što je to, koliko se zna, bio prvi otvoreni protest protiv nove vlasti u Jugoslaviji, dogodio se već ujesen 1945. godine na osnivačkoj skupštini društva ‘Preporod’ u sarajevskoj Vijećnici. Mimo scenarija koji je pripremljen pod patronatom nove vlasti, ‘Mladi Muslimani’ su došli u velikom broju i doveli dosta svojih pristalica. Izvršili su pravi puč na toj osnivačkoj skupštini, govorili, vikali, lupali, i postigli da nekoliko njihovih istaknutih članova uđe u upravu društva. Na izlasku iz Vijećnice Alija Izetbegović je bio uhapšen, ali je sutradan pušten jer je policija shvatila da treba pohvatati konce cijele organizacije pa onda

hapsiti i kažnjavati. Od tog trenutka organizacija je stalno bila pod paskom OZN-e, kasnije UDB-e, da bi se na osnovu prikupljenih podataka u godinama od 1946. do 1949. izvršio surov i nemilosrdan obračun koji je značio kraj organizacije ‘Mladi Muslimani.’”²¹ Izetbegović čak održava vatren antikomunistički govor i za njega dobija gromoglasan pljesak prisutnih.²² Ovaj nastup osigurao je da tri člana “Mladih muslimana” budu izabrani u Glavni odbor “Preporoda”.

Dva opisana događaja, spontani bunt protiv fašističke propagande u sarajevskom kinu i drugi, ozbiljniji, politički javni nastup protiv komunističkog totalitarizma na Osnivačkoj skupštini “Preporoda” u septembru 1945. godine, navode na zaključak da se Izetbegović, osim što je evidentno mlad i buntovan čovjek, s osjećajem za pravično i oboružan hrabrošču da javno kaže ono što osjeća i misli čak i pod uvjetima izvjesne reakcije jedne ili druge totalitarne vlasti kao i mogućih štetnih posljedica po sebe, počinje profilirati kao *homo politicus*. Zapravo, ova dva čina, posebno drugi, protivljenja dvama totalitarnim režimima svjedoče i o osobnoj hrabrosti, čvrstoći karaktera i uvjerenja koji ga pokreću, ali i o manifestaciji njegova osjećanja misije, posvećenosti višim ciljevima za koje vrijedi riskirati i osobnu sigurnost. Te dvije karakterne osobine dio su harizme, habitusa svakog uspješnog vođe, posebno ako je riječ o historijskim ličnostima koje obilježavaju jedno vrijeme, što će se poslije ostvariti u njegovom političkom i državničkom putu. Izetbegović je bio takva ličnost i lider. Takav je prepoznat u svijetu, u muslimanskom i prije bosanske drame od 1992. do 1995. godine.

Paradoksalno je da komunisti vrlo brzo zabranjuju rad nacionalnih kulturnih društava u Bosni i Hercegovini, pa je i “Preporod” ugašen.

Poslije incidenta na Osnivačkoj skupštini “Preporoda”, Izetbegović je nastavio ilegalnu aktivnost, ali pod prismotrom političke policije, čime je zapravo utirao put za svoj prvi sudski, politički proces. Aktivno je sudjelovao u izradi i izdavanju prvog broja časopisa *El Mudžahid* kao glasila organizacije. Taj je angažman bio dijelom nosive strukture optužnice, koju je protiv njega podiglo vojno tužilaštvo jer je bio vojnik u redovima Jugoslavenske armije. Vojni sud ga je osudio na tri godine zatvora, u koji je upućen marta 1946. godine. Kaznu je u potpunosti odslužio 1949.

²¹ Sead Trhulj, *Mladi Muslimani*, Globus, Zagreb, 1992, str. 13.

²² Alija Izetbegović, *Sjećanja: autobiografski zapis*, OKO, Sarajevo, 2005, str. 34.

godine, te je pušten na slobodu. S njim je optuženo i osuđeno još četrnaest pripadnika organizacije, a civilni sudovi odmjeravali su teže i dugotrajnije kazne. Na njegovom procesu sudilo se Nedžibu Šaćirbegoviću, Ešrefu Čampari, Murtezu Derviševiću, Fahrudinu Uzunoviću i Azizi Šaćirbegović, kao i Šefkiji Ploči, Esadu Puškiću i Muhamedu Muftiću. Vojni sud, međutim, nije bio rigorozan. Uspostavivši neobičan kriterij “veće inteligencije”, osudio je na više kazne Šaćirbegovića i Izetbegovića kao inteligentnije “lidere”, na manje kazne Čamparu, Derviševića i Uzunovića, dok je ostale ili pustio na slobodu s uvjetnom kaznom ili u potpunosti oslobodio optužbi. Civilni sudovi, koji su presuđivali drugim 1946. godine optuženim “Mladim muslimanima”, bili su znatno rigorozniji, svjedočeći o manjoj profesionalnosti i o većem utjecaju političke policije na pravosuđe. Iz presude Vojnog suda u Sarajevu od 15. juna 1946. godine vidi se da je krimen bio vrlo težak, osim ilegalnog organiziranja “Mladih muslimana”, osuđeni su i za potkopavanje Jugoslavenske armije, protunarodnu i protudržavnu djelatnost.²³

Tokom istrage Izetbegović je boravio u vojnom zatvoru kasarne “Maršal Tito” u Sarajevu. Bio je smješten u sobu u kojoj je polovina zatvorenika bila osuđena na smrt. Njegova zatvorska kazna od tri godine smatrana je u takvom okruženju prilično blagom, jer su neki politički zatvorenici, pa i njegovi “Mladi muslimani”, uhapšeni u tom prvom valu obračuna s pokretom, osuđivani na smrt ili duge godine zatvorske robije. Prvo je upućen na izdržavanje kazne u Zenicu, ali već nakon dva mjeseca prebačen je u Stolac. U Stocu je izdržao sedam mjeseci, nakon čega je opet prebačen na novu lokaciju. Kazna zatvora izmijenjena je u “vaspitno-popravni rad” na gradilištu kod Boračkog jezera. Ironično, Izetbegović je radio na budućoj zgradi, odmaralištu UDB-e (Uprava državne bezbjednosti – jugoslavenske političke policije, kasniji SDB – Služba državne bezbjednosti), u kojem su se poslije odmarali i njegovi isljednici. Poslije Boračkog jezera upućen je u Sarajevo. Ondje s ostalim zatvorenicima gradi zgradu Centralnog komiteta Komunističke partije u današnjoj Ali-pašinoj ulici, gdje je dugo bilo sjedište Vlade Federacije Bosne i Hercegovine. Praktički su on i politički zatvorenici, kao osuđeni neprijatelji i protivnici režima i njegove ideologije, gradili njegove monumente, neki pretenciozno kažu

²³ Presuda Vojnog suda u Sarajevu iz 1946. godine nalazi se u fundusu Muzeja “Alija Izetbegović”.

hramove. Posljednju, treću godinu kazne, upućen je na mađarsku granicu, na poljoprivredno dobro "Belje" kod Belog Manastira. Ondje je sjekao stabla, te se dobro naučio tom poslu. Poslije se šalio da bi se, ako bi ikada bio primoran fizički zarađivati hljeb, opredijelio da bude drvosječa: "Od svih fizičkih poslova – a radio sam mnoge – taj mi je najprivlačniji"²⁴, zabilježio je u *Sjećanjima*. Kako je radio težak fizički posao, odobrena mu je bolja ishrana, pa se tu godinu oporavio. Nakon odsluženih tačno tri godine kazne, pušten je na slobodu u martu 1949. godine.

Povratkom kući i saznanjem da "Mladi muslimani" i dalje, doduše ilegalno, djeluju, nastavio je politički aktivizam. Preko Hasana Bibera, jednog od njezinih tadašnjih vodećih članova, tajno se ponovo povezao s organizacijom. Četrdesetog dana od njihovih kontakata, 11. aprila 1949. godine, Biber je uhapšen. U istrazi su ga mučili, trudeći se iznuditi da svjedoči o ponovnom Izetbegovićevom angažmanu. Biber nije popustio. Ostao je čvrst. Kako drugi članovi organizacije nisu znali za Izetbegovićev povratak i ponovno aktiviranje, zahvaljujući Biberovoj hrabrosti i čovještvu ostao je na slobodi.²⁵

Biber je na suđenju u julu osuđen na smrt, a strijeljan je u oktobru 1949. godine.²⁶ U okviru ovog procesa došlo je do masovnog hapšenja širom Bosne i Hercegovine, a počelo je provalom u organizaciju "Mladih muslimana" u Mostaru. Zaplijenjeni su spiskovi i zapisnici sa sastanka. Gotovo simultano, hapsi se veći broja studenata u Zagrebu. Kulminaciju predstavlja proces u Sarajevu u augustu 1949. godine.

Neki od uhapšenih već su drugi put osuđeni i poslani na izdržavanje zatvorske kazne, poput Ešrefa Čampare, kojemu se s Izetbegovićem, Nedžibom Šaćirbegovićem i Edhemom Šahovićem sudilo na vojnom sudu 1946. godine. Ukupno je svim pripadnicima pokreta izrečeno kazni u visini od preko hiljadu godina zatvora. Time je organizacija bila potpuno uništena, svi važniji ljudi nalazili su se u zatvorima ili su ubijeni. Međutim, dio ljudi, najbližih Izetbegovićevih prijatelja iz toga kruga, nastavio je druženja nakon izlaska iz zatvora. Osjećaj zajedništva ideja i žrtve, uz nužno sazrijevanje koje se dešavalo s promjenama političkog sistema, međunarodnih odnosa, ali i odnosa unutar Bosne i Hercegovine

²⁴ Alija Izetbegović, *Sjećanja: autobiografski zapis*, OKO, Sarajevo, 2005, str. 37.

²⁵ Isto, str. 39.

²⁶ Ismet Kasumagić, *Trinaest mladomuslimanskih šehida*, Udruženje građana "Mladi Muslimani", Sarajevo, 2007, str. 131–141.

i Jugoslavije, kroz petnaestak godina izgrađivali su i Aliju Izetbegovića i dio njegovih prijatelja i saradnika u politički zrele pojedince, misleće ljude koji su, kroz dostupne kanale, posebno kroz Islamsku zajednicu, bili društveno aktivni. Oni su promovirali islamske vrednote i težnju za slobodom misli i izražavanja, kao i za demokratskim poretkom. Uostalom, kako kaže njegov sin Bakir, svjedok tih druženja – to je bila njegova družina.²⁷ Oženili su se, dobili djecu i stalno se porodično družili. Sijela, odlasci na izlete i godišnje odmore. I uvijek nanovo o politici, islamu, uz kritiku režima. Družio se s Ešrefom Čamparom, Hilmom i Šaćirom Ćerimovićem, Salihom i Omerom Behmenom, Ismetom Serdarevićem, Vahidom Kozarićem, Ismetom Kasumagićem... Intenzivno.

U postupku s pohapšenim pripadnicima organizacije “Mladi muslimani” bila je primijenjena ista istražna i operativna procedura kao i prema svima drugima, koje je komunistički režim detektirao i proglasio tzv. narodnim i/ili klasnim neprijateljima. Bili su podvrgnuti informativnoj obradi, na njih je vršen pritisak da otkriju saradnike, da pristanu na saradnju s UDB-om. Bilo je ljudi poput Omera Stupca, koji unatoč mučenjima i prijetnjama nisu odstupali od ideala i nisu pristajali na kompromis, posebno ne na saradnju. Oni su okončali izvršenjem smrtne kazne ili na dugim zatvorskim kaznama, s neutemeljenim i nedokazanim optužbama za terorizam, ili su ubijani bez suđenja, naročito u prvim godinama nakon rata kada se komunistički režim instalirao i stabilizirao te koristio staljinističkim metodama obračuna s protivnicima i neistomišljenicima. Poslije se metoda organiziranih otmica i ubojstava ne koristi prema političkim protivnicima koji se klasificiraju kao unutarnji neprijatelji, ali ostaje u odnosu na tzv. neprijateljsku emigraciju. Ubojstva emigranata bila su konstantom djelovanja kasnije Službe državne bezbjednosti sve do sredine osamdesetih godina. Bilo je onih koji su formalno pristajali na saradnju, a čim su pušteni na slobodu, bježali su u inostranstvo, spašavajući tako čast i ne ulazeći u izdaju. Naravno, bilo je i onih koji su pristali na saradnju i preko njih je politička policija uništila organizaciju. Neki su u bijegu ubijeni (Esad Karađozović, Fikret Pločo i Asim Čamdžić), a Alija Karamehmedović dočepao se slobode. Emin Granov uspješno se krio deset godina. Nakon završenog vala represije te potpunog gašenja

²⁷ Ovdje navedena svjedočenja Bakira Izetbegovića dio su njegove prepiske s autorom ove knjige.

organizacije, protoka sovjetske opasnosti, prestao je sa skrivanjem. Uhapšen je i ubrzo nakon istrage pušten. Nije više bio zanimljiv niti propagandno koristan kao politički protivnik. Njegovog pokreta, a on je bio jedan od njegovih osnivača i idejnih predvodnika, više nije bilo ni u tragovima. Barem su tako bili uvjereni komunisti na vlasti.

Neki su pripadnici pokreta na tim montiranim procesima osuđeni na dugogodišnje kazne zatvora, po deset, petnaest i dvadeset godina (Omer Behmen), dok su neki, nakon izdržanih kazni, pobjegli u inostranstvo, između ostalih Teufik Velagić, Alija Bečić i Hamzalija Hundur. Četverica su osuđeni na smrt i streljani. Osim Hasana Bibera, to su Halid Kajtaz, koji je naslijedio Izetbegovića nakon njegova utamničenja u organizacijskim i drugim neformalnim ulogama, Nusret Fazlibegović (iako je bio maloljetan, a molbu za njegovo pomilovanje odbio je predsjednik Prezidijuma Skupštine Jugoslavije Moša Pijade) i Omer Stupac. Trojica su podlegla mučenjima u istrazi. U procesima 1946. godine najteža kazna odmjerenja je Vahidu Kozariću na procesu u Zenici, sedamnaest godina robije. Nedžibu Šaćirbegoviću, Aliji Izetbegoviću i ostalima kojima je sudio vojni sud, izrečene su, kako je već navedeno, blaže kazne. Šaćirbegović je osuđen na četiri (optužen je i za dezerterstvo), a prvooptuženi Izetbegović na tri godine zatvora, dok su ostali dobili niže kazne. Institut skraćanja kazne primjenjivan je gotovo u pravilu, pa je Omer Behmen odležao jedanaest od presuđenih dvadeset godina, a Sulejman Čamdžić osam od presuđenih deset. Ujednačenih kriterija nije bilo, niti će ih ikada poslije biti. Nepravda je bila konstanta društvenog uređenja Jugoslavije.

Tragičan je slučaj Munira Gavrankapetanovića, koji je na nišanu UDB-e bio i zbog činjenice da mu je otac bio veliki župan za vrijeme NDH. On je tokom izdržavanja kazne trebao biti premješten na drugu lokaciju, u drugi kazamat. Prilikom željezničkog transporta, negdje u Slavoniji, došlo je do udesa u kojem je nekoliko zatvorenika poginulo. Gavrankapetanović je bio teško ozlijeđen, a zbog nestručne i nedovoljne medicinske njege i pomoći ostao je progresivni invalid, pa je kraj života dočekao gotovo potpuno nepokretan i ovisan o tuđoj pomoći. Nikada nije niti mogao zatražiti neku kompenzaciju.²⁸

Ove, za vrijeme teške represije, relativno blage kazne Izetbegoviću i ostalima 1946. godine izazivaju nedoumice, pa i vrlo tendenciozne

²⁸ Munir Gavrankapetanović, *U plamenu kušnje*, Grafo Art, Sarajevo, 1991.

komentare. Sistem koji se obračunava s velikim brojem oponenta još nema kao prvi prioritet mladomuslimanski pokret. Smatra se, u početku, da je riječ o slabo organiziranim mladim ljudima, bez starateljstva neke "centrale", na što su komunisti svojim mentalitetom navikli. Nadalje, sve do 1948. godine nije se načistu treba li ih tretirati kao klasične i opasne političke uhapšenike (koji su svi, od kolaboracionista i stvarnih zločinaca, do građanskih opozicionara i uspješnih privrednika, smatrani narodnim neprijateljima). Te 1946. godine pokret još nije masovan niti tako jasno politički (neposrednim ciljevima) profiliran. Tek počinje dobivati na masovnosti u gotovo svim gradovima u Bosni i Hercegovini, ali i u Zagrebu kako rastu represija i totalitarizam. No, drastična presuda Kozariću na procesu pred civilnim sudom u Zenici tu procjenu može dovesti u pitanje. Ovo može značiti i vrlo veliku nedosljednost različitih sudova u početku konsolidacije režima. Vlast se s pripadnicima pokreta ne obračunava do 1946. godine, već ih, kao i svu opoziciju koju ne smatra direktnom opasnošću, prati i "gradi" slučaj protiv njih, povezuje organizacijske dijelove i prodire u strukturu, vrbuje saradnike unutar pokreta, počesto i prijateljima te ucjenama. Izetbegović to i naglašava, jer je nakon hapšenja na Osnivačkoj skupštini "Preporoda" odmah sutradan pušten kako bi njega i ostale OZN-a mogla pratiti.²⁹ Proces "Mladim muslimanima" u martu 1946. godine pokazuje da se vlast tada odlučila i s njima obračunati, međutim, ovo je tek početak sve snažnijeg i okrutnijeg obračuna, što se u tom trenutku nije moglo niti pretpostaviti da će uslijediti. Aktivnost "Mladih muslimana" se nastavlja, sve više ilegalno. Već tokom 1947. i 1948. na različitim se sudovima vode procesi protiv sve većeg broja uhapšenih pripadnika pokreta. Kulminacija nastaje konačnim obračunom 1949. godine kada se nastupa krajnje represivno, s ciljem potpunog uništenja organizacije.

Postoji još jedan važan faktor koji je odredio tako drakonski odnos prema organizaciji. Kako je komunistička partija Jugoslavije 1948. godine ušla o otvoren sukob s Kominternom (međunarodnom federacijom komunističkih pokreta kojom je upravljao vrh Komunističke partije Sovjetskog saveza), nakon Rezolucije Informbiroa, kojom se pokušava domaće komuniste potaknuti da sruše svoje vodstvo, među jugoslavenskim se komunistima dogodio raskol lojalnosti, a velik dio njih ostao je vjeran

²⁹ Alija Izetbegović, *Sjećanja: autobiografski zapis*, OKO, Sarajevo, 2005, str. 34.

nepogrešivom vođi Staljinu. Vlast je krenula u vrlo oštar, katkada i nemilosrdan obračun s *mangupima u vlastitim redovima*. Čak je i otvoren kazneno-popravni kazamat na Golom otoku za svrhe kažnjavanja i predgoja. Da bi se u javnosti poljuljan ugled zbog takvog razračuna s vlastitim istomišljenicima i revolucionarima sačuvao, a istovremeno i otupila oštrica osuda za revizionizam iz SSSR-a, trebalo je uvjeriti ljude da se jednako oštro postupa prema svim neprijateljima. Sam Izetbegović je Seadu Trhulju u vezi s tim rekao: "Glavnina optužbi protiv njih ticala se stvari koje su se dogodile 1947., '48. i '49. godine. A ja sam tada bio u zatvoru. Da me nisu zatvorili 1946, ja bih na procesu tri godine kasnije posigurno izgubio glavu. Bio bih ili prvi ili drugi optuženi. Ja sam praktički bio izdvojen iz organizacije već 1946. i odgovarao samo za ono što se do tada bilo otkrilo – nekoliko predavanja, nekoliko ilegalnih okupljanja itd. Nakon toga organizacija se nastavila razvijati, čak je došla do stupnja da govori o nekoj pobuni protiv vlasti. Jedan odlučan trenutak u tom svemu bio je plenum organizacije 20. i 21. februara 1949. Na tom plenumu bilo je odlučeno da se direktno ustane u borbu protiv komunističkog sistema, tako da su ustvari ljudi koji su te godine zatvoreni odgovarali za taj čitav period rada i razvoja organizacije."³⁰

³⁰ Sead Trhulj, *Mladi Muslimani*, Globus, Zagreb, 1992, str. 65.

FILOZOFIJA PRAVA I ISLAMSKI PREPOROD

Nakon izlaska s robije Alija Izetbegović oženio se svojom dugogodišnjom djevojkom, koju je poznao od svoje osamnaeste godine. S njom se sastajao tokom cijelog Drugog svjetskog rata, čak i za vrijeme zračnih uzbuna u Sarajevu.³¹ Kada je otišao u zatvor, kontakte su nastavili pismima, čija je razmjena pomogla očuvati ljubav i vezu. Halida Repovac, čija su dvojica braće bili u NOP-u i koji su stradali u ustaškom logoru Jasenovac, u uvjetima nesumnjivih pritisaka zbog veze s političkim zatvorenikom, ostala mu je vjerna i čekala njegovu slobodu. Već naredne 1950. godine dobivaju kćer Lejlu, četiri godine poslije drugu kćer Sabinu, a 1956. godine sina Bakira.

Alija Izetbegović uspijeva se krajem 1949. godine zaposliti u sarajevskoj građevinskoj firmi GP Put, koja je s vremenom postala jedna od najvećih jugoslavenskih firmi u svojoj oblasti. U GP Putu radi skoro petnaest godina, prvo kratko u Sarajevu, pa zatim u Crnoj Gori, u poslovnoj jedinici u Nikšiću, odnosno od 1954. godine kao šef gradilišta na izgradnji brane Peručica. U Sarajevo se vraća tek 1963. godine. Prelazi raditi u tadašnji Biro za projektovanje Željezničkog transportnog preduzeća Bosne i Hercegovine. Taj biro poslije biva preimenovan i reorganiziran u IPSA-u, te poslije u Institut za saobraćaj. Izetbegović i kao pravnik sudjeluje u tim reorganizacijama, koje su katkada bile politički naređene, a katkada su imale itekakva ekonomskog smisla.

Uz rad je akademske 1952/53. godine počeo studirati agronomiju na Sarajevskom univerzitetu. U *Sjećanjima* navodi da su ga na taj studij nagovarali i otac i amidža Šukrija, iako je njegova mladenačka želja bila studirati pravo. Zanimljivo je da, iako nema dokumenata koji bi to mogli potvrditi, u presudi Vojnog suda 1946. godine stoji da je Alija Izetbegović po zanimanju student prava. Uspio se upisati na Pravni fakultet u Sarajevu akademske 1954/55. godine i diplomirati već 1956. godine. Studije završava uz rad u Crnoj Gori i porodicu s troje malodobne djece.

³¹ Alija Izetbegović, *Sjećanja: autobiografski zapis*, OKO, Sarajevo, 2005, str. 37.

Studirajući i radeći, boreći se sa svakodnevicom i njezinim iskušenjima, promatra i proučava socijalističko, sve manje boljševičko i represivno, ali nedemokratsko jugoslavensko društvo, koje se deklarativno temeljilo na socijalnoj jednakosti i ekonomskoj pravdi. Primjećuje sve prisutnije licemjerje, o kojem je pisao i rani jugoslavenski komunistički disident Milovan Đilas 1952. godine. Pripadnici klase radi koje se provela revolucija imali su vrlo ograničen pristup ionako slabašnoj ponudi roba široke potrošnje. Premda je glad eliminirana, velika većina stanovništva u četrdesetim i dobrom dijelu pedesetih godina 20. stoljeća živjela je siromašno. Izetbegović u *Sjećanjima* navodi da je po izlasku iz zatvora zašao u jednu trgovinu na Baščaršiji i ostao preneražen nedostatkom bilo kakvih, pa i najosnovnijih živežnih namirnica, čak četiri godine po završetku rata.³² Istovremeno, po uzoru na sovjetsku praksu, postojali su tajni, ali i javni magacini iz kojih se snabdijevala komunistička vrhuška, naročito vojni vrh, ali i niži oficiri te podoficiri, čime se osiguravala njihova lojalnost partijskom vrhu i politici. Dok je uobičajeni obrok prosječne porodice bivao sveden na krompir i rižu, povlaštena i ideološki podobna kasta uživala je privilegije konzumacije odabranih, pa i egzotičnih namirnica.

Iako, zbog vladajuće ideologije socijalizma i društva pravednih ekonomskih odnosa, elita, s izuzetkom samog Josipa Broza Tita, nije živjela u izobilju ili to barem nije pokazivala, zasigurno je živjela znatno bolje i dostojanstvenije od naroda za čije se interese navodno borila, za čije je dobro gušila svaku opoziciju. Istovremeno, svaka iole otvorena rasprava o povlasticama bila je okarakterizirana kao protuustavna i protudržavna. Slučaj Milovana Đilasa, najbližeg i nekada najodanijeg Titovog saradnika, komunističkog fanatika koji se nije libio ubijati ljude bez posebnog povoda, to zorno pokazuje. Đilasove kritike tom licemjerju, koje je iznio u javnost, definirajući tu povlaštenu kastu kao "novu klasu", dočekane su na nož. Protiv njega je organiziran montirani politički proces te je završio na izdržavanju devetogodišnje zatvorske kazne.

Alija Izetbegović osjećao je te kontradikcije i paradokse sistema i s njima se sudarao i bilježio ih. U potrazi za alternativama nastavio je proučavati filozofiju, pravo, teologiju, intenzivno se družeći sa svojim istomišljenicima iz mladomuslimanskog kruga, ali i raspravljajući o

³² Alija Izetbegović, *Sjećanja: autobiografski zapis*, OKO, Sarajevo, 2005, str. 39–40.

društvenoj stvarnosti i s ljudima drugih i drukčijih svjetonazora. Time se ponovo, sve više, vraćao u fokus pažnje političke policije.

Završetkom rata, održavanjem 3. zasjedanja AVNOJ-a, i kasnijim namještenim izborima na kojima “pobjeđuje” komunistički Narodni front, Bošnjacima se ponovo oduzima subjektivitet, a dio partijskog vrha traži njihovo izjašnjavanje kao Srba, Hrvata ili Crnogoraca. Na ovu prevaru ukazuje zastupnik u Skupštini Jugoslavije, predratni JMO-ov poslanik Husaga Čišić, upozorivši simbolički da nedostaje jedna baklja na grbu države. No, bilo je to upozorenje bez odjeka. Time započinje dvadesetak godina duga borba i unutar komunističke partije – koja je do 1946. godine preuzela apsolutnu vlast – za ustavne i političke promjene kojima bi se Bošnjacima priznao status nacije. Borba nije uključivala i pravo na vlastiti jezik, odnosno njegovo nominiranje izvan okvira Bečkog književnog dogovora 1850. godine kojim je uveden tzv. srpsko-hrvatski. Trebat će dodatnih dvadesetak godina, do Popisa stanovništva 1991. godine, da se i ta protucivilizacijska nepravda ispravi.

Nominacija i nasilne izmjene jezika trebale su poslužiti procesu koji se zvao “nacionaliziranje” muslimana, njihovo utapanje u okolne narode, kako su to zahtijevali Moša Pijade i Milovan Đilas, naprimjer. Taj proces dao je minimalne rezultate, što su pokazali svi popisi nakon Drugog svjetskog rata, 1948, 1953. i 1961. godine, kada se velika većina Bošnjaka izjasnila ili neopredijeljenima ili muslimanima u etničkom smislu, što je bilo dopušteno u cilju svođenja Bošnjaka na etničku grupu, a protiv njihovog priznanja kao nacije. Godine 1963. donesen je novi ustav, sada Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, koji je u državni grb vratio šestu baklju, simbol šeste republike Federacije – Bosne i Hercegovine ili šeste nacije – Bošnjaka, kako se tada vjerovalo. Prije će biti da se radilo o ovom prvom, ali je i to bio pomak.

Konačno, 1968. godine, dvije godine nakon tzv. Mostarskog savjetovanja republičkog partijskog vrha, koji je shvatio da Bošnjake sve više otuđuje od “revolucije i samoupravnog socijalizma” odbijanjem priznavanja realnosti, ali i zbog pisanja nekomunističkih autora, donesena je odluka da im se prizna status nacije. Baš tako, odluka partijskog vrha potvrđena na partijskoj konvenciji koju je jednopartijska skupština pretočila u ustavne i zakonske odredbe. Doduše, pod “kompromisnim” nazivom Muslimani, jer srpska i hrvatska komunistička elita nisu imale previše sluha za te realnosti, pa je presudio Vođa. Ovaj razvoj značajan

je za Bošnjake i za Bosnu i Hercegovinu jer su, osim priznanja realnosti međunacionalnih odnosa u Bosni i Hercegovini i Jugoslaviji (Bošnjaka ima i u Crnoj Gori, Srbiji, Makedoniji, Hrvatskoj i na Kosovu), politički afirmirani nacionalni interes i težnje najbrojnijeg naroda u Bosni i Hercegovini, što će u kasnijim fazama razvoja i raspada južnoslavenske zajednice imati odlučujući utjecaj.

Te se iste 1968. godine na Zapadu, u SAD-u i nekim evropskim zemljama, dogodio val demonstracija studenata i radničkih štrajkova koji su neke zemlje paralizirali. U Francuskoj je to natjeralo predsjednika De Gaullea na ostavku. Za razliku od zapada Evrope i SAD-a, u kojima se protestiralo zbog Vijetnamskog rata, društvene nejednakosti i protiv državnih institucija, čak s najavama “marša kroz institucije”, zahtjevi jugoslavenskih, a time i bosanskohercegovačkih studenata zvučali su drugačije, vrlo slično programu vlasti. Revolt zbog raslojavanja društva i pojave tzv. socijalističke (crvene) buržoazije doveo ih je u neželjen sukob s državom, ali ne i s vladajućom ideologijom. Deklarativno, socijalistička Jugoslavija, posebno nakon uvođenja eksperimenta socijalističkog samoupravljanja 1950. godine, odnosno pod paskom državne birokracije provedenog i nadziranog potpunog radničkog dioničarstva – (pseudo) vlasništva ili kolektivnog vlasništva bez stvarnog titulara nad sredstvima za proizvodnju – te velike privredne reforme 1965. godine, kao i vrlo ograničenog priznavanja realnosti političkog pluralizma, postala je hibrid birokratiziranog socijalizma, državnog kapitalizma velikih nominalno društvenih kompanija, naročito u odnosima s inozemstvom, i pseudo-zapadnog potrošačkog društva. Posebno je to bilo vidljivo nakon 1962. godine i liberalizacije viznih ograničenja, uvedenih kako bi se “višak” radne snage mogao zaposliti na rastućim tržištima rada, najviše u zapadnoj Njemačkoj, ali i u skandinavskim te ostalim razvijenim zemljama, kasnijim članicama 1963. godine osnovane Evropske ekonomske zajednice.

Samoupravljanje se nije pokazalo stvarnim, unatoč i organizacijskim formama koje su to trebale jamčiti, već je od Partije nominirana birokracija zaista upravljala poslovnim i proizvodnim procesima i to mahom neefikasno. Istovremeno, unatoč velikom rastu produktivnosti i industrijske proizvodnje u odnosu na 1945. i ranije godine, nije se uspio smanjiti jaz prema zapadnim zemljama koje su se razvijale sve brže, a trgovački, platnobilansni i budžetski manjkovi pokrivali su se zaduženjima, pa je vanjski dug stalno rastao.

Izetbegović je i kao pravnik, zaposlen u realnom ekonomskom sektoru, suočen s paradoksima društvene i ekonomske stvarnosti. Nakon što je radio kao šef gradilišta na izgradnji tlačnog tunela brane Peručica u Crnoj Gori, nastavio je rad u građevinskom sektoru kao pravni savjetnik do umirovljenja 1981. godine. To što je gradilište vodio neko ko je bio pravnik zvao je anomalijom sistema, iako su njegovih šest semestara tehničkog studija, u nedostatku dovoljnog broja inženjera za vođenje intenzivne izgradnje, te odslušani i položeni ispiti iz matematike, geodezije, hidraulike, pa čak i melioracija, bili presudni da ga se imenuje na tu dužnost. Naprosto su bila takva vremena. Mnogi su politički zatvorenici, poput Husrefa Bašagića ili Enesa Hercegovca, svoju kaznu služili radom za opće dobro i to u svojoj struci, radeći na odgovornim dužnostima na izgradnji velikih infrastrukturnih objekata. Zato se ne treba čuditi što je Alija Izetbegović, kao opće i specijalistički obrazovan čovjek, iako politički disident i bivši zatvorenik, radio na odgovornim poslovima. Isto tako, važno je napomenuti da politički zatvorenici nikad nisu bili do kraja rehabilitirani, uvijek su ostali pod nekom vrstom prismotre, a o rukovodećim funkcijama, kao niti ostali koji nisu bili članovi Saveza komunisti, nisu mogli niti sanjati.

U toj mreži kontradikcija i nikada ostvarenih ideala revolucije, studentska je pobuna u Jugoslaviji samo donekle slična onima na Zapadu. Sličnost se ogledala u činjenici da je bila riječ o pobuni jedne generacije protiv neiskrenosti, nejednakosti i iskorištavanja te licemjerja potrošačkog društva. Kriza socijalističkog društva zasnovanog na tezi o neprestanom rastu, s jedne, i konstantna propaganda o odličnosti modela tog društva, uz stalne reforme neefikasnog ekonomskog sistema koji nikako nije mogao smanjiti jaz prema razvijenim zapadnim zemljama, s druge strane, izazvali su razočaranje mlade tek stasale generacije, koja više nije bila izolirana, već u korelaciji s kulturnim i subkulturnim tendencijama na Zapadu, posebno s onim studentskim. Nesklad između teorije i prakse samoupravnog socijalizma bio je sve vidljiviji.

Zbog godina snažne represije režima, moć i doseg pobune bili su ograničeni. Ipak, ona je bitna jer je bila prva javna i masovnija kritika samoupravnog socijalizma kako ga je vidjela partija i to ne od disidentata i političkih neprijatelja, već od onih na kojima je počivala budućnost – od mlade generacije. Ne prozivajući vlast niti tražeći njezin odlazak, već samo smjenu pojedinih policijskih dužnosnika, posebno ne protiveći

se sistemu, ipak su izazvali državu da potvrdi svoje temelje, prozivajući funkcionere na odgovornost. Vlast nije odmah reagirala bojeći se gubitka podrške među mladima. Konačno je Tito, nakon šest dana protesta, na državnoj televiziji rekao “da su studenti upravu”. Protest je time okončan, no tražene promjene nisu se dogodile. Dгодile su se druge, koje su i bile potihlo započete.

Vođe protesta izbacivani su s fakulteta, oduzimani su im pasoši i nisu se mogli nigdje zaposliti. Od Beograda, preko Zagreba i Ljubljane do Sarajeva, demonstracije su prvi puta dovele u pitanje sistem i to je njihov realan domet i historijski značaj. A sistem je potvrdio da su mu temelji ipak totalitarni, bez obzira na ograničene reforme. Kasniji njegov razvoj doveo je do jačanja nacionalnih i nacionalističkih tendencija, posebno u Hrvatskoj i Srbiji. Sistem je opstao, ne više homogen kao u početku, već konfederaliziran. Takav je dočekao kraj Jugoslavije, s osnovnom dilemom političkog suvereniteta naroda ili država, odnosno republika.

Ostao je gorak okus i osjećaj da je zaustavljanje autohtonih demokratskih procesa, zbog straha od sovjetske vojne intervencije po uzoru na onu u Čehoslovačkoj 1968. godine, sve zbog započetih prodemokratskih reformi njihova partijskog vodstva, odvelo Jugoslaviju u nacionalizam kao jedinu alternativu. Takva je dočekala svoj raspad, a dio političkih snaga u Srbiji, pa i u Hrvatskoj, bio je šovinistički, s neskrivenim teritorijalnim, etničkim i ekonomskim pretenzijama na druge republike i narode.

Unatoč promjenama i ograničenoj demokratizaciji, prije svega otvaranju javnog prostora drukčijim razmišljanjima od strogo partijskih “linija”, afirmaciji federalističkog principa i u tom smislu jačanja položaja Bosne u Jugoslaviji, što je kulminiralo novim Ustavom SFRJ iz 1974. godine, uz buđenje vjerskih zajednica, posebno Islamske zajednice, kao i obnovljen interes za stvarnu historiju Bosne i Bošnjaka, nedemokratski režim kontrole uma osjetio se ugroženim mogućim političkim pluralizmom. Stoga obnavlja pritisak na misleće i slobodoumne ljude, ne birajući žrtve i ne vodeći računa o krivici i pravdi, pa čak niti o vlastitim, ideološki determiniranim zakonima iz kaznenog prava.

Dvije godine prije studentskih demonstracija dogodila se važna promjena, jer je Tito 1966. smijenio moćnog šefa represivnog civilnog aparata i potpredsjednika Jugoslavije Aleksandra Rankovića. Time je otvorio put za određenu demokratizaciju odnosa, ali i konačnu (kon)federalizaciju Jugoslavije. Procesi demokratizacije, ali više kao strogo kontrolirani

vozovi, pod paskom republičkih partijskih rukovodstava, rezultirali su i bujanjem nacionalnih osjećaja, pa i nacionalizmom u Hrvatskoj i Srbiji. Razračunavanje s tim tendencijama bilo je nemilosrdno, posebno prema nekomunističkim učesnicima, ali su se otvorila vrata jačanju državnosti Bosne i Hercegovine, što se na prvi pogled čini kao paradoks.

Baš će sedamdesete godine 20. stoljeća biti krucijalne za početak stvarnog društvenog, političkog i privrednog razvoja Bosne i Hercegovine i njezino približavanje statusu Srbije i Hrvatske. Naime, Komunistička partija, preimenovana 1952. godine u Savez komunista, shvatila je da će Jugoslaviju moći održati jedino ako ojača položaj Bosne i Hercegovine i time smanji mogućnost srpskog ili hrvatskog posizanja za njezinom teritorijom, odnosno ako u takvim uvjetima afirmira bošnjačku naciju kao nosivu strukturu republike.

U tim uvjetima Alija Izetbegović već 1966. godine obnavlja svoje javno djelovanje kao autor ozbiljnih eseja u edicijama Islamske zajednice, kao aktivan član neformalnih debatnih krugova i pokrovitelj i mentor mladih studenata tek 1977. godine ponovo otvorene islamske visokoškolske ustanove – Islamskog teološkog fakulteta. Mnogi od tih tadašnjih mladaca poslije će s njim biti isljeđivani, neki i osuđeni na montiranom Sarajevskom procesu i biti mu prvim saradnicima u političkom i državničkom projektu koji je pokrenuo nakon izlaska iz zatvora. Tekstovi koje tada objavljuje u edicijama Islamske zajednice predstavljaju osvježenje, odnosno najavu novog vremena islamske kritičke misli. Oni su tek poslije Agresije na Bosnu i Hercegovinu sabrani i izdani u knjizi *Problemi islamskog preporoda*, u sklopu koje se nalazila i Islamska deklaracija. Ta zbirka njegovih esejističkih radova naišla je na dobar prijem i kritike. Esad Duraković, uz konstataciju da knjiga predstavlja zbirku tekstova tematski grupiranih oko otvorenih pitanja islamskog preporoda, smatra da autor “u nekoj vrsti revolucionarnog zanosa” kao prioritet i kao crvenu nit svojih tekstova ističe nužnost reinterpretacije izvora islama. Prema Izetbegoviću, “preporod može nastati samo odvažnim vraćanjem temeljima islama”³³. Može se reći da se Alija Izetbegović kroz svoj doprinos islamskoj misli, i u ovoj knjizi, otkriva kao reformator, ne islama samog, već muslimanskih društava i država. On jasno kaže: “Kur’an je izgubio autoritet zakona, a dobio ‘svetost’ predmeta. (...) Pod stalnim utjecajem

³³ Alija Izetbegović, *Dostojanstvo ljudskog izbora*, OKO, Sarajevo, 2005, str. 269.

teološkog formalizma Kur'an se sve manje čitao, a sve više 'učio' (recitirao), a naredbe o borbi, ispravnosti i osobnom materijalnom žrtvovanju, opore i neprijatne našoj inerciji, rastvorile su se i nestale u ugodnom zvuku učenog kur'anskog teksta. (...) Kur'an recitiraju, tumače pa recitiraju, proučavaju pa opet recitiraju. Ponavljaju po tisuću puta jednu njegovu rečenicu, da ne bi morali ni jedan jedini put da je primijene."³⁴ Zbog ovoga su ga komunistički aparatčici, bez puno krzmanja, proglasili islamskim fundamentalistom. Iz njihove ograničene perspektive svijeta ideja bilo kakav povratak temeljima i poziv na njihovu reinterpetaciju bio je fundamentalizam i time opasan za socijalistički društveni poredak. Što se tiče Izetbegovićeve konzistentnosti prema problemima islamskog preporoda, za ilustraciju je dobro navesti da je mnogo godina kasnije, 1997. godine, govoreći u Teheranu na Sjednici Organizacije islamske konferencije, izravno ukazao na sve propuste – kako ih je on vidio – zemalja koje sebe nazivaju islamskim. Bilo je vrlo direktan i eksplicitan. Islam jeste najbolji, rekao je tada autoritetom mislioca i ratnog vođe bošnjačkih muslimana u Bosni i Hercegovini, ali muslimani nisu. Također je, vrlo jasno, izrekao šta smatra vrlinama Zapada, katkad i opravdano prozivanim zbog stanja većine muslimanskih zemalja – tačnost, preciznost, temeljitost, urednost, sve što muslimanskim zemljama u pravilu nedostaje, a itekako je islamsko. Sve je to izrekao citirajući temeljne izvore. Zapravo, pokazujući kako ih treba ispravno interpretirati. Tadašnji turski lideri u nastajanju Ahmet Davutoğlu i Recep Tayyip Erdoğan svjedočili su tom govoru u Teheranu i za razliku od većine shvatili njegovu suštinu i poruku. Doista, mnogo je svjedočanstava koliko su Izetbegovićeva misao i djelo utjecali na formiranje nove turske političke elite koja je ubrzo, u uvjetima moralnog brodoloma kemalističkih birokrata iz skoro svih stranaka, na prijelazu milenija preuzela vlast demokratskim putem i u svega petnaestak godina korjenito promijenila zemlju i međunarodnu percepciju o njoj.

Tekstovi u *Problemima islamskog preporoda* ekumenski pristupaju temama. Nasuprot vjerskoj isključivosti, afirmiraju razlikovanje religija i kultura kao Božiji dar, uz uvjet ravnopravnosti islama u svijetu. Izetbegović kaže da je njegov krajnji cilj bio načiniti objektivnu analizu savremene islamske misli. Nadalje, cilj mu je bio pridonijeti revitalizaciji islamskog svijeta i njegovom uključenju u moderne tokove, na principima

³⁴ Alija Izetbegović, *Islamska deklaracija*, Sarajevo, Bosna, 1990, str. 18.

uvažavanja i ravnopravnosti. Iako su tekstovi uglavnom esejistički, ne koriste naučnu aparaturu, vrlo su vrijedni i dali su značajan i originalan doprinos promišljanju islama i muslimanskih društava i svijeta uopće. Možda ih je atraktivnima učinila i ta znanstvena neobaveznost i esejistička struktura. Iako govore o zahtjevnim temama, oni bivaju prijemčiviji publici koja ne barata naučnim metodama, ali je željna novih spoznaja. Izetbegović u *Sjećanjima* navodi da je i tekst mnogo kasnije inkriminirane Islamske deklaracije pripremio još 1969. godine, a naredne ga “pustio u svijet”³⁵. Ovo je značajno napomenuti zato što je i njegov i povratak još nekih esejistici sklonih “Mladih muslimana” bio moguć nakon djelimičnog popuštanja represije iz četrdesetih i pedesetih godina.

Drugi je faktor bio Husein ef. Đozo. Ovaj islamski mislilac, nakon Drugog svjetskog rata najutjecajniiji alim Islamske zajednice, a time i organizirane nekomunističke bošnjačke intelektualne scene, do kraja pedesetih godina nalazio se pod stigmom jednog od pripadnika, 13. Waffen SS (Handžar) divizije, u kojoj je obavljao dužnost tabor-imama. Iako nije činio zločine, čak je i upućivao vojnike i oficire da ih ne čine, odležao je pet godina robije zbog kolaboracije s neprijateljem. Međutim, nakon raskida sa Staljinom i Sovjetskim savezom, unatoč normalizaciji odnosa 1955. godine, Tito je čvrsto odlučio tražiti saveznike u tzv. Trećem svijetu. Poslije Bandunške afro-azijske konferencije, koju su mahom tvorile tek priznate zemlje oslobođene evropskih kolonijalizama, ali i oslobodilački i antikolonijalistički pokreti, poput alžirskog FLN-a, iste te 1955. godine Tito i jugoslavensko vodstvo vidjeli su priliku da se kao iako nerazvijena evropska zemlja u tu inicijativu uključe i, po tom evropskom ključu, čak i preuzmu neformalno vodstvo. Brionskim susretom 1956. godine između egipatskog predsjednika Nasera, indijskog premijera Nehrua i jugoslavenskog predsjednika Tita začet je Pokret nesvrstanosti. Time se Jugoslavija, nakon raskida i ponovne normalizacije sa SSSR-om (poslije Staljinove smrti), približavanja Zapadu i otvaranja njegovih kreditnih linija i tržišta, otvorila i prema zemljama u razvoju, od kojih su mnoge bile muslimanske – od Indonezije do Maroka. Preuzimanjem vodeće uloge u Pokretu nesvrstanih, formalno osnovanom na konferenciji u Beogradu 1961. godine, osim politike nesvrstavanja u zapadni ili istočni vojno-politički i ideološki blok, jugoslavenskim su firmama potpuno otvorena

³⁵ Alija Izetbegović, *Sjećanja: autobiografski zapis*, OKO, Sarajevo, 2005, str. 41.

razvojno potentna tržišta velike većine zemalja s muslimanskom većinom. Odjednom je državni aparat trebao ljude poput Huseina Đoze, osoba koje su svojim znanjem, islamijetom, ugledom i vezama u islamskom svijetu mogle širom otvarati vrata unosnim poslovima privrede, koja je stalno bila u cikličkim krizama. Otvorio se put nizu dotada proskribiranih ljudi s etiketom neprijatelja. U zamjenu za saradnju s režimom Đozo je uspio proširiti prostor djelovanju čak i ostraciziranim “Mladim muslimanima”, od kojih je Alija Izetbegović bio najaktivniji. Uz njega, u edicijama Islamske zajednice, posebno u godišnjaku *Takvim*, pisali su i Munir Gavrankapetanović, Salih Behmen, Ismet Kasumagić..., iako svi pod pseudonimima. Izetbegović je pisao pod akronimom LSB, početnim slovima imena njegovo troje djece, Lejle, Sabine i Bakira.

Saradnja Alije Izetbegovića s *Takvimom* počinje 1966. godine, a prvi se tekstovi pojavljuju 1967. godine. Šemso Tanković, jedan od osnivača Stranke demokratske akcije i dugogodišnji predsjednik SDA Hrvatske, krajem osamdesetih godina prisjeća se da se unutar muslimanskih studentskih krugova kojima je on pripadao tada, gotovo konspirativno, govorilo da se “ONI” vraćaju. Naravno, riječ je o bivšim aktivnim članovima “Mladih muslimana”, sada zrelih, odreda akademski obrazovanim građanima s iskustvom teške i nemilosrdne represije režima, koji je došao u krizu svoga identiteta i počeo smanjivati pritisak na neistomišljenike, trudeći se i njih inkorporirati u dogmu samoupravnog socijalizma i, nešto kasnije inauguriranog, lažnog pluralizma samoupravnih interesa, ili barem dobiti njihovu ograničenu podršku. Izetbegović ostaje pri svojoj misiji reaktuelizacije islamske misli, odnosno njezine aktuelizacije u vremenu, povratka temeljima njezine ontologije i epistemologije te renesanse islamskog svijeta na tim temeljima. Dapače, s novim entuzijazmom zrela čovjeka baca se u nju kao u uzburkano more. Nije bio naivan, znao je da će ponovo pasti pod lupu represivnog aparata, ali ne više onako krvavog i okrutnog. Naime, UDB-a je imala doušnike u Islamskoj zajednici, a i sam reisul-ulema nije mogao biti izabran bez “blagoslova” vrha Saveza komunista.

Činilo se tada svjedocima i sudionicima vremena da muslimanske zemlje, nošene valom antikolonijalizma, oslobodilačkih pokreta, razvojne ideologije većine svijeta, idu u smjeru reaktualizacije islamske misli u vremenu. U samo dvadesetak godina od dijagnoze katastrofalnog stanja islamskog svijeta, koju su potpuno utemeljeno dali “Mladi muslimani”,

gotovo sve su zemlje s muslimanskom većinom stekle političku, no ne i ekonomsku nezavisnost i pojavile se kao subjekti međunarodnih odnosa. Konačno, izraelska agresija i okupacija Palestine, činilo se, katalizirala je to žuđeno jedinstvo. Ta su kretanja dobrano utjecala na Izetbegovića i njegov krug negdašnjih “Mladih muslimana”, kao i mladih intelektualaca koje je svojom karizmom okupljao, te su se javljale mnoge inicijative, neformalna druženja, organizirale tribine i predavanja unutar Islamske zajednice, čak su i imami na hutbama počeli mijenjati svoju tradicionalističku, Izetbegović bi napisao, konzervativističku retoriku. Međutim, i tu je Izetbegović pokazao zrelost u analitičkom i kritičkom pristupu tome fenomenu, pa je na fonu ova dva generatora nastala Islamska deklaracija, u dobroj mjeri potaknuta katastrofalnim porazom udruženih arapskih armija od izraelske vojske u tzv. Šestodnevnom ratu juna 1967. godine i izraelske okupacije Istočnog Jerusalema, Zapadne obale Jordana, Gaze, ali i Sinaja u Egiptu i Golanske visoravni u Siriji.

Taj je rat označio početak kraja udružene arapske ali i muslimanske podrške palestinskoj nezavisnosti i demonstrirao slabosti uglavnom diktatorskih arapskih i mnogih režima u drugim muslimanskim zemljama pod vodstvima “modernističkih” lidera, sklonih diktaturi i militarizmu. Stoga se Izetbegovićeva projekcija ujedinjavanja islamskog svijeta na temeljnim principima te korjenitim reformama koju zaziva u Islamskoj deklaraciji čini više vapajem mislioca suočenog s potpuno suprotnim trendovima od onih za kojima žudi i koje smatra ispravnim i spasonosnim, trajnim i univerzalnim.³⁶ Možda je baš to bio razlog da su mu Islamsku deklaraciju komunistički progonitelji uzeli za *magnum crimen* na Sarajevskom procesu 1983. godine. Taj tekst, više program-ska platforma za reformu društava u muslimanskim zemljama na četrdesetak stranica, nikada do 1990. godine nije štampan i objavljen u Jugoslaviji, ali su njezine postavke bile dostupne čitavom nizu intelektualaca u zemlji i inozemstvu jer je ubrzo sačinjen prijevod na sedam svjetskih jezika.

Knjiga je izazvala interes javnosti tek nakon Sarajevskog procesa kada je Izetbegović drugi put osuđen za udruživanje radi neprijateljske djelatnosti i verbalnog delikta, odnosno za udruživanje radi postizanja cilja islamske države u Bosni i Hercegovini, za tzv. islamski fundamentalizam.

³⁶ Alija Izetbegović, *Islamska deklaracija*, Sarajevo, Bosna, 1990, str. 165.

Iako napisana u Jugoslaviji, odnosno u Bosni, Deklaracija se nije fokusirala na njezine političke prilike, nego prema tzv. islamskom svijetu, zemljama s muslimanskom većinom, svijetu koji je u knjizi tretiran koherentnim duhovnim i političkim prostorom. Tekst je iskorišten u procesu 1983. godine jer se tadašnjim apologetima samoupravno-socijalističkog sistema učinio dovoljno fundamentalističkim i društveno opasnim. Naime, ne treba smetnuti s uma da je u januaru 1979. godine uspješno provedena na bipolarnima demokratskom Zapadu i komunističkom Istoku potpuno neočekivana islamska revolucija u Iranu, a da su neke teze iz Deklaracije mogle biti tumačene kao Izetbegovićevo predviđanje dolaska Homeinija na vlast i referendumom uspostavljene Islamske republike. Time je Islamska deklaracija tumačena u svojoj suštini kao fundamentalistički tekst s revolucionarnim nabojem, jer je pozivao na vraćanje izvornom islamu, i to islamu znanja i općeg napretka. Može se reći da je Deklaracija s podjednakom strašću branjena i napadana.³⁷ Njezini osporavatelji u Jugoslaviji uglavnom su bili na vlasti, iako je kritike dobijala i od dijelova disidentskih opozicijskih krugova, iz redova dijela građanskih mislioca i manje obrazovanih aktivista, te posebno iz redova hrvatskih i srpskih šovinista. Argument sile vlasti nadjačao je silu argumenata jednog disidentskog mislioca u potrazi za individualnom slobodom te slobodom i dostojanstvom muslimanskih naroda.

Islamska deklaracija poslije je, nakon prijevoda, u okviru svoje tematike postala jedan od najčitanijih političkih tekstova tog vremena širom muslimanskog svijeta. Tada Izetbegović izlazi na međunarodnu scenu i postaje poznatiji i na Zapadu i u muslimanskom svijetu nego u zemlji. Ni on tada nije bio svjestan kakav će utjecaj širom muslimanskog svijeta imati Islamska deklaracija, a posebno knjiga filozofskih oglada *Islam između Istoka i Zapada*, dovršena 1982. godine, te na engleskom u Kanadi prvi put objavljena 1984. godine, kasnije prevedena na čak devet jezika.

Izetbegović je, postavši sve kritičniji prema muslimanskim zemljama, s vremenom uvidio da ne postoji jedinstven islamski svijet kako je tretiran i možda nesvjesno priželjkivan u Deklaraciji, nego da je on sastavljen od vrlo različitih država i geopolitičkih cjelina, pri čemu svaka ima svoje konkretne probleme i kontekst u kojem se razvija, katkad

³⁷ Alija Izetbegović, *Sjećanja: autobiografski zapis*, OKO, Sarajevo, 2005, str. 41.

i međusobno antagonistički. Početak osamdesetih godina obilježio je razoran rat Iraka i Irana, potaknut upravo islamskom revolucijom i optužbama o njezinom izvozu u muslimanske zemlje za rušenje nedemokratskih poredaka u njima.

Neki dijelovi Deklaracije shvaćeni su kao poziv na uređenje države po islamskim principima, što je zlonamjerno tumačeno kao Izetbegovićevo zalaganje da se i Jugoslavija, odnosno Bosna i Hercegovina, urede po istim načelima. Čini se, uspoređujući tekstove Deklaracije i kasnije sabranih tekstova u knjizi *Problemi islamskog preporoda*, da je Deklaracija, zapravo, derivat razrađenih ideja, razmišljanja o islamskom preporodu. Bez obzira na ove konstruirane kontroverze, važno je napomenuti da se kroz kasnije političko djelovanje Alija Izetbegović opredjeljuje za načelno sekularno (ne i sekularističko) društveno uređenje, utemeljeno na principima moderne zapadne demokracije, gdje vjera ima svoje ravnopravno i značajno mjesto u društvu u kojem niko i nikada nije zbog svoje vjere ili uvjerenja proganjan. No, iz nekih teza u Deklaraciji može se zaključiti da on i nacionalizam te formirane nacionalne države smatra fazom razvoja prema univerzalističkijem društvu ili društvima koje povezuju idejni koncepti, a ne pripadnost naciji. Deklaracija je, prije svega, moralno-vjerski traktat i manifest za buđenje muslimanske samosvijesti.

Izetbegovićev interes nije bio fokusiran na Bosnu i Hercegovinu niti na Jugoslaviju, već na "ummet", na zajednicu muslimana. U *Sjećanjima* navodi da je Islamska deklaracija bila usmjerena prema islamskom svijetu, u želji za osposobljavanjem islamskih masa "da učine nešto u vlastitoj povijesti", za vraćanjem izvorima i za promišljanjem novog položaja žena i manjina, svjestan da je na Zapadu bila shvaćena kao "fundamentalizam" i "primana s velikom rezervom (...) jer je Islam stavljala u srce problema"³⁸.

Izetbegović traži pravo postojanja islama kao društvenog konteksta, što je tadašnjim vlastima bilo dovoljno da ga osude kao inicijatora političkog islamizma, bez obzira na to što on nije zagovarao nasilno uvođenje islamskog poretka, iako, u zapadnjačkom poimanju teokracije, Izetbegović vidi nasilje. Zapad teokraciju ne vidi kao sistem u kojem je Bog suveren, već kao diktaturu svećenstva, pa ju izjednačuje s ostalim totalitarnim oblicima vladavine. Upravo su ga odnos prema nasilju i metoda ostvarivanja i borbe za ciljeve razlikovali od komunista na vlasti i fašista koji

³⁸ Alija Izetbegović, *Sjećanja: autobiografski zapis*, OKO, Sarajevo, 2005, str. 41.

su prije njih pokušali vladati. On je bio revolucionar, u smislu utjecaja na promjene u ljudskim dušama, dok su potonji htjeli nasilne promjene vladanja nad društvenim institucijama i odnosima. “Naš put ne polazi od osvajanja vlasti, nego od osvajanja ljudi. (...) Sve što se želi ostvariti, mora se prvo ostvariti u dušama ljudi.”³⁹ Zato je imao distancu od oba.

Izetbegović razmatra i ideje panislamizma i nacionalizma, kao i njihove učinke na položaj muslimanskih zemalja. Konstatira da je islam “jedina misao koja je mogla uzbuditi maštu muslimanskih naroda i ostvariti kod njih neophodnu mjeru discipline, inspiracije i energije. Nijedan drugi ideal, stran Islamu, nije nikada uspio ostvariti bilo kakav efekat od značaja ni na polju kulture ni na polju države”⁴⁰.

To su vremena ekonomskog i političkog uspona Jugoslavije na međunarodnom planu, rasta standarda i djelimičnog opuštanja ideološke i policijsko-pravne stege. Otvaranje prema svijetu dopustilo je čak i ulaganje stranog kapitala u iznosu do 49 posto. Najveći vanjskotrgovinski partner postaje joj Zapadna Njemačka. Sve se više putuje, a osim za neke političke disidente u tome nema ograničenja. Tako je i Alija Izetbegović dobio pasoš nakon 1962. godine i početka “izvoza viška radne snage” na njemačko i ostala zapadnoevropska tržišta u godini u kojoj je položio advokatski ispit te radnu karijeru nastavio kao pravni savjetnik u Projektantskom birou Željezničkog transportnog preduzeća. U tom privrednom sektoru ostaje do odlaska u mirovinu 1981. godine. Iako je imao samo 56 godina, prihvaća ponudu da se umirovi nakon što je ukinuta uskotračna pruga Sarajevo – Višegrad, kada se sistem željeznica Bosne i Hercegovine odlučuje za racionalizaciju poslovanja i smanjenje zaposlenih. Pojavio se “višak” od nekoliko hiljada uposlenika i ŽTO je omogućila penzioniranje svima koji su napunili 55 godina, bez obzira gdje su radili u njezinu složenom sistemu.

Te šezdesete i sedamdesete te početak osamdesetih godina 20. stoljeća, kako stoji u njegovoj monografiji,⁴¹ koristio je za putovanja, pa je boravio u zapadnoevropskim zemljama, u Turskoj, Sjevernoj Americi i na Magrebu. Zapravo je bio znatiželjan provjeriti svoja uvjerenja ili eventualne predrasude. Čini se da su i ova putovanja, iako neka od njih obiteljskog

³⁹ Alija Izetbegović, *Islamska deklaracija*, Sarajevo, Bosna, 1990, str. 18 i 22.

⁴⁰ Isto, str. 3.

⁴¹ *Alija Izetbegović: prvi predsjednik nezavisne Bosne i Hercegovine*, priredili Zijah Gafić, Ajet Arifi; tekst Nihad Kreševljaković, Connectum, Sarajevo, 2007.

karaktera, kao neka vrsta neformalnih studijskih posjeta, imala utjecaja na političku i idejnu profilaciju Alije Izetbegovića, jer je imao mogućnost neposrednog uvida u stanje društava koje je posjećivao i koja su ga zanimala. Putovanja koristi i za susrete sa svojim saborcima iz mladomuslimanskog pokreta koji su u međuvremenu emigrirali, Teufikom Velagićem, Nedžibom Šaćirbegovićem, ali i Hasanom Karačićem, prijateljem iz gimnazije koji nije bio politički aktivan, ali je, zgađen metodom boljševika na vlasti, rano emigrirao u Kanadu. Ti će se susreti u osamdesetim i devedesetim godinama pokazati sudbonosnima i za Aliju Izetbegovića i za Bosnu i Hercegovinu.

Jedan od rezultata tih putovanja bilo je i njegovo divljenje projektu tadašnje Evropske zajednice, i s političkog i s pravnog stanovišta. Predviđao je tada u jednom tekstu njezino daljnje ujedinjavanje i jačanje ekonomske i političke moći. Primjer Evropske zajednice koristio je kako bi ilustrirao svoju tezu o historijski uvjetovanim razvojnim trendovima društava, te je predvidio slična ujedinjavanja, uz čuvanje posebnih identiteta, i u islamskom svijetu. Procese integracije kroz Evropsku zajednicu, preteču Evropske unije, vidio je kao znak nužnosti nadraščanja zatvorenosti u granice nacionalnih država. Promatrao ju je kao temeljno kršćansku i isticao postojanje prirodne težnje za saradnjom i ujedinjenjem i muslimanskih naroda u sličnu zajednicu. "Nama se čini da nema ništa prirodnije pa prema tome ni realnije od zahtjeva da muslimani ostvare razne forme jedinstva radi rješavanja zajedničkih problema i da postupno pristupe stvaranju određenih supranacionalnih struktura – ekonomskih, kulturnih i političkih – radi koordiniranog i zajedničkog djelovanja u nekim važnim oblastima"⁴², zapisao je.

Tekst Islamske deklaracije objavljen je početkom sedamdesetih godina kada se u Jugoslaviji Evropska zajednica smatra kapitalističkim i građansko-demokratskim pokušajem sprečavanja narodnih i socijalističkih revolucija, ergo neprihvatljivim modelom. Bio je vjerovatno među prvima koji su u Jugoslaviji pisali afirmativno o budućoj Evropskoj uniji.

No, pretpostavka za integraciju muslimanskog svijeta nije nacionalizam, koji je suprotstavljen najdubljim osjećajima muslimanskih naroda. Izetbegović smatra da je u Evropi nacionalizam predstavljao afirmaciju narodnih težnji, iako je on bio i rezultat potrebe narastajuće buržoazije

⁴² Alija Izetbegović, *Islamska deklaracija*, Sarajevo, Bosna, 1990, str. 47–49.

za objedinjavanjem tržišta, u čemu je jezik odigrao najvažniju ulogu. U muslimanskim zemljama na sceni je nerazvijen oblik nacionalizma. Stoga ideja nacionalizma u njima nije izraz težnji naroda, već ju je nametnula otuđena elita, školovana u zapadnom obrazovnom sistemu. Bila je neautentična. Izetbegović misli da je nacionalizam u muslimanskim zemljama trebao biti zamjena islamu te da je suštinski antiislamski i protivan narodnom etosu, prema kur'anskom ajetu da su "vjernici braća". Patriotizam nije moguć bez islama jer je po hadisu Božijeg Poslanika "ljubav prema domovini dio vjere".

Izetbegović se, osjećajući nesporan i blagotvoran utjecaj žena u svome okruženju, od majke Hibe, preko supruge Halide, kćeri Lejle i Sabine, te čak pet unučica (unuka nije imao), bavi i položajem žena u islamu i na islamskim principima temeljenim društvima. On, osim spoznaje kako je civilizacija ženu pretvorila ili u roba ili u predmet obožavanja, primjećuje da je njezina nezamjenjiva i singularna uloga majke potpuno zanemarena. Posebnu će pozornost obratiti na školovanje žena, jer "neobrazovana, zapuštena i nesretna majka ne može odgojiti sinove i kćeri koji su kadri pokrenuti i uspješno voditi preporod"⁴³. Taj stav posebno zastupa na konferenciji muslimanskih zemalja (OIC) u Teheranu 1997. godine.

Usprkos djelimičnom popuštanju stege i liberalizaciji, politička policija i dalje motri, prati i hapsi po potrebi u Bosni i Hercegovini, poštujući pritom i "nacionalnu ravnopravnost". U svemu tome ne pravi razlike između stvarnih nacionalista i šovinista, liberala i ostalih neistomišljenika. Svi se olahko i bez kriterija smatraju društveno opasnima, naročito ako su imali hrabrosti svoja neslaganja iznijeti javno, čak i u samo privatnom krugu. SDB se postavlja u ulogu zaštitnika poretka, odnosno države. Bila je najmoćnija i najbogatija institucija u Jugoslaviji. Stajala je iza nekih najmoćnijih i nedodirljivih društvenih kompanija, poput Inexa i Genexa. Reformama iz 1968. godine decentralizirana je, u skladu s politikom sve veće konfederalizacije i osamostaljivanja republika, pa su po istom obrascu djelovale savezna i republičke službe bezbjednosti, počesto se i sukobljavajući. Naravno, obavještajnu službu imala je i vojska (Kontraobavještajnu službu – KOS), a postojala je i obavještajna uprava Ministarstva vanjskih poslova. I na tim je relacijama dolazilo do nesporazuma, pa i sukoba, a to se vrlo pogubno demonstriralo tokom raspada Jugoslavije.

⁴³ Alija Izetbegović, *Islamska deklaracija*, Sarajevo, Bosna, 1990, str. 35.

Alija Izetbegović navodom u *Sjećanjima* iznenadio je javnost i mnoge saradnike informacijom da je dobar dio knjige *Islam između Istoka i Zapada* napisao još prije odlaska u zatvor 1946. godine. Kada je uhapšen, sestra Arzija sakrila je praktično dovršen rukopis ispod greda na tavanu porodične kuće, gdje je, silom prilika, dugo bio ostavljen u neuvjetnom prostoru. Kada ga je Izetbegović pronašao, bio je to, kako je rekao, “denjak polutruhlog papira”⁴⁴. Ali ipak dovoljno očuvan da ga je mogao prepisati, dopuniti novim spoznajama, pa sve dostaviti spomenutom prijatelju i uspješnom kanadskom poduzetniku Hasanu Karačiću, kojeg je posjetio u Kanadi 1982. godine. Ondje je knjiga na engleskom jeziku objavljena dvije godine poslije kada je Izetbegović već bio na odsluženju svoje druge, četrnaestogodišnje zatvorske kazne.

Izetbegović se u *Islamu između Istoka i Zapada* bavi islamom, njegovim mjestom u aktuelnim svjetskim odnosima i historiji. Knjiga razmatra autorov dojam da se islam nalazi upravo negdje između istočnih i zapadnih mišljenja, baš poput geografske pozicije većinski muslimanskog svijeta koji na globusu zauzima prostor “između istoka i zapada”. Otuda, vjerovatno, i ovakav naslov.

Već u uvodnim razmatranjima Izetbegović vrlo jasno i nedvosmisleno tvrdi da mogu postojati samo tri konzistentna nazora – materijalistički, idealistički i islamski.⁴⁵ Tu početnu hipotezu u knjizi razmatra anatagonizirajući određene pojmove koje svrstava u materijalan ili idealan svijet po postanku. Isto tako, kako je sve stvoreno u parovima, tako je i čovjek dvojno biće, ima dušu i tijelo. Tijelo je “kuća” duše. Ova kuća jeste evoluirala, ima svoju historiju, duša nije, nju je Bog udahnuo svojim dodirrom. Tijelo je predmetom nauke, dok je duša predmetom religije, umjetnosti i etike. Zato, prema Izetbegoviću, postoje i dvije priče i dvije istine o čovjeku. U zapadnom svijetu njih simboliziraju Darwin i Michelangelo.⁴⁶ Njihove su istine različite, ali ne isključuju jedna drugu. Ovaj stav pokušao je afirmirati razvijajući tezu da se ove “istine” projektiraju kao suprotnost civilizacije i kulture, pa, prema Izetbegoviću, civilizaciji pripadaju nauka i tehnika, a kulturi religija i umjetnost.⁴⁷ Prva je izraz ljudskih egzistencijalnih potreba

⁴⁴ Alija Izetbegović, *Sjećanja: autobiografski zapis*, OKO, Sarajevo, 2005, str. 42.

⁴⁵ Alija Izetbegović, *Islam između Istoka i Zapada*, Svjetlost, Sarajevo, 1996, str. 15.

⁴⁶ Isto, str. 37.

⁴⁷ Isto, str. 86.

(kako živim), druga je izraz ljudskih težnji (zašto živim). Civilizacija teži “carstvu zemaljskom”, dok religija želi “carstvo nebesko”.

On pokušava dokazati da je islam sinteza ovih dviju suprotnosti, “treći put” između “dva pola koji obilježavaju sve ljudsko”⁴⁸. *De facto*, smješta ga između onoga što bi ontološki bili Istok i Zapad, u smislu primata duhovnosti u prvom i materijalizma u potonjem. Islam od svoga institucionalnog početka ima presudan utjecaj na oboje, te ih mijenja svojom glavnom karakteristikom – inkluzivnošću, pravednošću i prihvaćanjem razlika. Kakav paradoks, ako se pogleda stanje današnjeg muslimanskog svijeta. Zapad, tek nekoliko stoljeća poslije zlatnog perioda islama, zahvaljujući racionalnoj, znanosti okrenutoj komponenti islama, ali i duhovnoj koja pojašnjava neke temeljne filozofske dileme, sebe ponovo upoznaje i osmišljava. Istok, pak, dobiva ono što mu nedostaje u dobroj mjeri – *ratio*, i počinje se također mijenjati.

U recenziji ove Izetbegovićeve knjige Predrag Matvejević zapisao je da ona “odaje strasno i uzbudljivo razmišljanje o islamu i njegovome mjestu između Istoka i Zapada, geografskih pojmova uzetih u stvarnom i figurativnom značenju, sa svim suprotnostima koje su oni sadržavali u doba hladnog rata”⁴⁹. Poslije je dodao da se, gledajući iz današnje perspektive, može reći da je to “umjerena knjiga lišena bilo kakva integralizma ili fundamentalizma”⁵⁰. U vremenu u kojem živimo i nakon iskustva koje je preživjela Bosna i Hercegovina, možemo reći da je Izetbegovićev pristup sadržavao, uz ostalo, stanovita upozorenja. Bilo bi dobro da su, kojom srećom, pravovremeno uzeta u obzir,⁵¹ komentira Matvejević i dodaje da mu, dok ponovo čita Izetbegovićev rukopis, pred oči izbija “lik blagog i mudrog čovjeka”, kakvim ga je “trajno upamtio”⁵².

Izetbegović islam razumijeva kao nedjeljivo stanje duhovnog i svjetovnog i kao takvog ga vidi najboljim rješenjem za društva u kojima su muslimani većina.⁵³ Smatra da je islam više od religije, jer doista je sveobuhvatan i bavi se ne samo čovjekovim duhom nego i njegovim načinom

⁴⁸ Alija Izetbegović, *Sjećanja: autobiografski zapis*, OKO, Sarajevo, 2005, str. 43.

⁴⁹ Zehrudin Isaković, *Biografija Alije Izetbegovića*, Muzej “Alija Izetbegović”, Sarajevo, 2012, str. 15.

⁵⁰ Isto.

⁵¹ Isto.

⁵² Isto.

⁵³ Alija Izetbegović, *Islamska deklaracija*, Sarajevo, Bosna, 1990, str. 36.

života. Islam, kako ga Izetbegović vidi, jeste “pokušaj da se prvo shvati i prihvati, a zatim prevlada primarni dualizam svijeta”⁵⁴. On ga vidi kao srednji put i najbolje političko rješenje u izboru između tadašnjih prevladavajućih društvenih sistema bezbožničkog svjetskog komunističkog političkog istoka i materijalizmom opsjednutog kapitalističkog zapada.

U svojim se djelima ne bavi posebno ekonomijom, ali princip adaleta – pravičnosti smatra također neprikosnovenim prilikom traženja i konstrukcije održivog ekonomskog sistema. Zekat i zabranu kamatarenja, odnosno lihve, razumijeva kao božanske ekonomske i finansijske instrumente za pravičnost, uzajamnost i sprečavanje života od rente, odnosno samo na bazi posjedovanja.⁵⁵ No, zbog skromnosti, ne smatrajući se ekspertom niti uopće pozvanim da razmatra i kreira ekonomski sistem, ili barem njegove osnove, to prepušta drugima. Kako je izrastao u političkog lidera, greške ekonomske tranzicije koje su proizvele korupciju, pljačku i nepravdu pripisuju se njemu. Međutim, imao je sumnji je li ispravno postupio prepustivši “stručnjacima” projektiranje i provedbu ekonomske tranzicije. U jednom intervjuu doslovno kaže da se provodi ispravna metoda ekonomskih reformi, pa dodaje – barem me tako uvjeravaju.

Kao filozof prava mogao je pripomoći nalaženju pravednijeg modela pretvorbe neefikasnog društvenog u državno i privatno vlasništvo. Samo su ga skromnost i povjerenje u struku u tome spriječili.

U teorijskom dijelu njegova opusa Izetbegovića se smatra verziranim i relevantnim misliocem, ali, s druge strane, njegova misao smatra se utopijskom, neostvarivom i izvanvremenskom. Bolje rečeno, izvan ovog ali ne i svakog vremena. Upravo ova spoznaja, ograničenosti ciljeva i dosega u svome vremenu i u realnom svijetu, kao i kompatibilnosti islama s demokratskim vrednotama i socijalnom državom, posebno iz iskustvene perspektive jugoslavenskog i bosanskog socijalističkog eksperimenta, Aliju Izetbegovića konačno formira kao umjereno konzervativnog političara i državnika, čiji je cilj demokratska republika građanskih sloboda i, u bosanskom slučaju, ravnopravnosti triju naroda koji ju čine.

Bakir Izetbegović uspijeva, preko nezavisnog izdavača Mašića, objaviti *Islam između Istoka i Zapada* u Beogradu 1988. godine, prije autorovog puštanja na slobodu iz zatvora u Foči. Pokušao ju je izdati i u Bosni i

⁵⁴ Alija Izetbegović, *Islam između Istoka i Zapada*, Svjetlost, Sarajevo, 1996, str. 23.

⁵⁵ Alija Izetbegović, *Islamska deklaracija*, Sarajevo, Bosna, 1990, str. 27.

Hercegovini, ali je odbijen. Tada je trebala saglasnost države za izdavački poduhvat, a Bosna još nije bila spremna na takve demokratske iskorake.

Osim tema islamskog preporoda, Izetbegovića su zaokupljale i društvene suprotnosti, dileme i sukobi između komunizma i kapitalizma. Proučavao je karaktere ovih antagoniziranih društvenih sistema i to iz više aspekata njihovih realnosti. Suprotstavljao se nekim konceptima koje je komunizam nudio za uzor i mjeru postojanja, ali nije upao u zamku nekritičnog pristajanja uz zapadne vrijednosti. Zapravo, sraz dvaju polova obilježio je najveći dio njegova života, pa je zaokupljenost tim antagonizmima, natjecanjem i opasnostima sukoba koje su bile itekako realne, posve očekivana. Bilo bi nelogično da se kao savremenik nije bavio realnošću svijeta u kojem živi i djeluje. No, njegov je pristup netipičan, on traži alternativu i za društvo u kojem živi, ali i za muslimane svijeta. U društvu u kojem živi zalaže se za slobodu misli i izražavanja, za demokratsko uređenje. Naročito se bavi filozofijom prava kao svoga životnog poziva. Svoja zapažanja i razmatranja o tome najbolje je iznio u svojoj knjizi zatvorskih zapisa *Moj bijeg u slobodu*, prvi put objavljenoj jedanaest godina nakon njegova puštanja s druge robije. U jednoj bilješci zaključuje da “se pravo ne može uništiti. Socijalističke zemlje to pokušavaju, ali im ne polazi za rukom. One ga toleriraju, ali i stalno potiskuju na marginu”⁵⁶.

Zanimljivo je da se u nekim osvrtima Alija Izetbegović doista pokazuje dalekovidim. U jednom se eseju kritički osvrće na 1972. godine usvojenu Nordijsku deklaraciju švedskog parlamenta koja je kao temeljnu vrijednost društva inaugurirala apsolutnu individualnost. Posljedice otuđenja u tako posloženim prioritetima tek su danas osjetne u švedskom društvu, kao i u drugim zapadnim društvima, koja su, u međuvremenu, usvojila dobar dio “vrijednosti” Nordijske deklaracije, a argumenti protiv njih u tim društvima neodoljivo podsjećaju na Izetbegovićeve.

Za muslimane svijeta Izetbegović želi korjenite reforme, napredak i slobodu od različitih vrsta političke i ekonomske ovisnosti. Stvarnu demokraciju priželjkuje i u socijalističkim zemljama, ne poričući da su neke od njih uspjele postaviti temelje za ekonomski pravednije društvo. Promatrajući politički Istok, dakle zemlje Varšavskog pakta, SEV-a, kao

⁵⁶ Alija Izetbegović, *Moj bijeg u slobodu*, OKO, Sarajevo, 2005, str. 325.

i ostale nazivno socijalističke države, i uspoređujući ih s Jugoslavijom i njezinim ekonomskim i političkim uređenjem, Izetbegović primjećuje da je suštinski problem njihovog razvoja bio nedostatak stvarne demokracije. Zemlje koje su sebe nazivale socijalističkim bile su na različitim stepenima razvoja, ekonomskog i političkog. Zajednička im je karakteristika bila vrlo jak, gotovo odlučujući upliv jakih ličnosti, tvrdih ili mekših diktatora na stvarno stanje u tim zemljama. Iako su u osnovi imali istu matricu, realni uvjeti života običnih građana razlikovali su se od zemlje do zemlje, što je ovisilo o ličnosti koja ih je vodila. Nemilosrdni diktator Enver Hoxha u Albaniji, koji je čak 1967. godine zakonski zabranio ispovijedanje vjere, bio je, nakon Staljina, jedini autokratski vlastodržac u Evropi koji je uspostavio takav režim i apsolutnu vlast da nije imao konkurenta. Rumunjski vođa Nicolae Ceausescu pokazao je političku autonomiju kada je 1968. godine odbio da Rumunija sudjeluje u sovjetskoj intervenciji, odnosno intervenciji vojski Varšavskog pakta u Čehoslovačkoj, u slamanju Praškog proljeća, niza društvenih reformi ka "socijalizmu s ljudskim likom". S druge strane, u doba barem deklarativnog poštivanja načela suvereniteta država i nemiješanja u unutrašnje stvari drugih, jugoslavenski vođa Josip Broz Tito nametnuo se kao svjetski lider, iako ne s takvim stvarnim utjecajem kakvim ga žele prikazati njegovi poštovaoci. Njegov bi se stil, i zbog kompliciranog unutarnjeg uređenja Jugoslavije, mogao smatrati nekom vrstom prosvijećenog apsolutizma, koji je u dobroj mjeri odgovarao većini stanovništva spremnog da se zarad makar i lažne sigurnosti i slobode kretanja odrekne nekih temeljnih prava i sloboda. No, Izetbegović je uvijek naglašavao da su, bez obzira na realne razlike, svi ti režimi imali istu autoritarnu suštinu.⁵⁷ Pa i on sam bio je stalno suočen s cenzurom i autocenzurom, svjestan da je obavještajno interesantan i praćen, čovjek s dosjeom, te je i svoj aktivizam zapravo ogrnuo u plašt političnosti i vječitog opreza.

Valjda i pod utjecajem islamske revolucije u Iranu, bošnjački književnik Derviš Sušić 1979. godine objavljuje blasfemičnu knjigu pod nazivom *Parergon*, kojom kriminalizira islam, muslimane i Islamsku zajednicu i to u maniru političko-policijskih pamfleta. Husein Đozo na otvorenju džamije u Poriču kod Bugojna javno je napao *Parergon*, nazivajući

⁵⁷ Alija Izetbegović, *Sjećanja: autobiografski zapis*, OKO, Sarajevo, 2005, str. 45.

ga “zabadaњem trna u zdravu nogu”. To je izazvalo salve orkestriranih medijskih napada, ali i partijskih lidera, poput Branka Mikulića i Raifa Dizdarevića. Đozo odgovara, argumentirano, ali i oštro, nadajući se da će mu politički vrh, koji je dotada podržavao njegov rad, ipak stati u zaštitu. Desilo se upravo suprotno. Tito je, nakon što su mu se u lovištu Koprivnica kod Bugojna Dizdarević i Mikulić požalili na Đozino pisanje i djelovanje, naredio da se najoštrije obračunaju s pokušajima oživljavanja kleronacionalizma i panislamizma u Bosni i Hercegovini.⁵⁸ Sam se Izetbegović prepoznao u tim riječima.

Nakon kratke, uvjetno rečeno liberalne ere sedamdesetih, ove Titove riječi bile su najavom novog obračuna s neistomišljenicima, “protivnicima” komunizma među Bošnjacima, posebno onima koji su svoj identitet prvenstveno gradili na pripadnosti islamskom civilizacijskom krugu. Husein Đozo, razočaran, umire 1982. godine.

⁵⁸ Alija Izetbegović, *Sjećanja: autobiografski zapis*, OKO, Sarajevo, 2005, str. 45.

DRUGO UZNIŠTVO I BIJEG U SLOBODU

Zbog ukupnog publicističkog rada Alija Izetbegović postaje poznat na međunarodnoj sceni, posebno u muslimanskim društvima, koja ga ubrzo spoznaju ne samo kao političkog disidenta već i kao mislioca s vrlo privlačnim idejama i filozofskim konceptima, onima koji imaju potencijal *grassroots* društvenih promjena. U tom momentu trebao je još samo izaći na javnu scenu da njegov utjecaj u muslimanskom svijetu i dijelu zapadnog svijeta postane opipljiv i stvaran. Paradoksalno, kao i počesto u historiji, tu mu priliku pružaju komunisti. Nakon afere u Poriču, te smrti Huseina Đoze, ukupna spisateljska i druga, posebno mentorska aktivnost Alije Izetbegovića počinje privlačiti pojačanu pažnju Službe državne bezbjednosti. Nastoji se ponašati opreznije, pažljivije i konspirativnije. Još nesvjestan magnitude, Izetbegović shvaća da se nalazi pred novim nevoljama i dotada najvećim životnim izazovom. Zajedno s većim brojem muslimanskih intelektualaca biva osumnjičen za neprijateljsku djelatnost, rušenje ustavnog poretka, kontrarevoluciju.

Dvadeset trećeg marta 1983. godine, rano ujutro, u njegov stan u Sarajevu, u ulici Hasana Kikića 14, upala je policija s nalogom za pretres. Premetačina je bila dugotrajna i detaljna. Zanimali su ih eventualni dokumenti o Izetbegovićevim političko-intelektualnim aktivnostima te knjige koje je posjedovao u svojoj zavidnoj privatnoj biblioteci. Stan je pretraživalo jedanaest pripadnika Službe državne bezbjednosti. Podmetnuli su mu emigrantsku hrvatsku štampu u biblioteku i slikali ga s listom *Nova Hrvatska*. Kasno popodne priveli su ga u prostorije SDB-a, gdje su mu saopćili da je protiv njega određen trodnevni pritvor. Pritvor je isprva produžen na trideset dana, pa potom na neograničeno vrijeme do početka suđenja, što je po zakonu o krivičnom postupku u Jugoslaviji bilo moguće. Mučna istraga trajala je stotinjak dana i noći, jer noćna saslušanja nisu bila rijetkost, a kod nekih uhapšenih bila su i pravilo. Zajedno s Izetbegovićem tada su pohapšene i isljeđivane stotine Bošnjaka širom Bosne i Hercegovine – započeo je famozni Sarajevski proces u kojem je optuženo trinaestero i kasnije osuđeno dvanaestero bošnjačkih intelektualaca.

Mnogi najbliži članovi porodica uhapšenih bili su saslušavani i hapšeni, neki rođaci će poslije biti svjedoci optužbe. Isljednici su primjenjivali metode zastrašivanja, prijetnji i fizičke sile prema uhapšenima, od igranja pištoljima, do premlaćivanja, vrijeđanja na nacionalnoj i vjerskoj osnovi. Saslušano je skoro pet stotina osoba. Rušid Prguda doživio je infarkt tokom pretresa, a njegovoj supruzi bilo je zabranjeno da pozove hitnu pomoć. Zbog teškog zdravstvenog stanja njegov je slučaj izdvojen, a on je već 1984. godine umro. Porodica Serdarević, u kojoj je bilo nekoliko pripadnika “Mladih muslimana”, gotovo je sva bila isljeđivana.

Optužnica je bila podignuta na osnovu članova 114. i 133. Krivičnog zakona SFRJ. Prvi se odnosio na “udruživanje radi rušenja ustavnog poretka”, a drugi na “verbalni delikt”. Osim ovog, optužnica je Aliju Izetbegovića teretila i za vodstvo navodne grupe “zavjerenika”, iako neke od optuženih, kako će se na suđenju ispostaviti, nikada nije vidio. Istina je da su peterica u grupi od dvanaest optuženih, bili pripadnici “Mladih muslimana” četrdesetih godina, ali kada je organizacija uništena početkom pedesetih, ponajviše zbog straha za golu egzistenciju, sve su zajedničke aktivnosti zamrle. Pa ipak, sud je “našao” dovoljno elemenata da prihvati optužnicu i u sudnicu dovede određen broj Bošnjaka optuženih da žele razbiti Jugoslaviju (“kontrarevolucionarno ugrožavanje društvenog poretka u SFRJ”) kao samoupravno-socijalističku zajednicu ravnopravnih naroda i narodnosti, te na njenim ruševinama uspostaviti islamsku državu, koja bi se potom integrirala u ostatak islamskog svijeta. Iako ovakve optužbe danas zvuče nadrealno, situacija je bila itekako ozbiljna i pogibeljna.

Prvi dan suđenja, usred vrućeg ljeta, u sudnicu raspravnog vijeća dovedeni su Alija Izetbegović, Omer Behmen, Hasan Čengić, Ismet Kasumagić, Edhem Bičakčić, Husein Živalj, Rušid Prguda, Salih Behmen, Mustafa Spahić, Džemaludin Latić, Melika Salihbegović, Derviš Đurđević i Đula Bičakčić. Kako je poznato, gotovo svi su poslije odigrali više ili manje značajne uloge u procesu osamostaljenja i očuvanja Bosne i Hercegovine, kao i njene odbrane od Agresije.

Tužiteljica je bila ambiciozna Edina Rešidović, za koju će optuženi u ovom više nego očito montiranom procesu reći da je bila posebno revnosna u svom poslu. Predsjednik vijeća bio je Rizah Hadžić, sudac za kojeg se tvrdilo da je poslušnik politike i revni izvršitelj njezinih naloga.

Temelj dijela optužbe za “kontrarevolucionarno djelovanje” tužiteljica je našla u Islamskoj deklaraciji. Ona je, prema optužnici, između 1974.

i 1983. godine, s ciljem kontrarevolucionarnog ugrožavanja društvenog uređenja SFRJ, prevedena na arapski, turski, engleski i njemački jezik, te su rađena izdanja na tim jezicima s predgovorima. S druge strane, u namjeri stvaranja istomišljenika u zemlji za kontrarevolucionarno ugrožavanje društvenog uređenja na način i za ciljeve utvrđene u Deklaraciji, prvooptuženi Izetbegović i Omer Behmen, opsjednuti idejom islamskog preporoda i islamizacije muslimana, usaglasili su se da je istu neophodno osvijetliti tekstovima koji će zainteresirati širi krug lica, pa su Deklaraciju dali na čitanje većem broju intelektualaca – Huseinu Đozi, Muhamedu Kupusoviću, Huseinu Živalju, Hasanu Čengiću, Rusmiru Mahmutćehajiću, Mehmedaliji Hadžiću, Meliki Salihbegović i Edhemu Bičakčiću te Teufiku Velagiću, pripadniku “neprijateljske emigracije” – pa su Hasan Čengić, Ismet Kasumagić, Huso (sic!) Živalj i Edhem Bičakčić postali članovi grupe. U tom pravcu je, nastavljala je apsurdna optužnica, Alija Izetbegović objavio više napisa, a u 1981. godini zajedno s Huseinom Đozom sačinio zbirku tekstova pod nazivom *Problemi islamskog preporoda*, u kojoj su u potpunosti preneseni dijelovi Deklaracije (...) pa je jedan primjerak dao Hasanu Čengiću za predavanja u Tabačkom mesdžidu.

Optužnica je tretirala i druge tekstove koji su se bavili položajem Bošnjaka u Jugoslaviji, odnosno Islamske vjerske zajednice, iza kojih su, prema navodima, stajali Omer Behmen i Alija Izetbegović. Također, optužnicom su inkriminirani njihovi kontakti s iranskim ambasadorom u Beču i njihov put u Teheran na koji su 2. januara 1983. godine otišli Omer Behmen, Ismet Kasumagić, Edhem Bičakčić, Husein Živalj i Hasan Čengić.

Budući da dokaza za ove tvrdnje nije bilo, jer je bilo potpuno jasno da se Islamska deklaracija nije odnosila na Jugoslaviju, tužiteljstvo je nasiljem iznuđivalo optužujuće izjave od svjedoka. Privođeni su muslimanski intelektualci i vjerski službenici, vrlo mladi studenti i iskusni ljudi u prostorije SDB-a, gdje su saslušavani danima. U velikom broju slučajeva oni su pod prisilom potpisivali jednu varijantu izjave, ali bi je na raspravi opovrgnuli, na iznenađenje tužiteljstva. No, Sud je, vođen političkim direktivama iz vrha, uvažavao izjave, odnosno svjedočenja davana pod pritiskom, prijetnjama i mučenjima u istrazi, što je po tadašnjem zakonu mogla biti samo iznimka, a ne pravilo. Naravno, s isključenim mučenjima i prijetnjama, koja je zakon strogo zabranjivao. Saslušano je pedeset šest svjedoka po prijedlogu optužbe i samo tri po prijedlogu odbrane. Ukupno su izjave dvadeset i tri svjedoka bile irelevantne te se na njih presuda i ne

poziva. Od preostalih trideset i šest svjedoka, petnaest je uglavnom ostalo pri optužujućim izjavama iz istrage, dok je čak dvadeset i jedan svjedok, u većoj ili manjoj mjeri, izmijenio iskaz na glavnoj raspravi.

U nekoliko slučajeva iskaz je poreknut u cijelosti.⁵⁹ Najpoznatiji je onaj Nermine Jašarević, koja je nadmudrila sudiju Hadžića tražeći i dobivši zaštitu Suda za izgovaranje istine. Kada je dobila Hadžićevu garanciju, u cijelosti je porekla iznuđenu i optužujuću izjavu u istrazi.

Svjedoci su se žalili na strašan tretman tokom davanja iskaza. Neki su tvrdili da im je tekst svjedočenja, manje ili više, čak i do neprepoznavanja vlastitih riječi, mijenjan, već prema tome kako je to odgovaralo optužbi. Isljednici su se služili ucjenama, raznim vrstama pritisaka i prijetnji. Svjedok Rešid Hafizović izjavio je da je isljednik na njega potezao pištolj, Enes Karić je naveo da mu je iskaz mijenjan do neprepoznavanja, pa je potom bio prisiljen da ga potpiše. Optuženi Mustafa Spahić ispričao je na sjednici Vrhovnog suda tokom žalbenog postupka 14. marta 1984. godine da su mu isljednici ostavili izbor: ili da potpiše optužujućii iskaz protiv jednog od prvooptuženih ili će i sam biti optužen. Pošto je odbio lažno svjedočiti, bio je osuđen na pet godina zatvora, kako mu je isljednik bio najavio. Bila je to potpuna travestija čak i ideološki ustrojenog pravosuđa.

Druge inkriminacije su, kroz nepromijenjene iskaze svjedoka iz istrage, stavljene u kontekst teza Deklaracije, koju je optužnica postavila kao idejnu, čak ideološku platformu djelovanja ove "neprijateljske grupe". Prema optužnici, Deklaracija je bila razrađen program organizacije "Mladih muslimana", iako organizacija nije postojala više od trideset godina. Nastojalo se javnost uvjeriti da je ova "grupa" uspjela ući u mnoge muslimanske institucije: Islamski teološki fakultet, Gazi Husrev-begovu medresu, u brojne džamije i mektebe, među studente i intelektualce. Neka razmišljanja, pa i kasnije obavještajne procjene, govore da je ovo trebala biti prva grupa Bošnjaka na optuženičkoj klupi. Neke, pak, govore da je ova grupa partijski nezaštićenih protivnika bila žrtvovana od bošnjačkog komunističkog vrha čije je glave tražila srpska politika zbog navodnog jačanja bošnjačkih nacionalističkih i islamističkih tendencija. Spominjala su se imena Hamdije Pozderca, klana Dizdarević, pa i Muhameda Filipovića, iako je on u javnosti bio smatran drugorazrednim, više teatralnim likom. Ta ambicija SDB-a i KOS-a tada je osujećena izvanrednom i

⁵⁹ Alija Izetbegović, *Sjećanja: autobiografski zapis*, OKO, Sarajevo, 2005, str. 53.

neočekivanom odbranom, posebno Alije Izetbegovića, ali i ostalih optuženih. Hamdija Pozderac pada tek u aferi "Agrokomerc" 1987. godine kao politički mentor Fikreta Abdića i, što je mnogo važnije, kao Predsjednik komisije za ustavne promjene i jedina stvarna institucionalna brana velikosrpskom programu restauracije centralističke Jugoslavije ili stvaranja granica Velike Srbije i poništavanja suverenosti republika te dokidanja autonomije Kosova i Vojvodine, odnosno (kon)federalističkog ustava iz 1974. godine. Već sljedeće godine umire mučen medijskim i političkim progonom svojih partijskih drugova.

U Sarajevu se tih mučnih dana, od aprila kada je javnost saznala za hapšenja, do izricanja presuda u augustu, spekuliralo da je Husein Đozo trebao biti prvooptuženi, da je Ahmed Smajlović trebao biti jedan od optuženika, ali da se proces nije mogao pripremiti prije Đozine smrti, dok se za Smajlovića, prema stenogramima,⁶⁰ zauzeo dio partijskog vrha koji se bojao obezglavlivanja Islamske zajednice.

Tako je, navodno, Alija Izetbegović "proizveden" u lidera nepostojeće grupe. Svojom odbranom nametnuo se u prvog stvarnog bošnjačkog političkog lidera nakon Mehmeda Spahe. Kasnije će pokazati da je, u promijenjenom kontekstu, nadrastao Spahu, postavši i državnikom međunarodne reputacije, za razliku od svih drugih tadašnjih političara ili šefova izvršne vlasti s područja bivše Jugoslavije. Uz maestralnu odbranu, njegove već poznate misli, knjige i članci, pomažu tome izrastanju, bez obzira na ishod procesa. On je uvijek naglašavao kako Bog upravlja poviješću. Bezbožni komunisti koji su vjerovali da oni upravljaju historijom, pokušali su intervenirati i sudskim procesom i odabirom optuženika, odnosno "lidera". Đozo je umro, a Ahmed Smajlović bio je predragocjen za veze s arapskim i islamskim svijetom. U lidera promoviraju Aliju Izetbegovića, nesvjesni njegova već poznatog imena i djela među muslimanima svijeta, ali i nesvjesni da su tim odabirom bili tek instrumentom u Božijem upravljanju historijom. Tada su proizveli novog, demokratskog predsjednika Bosne i Hercegovine.

Međutim, tok procesa izazivao je pesimistične prognoze. Optužnica je bila nevjerovatno "precizna", a navodi o razgovorima u privatnim kontaktima i druženjima, prilikom gledanja centralne informativne emisije

⁶⁰ Šaćir Filandra, *Bošnjačka politika u XX stoljeću*, Izdavačko preduzeće "Sejtarija", Sarajevo, 1998, str. 325-344.

državne televizije, usputnih, počesto i benevolentnih komentara svakodnevice, osim što su bili zastrašujući, dokazivali su policijsku, doušničku i totalitarnu narav države, koliko god se ona trsila dokazati suprotno. Sarajevski proces, baš zato što je bio nabrzinu i traljavo montiran, ogolio je pravu prirodu Socijalističke federativne republike Jugoslavije i njezine (kon)federalne jedinice Bosne i Hercegovine i doista bio preludijem u krah sistema i njegova režima. Osjećaj sveprisutne političke policije, koja konstantno prati gotovo sve, i to preko doušnika, čak i članova najbliže rodbine ili prijatelja, i s time povezane nesigurnosti, obuzeo je Sarajevo i cijelu Bosnu i Hercegovinu, gotovo kao i početkom komunističke ili fašističke vlasti. Kao da se nikakva demokratska promjena nije dogodila u četrdesetak godina.

Alija Izetbegović istakao je prije iznošenja svoje odbrane tri prigovora procesne prirode. Prvo, "optužnicom je obuhvaćeno trinaest lica od kojih sedam nema nikakve veze sa osnovnim predmetom optuženja (stvaranje grupe na osnovu deklaracije); petoro optuženih uopće ne poznajem"⁶¹. Drugo, "za ovo suđenje sud je podijelio pozivnice 'na ime' i time obezbijedio selekcioniranu publiku umjesto javnosti. Procesni razlozi za isključenje javnosti u ovom procesu ne postoje, pa ja tražim da se u skladu sa zakonom obezbijedi javni pretres."⁶² Treći prigovor odnosio se na izvještavanje medija, posebno štampe. "Još prije početka ovog suđenja, dakle prije nego mi je pružena prilika da se izjasnim o onom što mi se stavlja na teret, dio štampe me je proglasio nacionalistom, kontrarevolucionarom, neprijateljem i praktično me osudio bez suđenja."⁶³

Pristup sudu i mogućnost praćenja procesa imali su uglavnom samo "podobni" domaći odabrani novinari na direktnoj vezi sa SDB-om. Njihovi su izvještaji bili neobjektivni, izrazito skloni navodima iz optužnice. Zapravo su presudili i prije sudske odluke, posebno stvorivši u javnosti strašan odium prema optuženima, kao da je riječ o teroristima s planovima za dizanje u zrak krcatih stadiona ili školskih zgrada. Izetbegović je protestirao zbog isključenja javnosti, rekavši: "Meni je stalo da se obratim cijeloj poštenoj Jugoslaviji, a ne samo sudiji Hadžiću. Ja želim da građani iz mojih usta čuju i da ocijene da li sam kriv, a da ne saznaju samo iz

⁶¹ Abid Prguda, *Sarajevski proces*, Bosanski institut, Zürich, 1987, str. 57.

⁶² Isto.

⁶³ Isto.

Oslobođenja što sam govorio.”⁶⁴ Izjavio je da se njegov iskaz neće razlikovati od onoga danog u istrazi i izjasnio se da se ne osjeća krivim ni po jednoj tački optužnice. Posebno je pobio inkriminacije za stvaranje grupe radi rušenja društveno-političkog sistema Jugoslavije. Nije porekao da je autor Islamske deklaracije i istaknuo je da to nije neprijateljski tekst, da se bavi problemima islamskog svijeta i da se uopće ne odnosi na Jugoslaviju. “Tvrđnja optužbe da je Islamska deklaracija ustvari ‘do u tančine razrađen program organizacije Mladi Muslimani’ je bez ikakvog osnova i optužba je ničim nije ni pokušala dokazati. Program Mladih Muslimana je nastao 1947–1949. godine, a ja sam u to vrijeme bio na izdržavanju kazne, pa nisam bio u mogućnosti upoznati se sa navedenim programom. Prvi put sam vidio ovaj tekst u sadašnjoj istrazi i tvrdim da u njemu nema nijedne ideje koja čini suštinu Deklaracije”⁶⁵, rekao je. Zatim je negirao da je namjerom putovanja u Iran počinio krivično djelo, a interpretacije razgovora s prijateljima potpuno je pobio, proglašivši ih čistim konstrukcijama. Na kraju izlaganja ga je ispitivala tužiteljica Rešidović. Sadržaj pitanja, koja donosi Abid Prguda u knjizi *Sarajevski proces*, ilustrativan je za stanje svijesti koje je moglo proizvesti ovako montiran pravosudni postupak. Izetbegović se u *Sjećanjima*, nakratko, osvrće na dio tog razgovora, samo kako bi ilustrirao apsurd. Cjelina možda otkriva frustracije i strahove ekonomski poljuljanog i politički neodrživog režima, čiji je eksponent u tom trenutku ambiciozna Edina Rešidović. “Da li ste ijednom rečenicom naglasili da se Islamska deklaracija ne odnosi na SFRJ?”⁶⁶, pita tužiteljica. Alija Izetbegović odgovora logično: “Ne, jer nije bilo potrebno. Iz sadržine teksta to je sasvim očigledno.”⁶⁷ Naredno pitanje je vrlo indikativno. “Koga ubrajate u onih 700 miliona muslimana u svijetu? Da li i mene ubrajate u taj islamski svijet?”⁶⁸ – “Ubrajam države gdje su muslimani većina stanovništva – od Maroka do Indonezije. Osim toga, Vi niste muslimanka, možda ste Muslimanka s velikim ‘m’”⁶⁹, replicira Izetbegović. Dokle je, barem među onima koji su slijepo služili režimu, išla ideologizacija, najbolje

⁶⁴ Alija Izetbegović, *Sjećanja: autobiografski zapis*, OKO, Sarajevo, 2005, str. 48–49.

⁶⁵ Abid Prguda, *Sarajevski proces*, Bosanski institut, Zürich, 1987, str. 61.

⁶⁶ Isto, str. 65.

⁶⁷ Isto.

⁶⁸ Isto.

⁶⁹ Isto.

svjedoči tužiteljičino pitanje: “U svojoj odbrani ste iznijeli tvrdnju da Islamska deklaracija zagovara moderan i human poredak zasnovan na islamu. Kakav je to moderan i human sistem koji nigdje ne pominje nesvrstanost i samoupravljanje?”⁷⁰ Izetbegović mirno odgovara, baš u skladu sa svojim političkim *credom*, koji će kasnije doći do izražaja, a tada se zapravo već nazire: “Nisam nigdje zagovarao nesvrstanost i samoupravljanje. Ne poričem vrijednost ovih principa, ali postoje i drugi principi koji su humani i moderni.”⁷¹

Njegov nastup na sudu bio je primjer utemeljene i argumentirane odbrane. Osim što nije mijenjao iskaz iz istrage i nije nikoga teretio, preuzeo je odgovornost za svoje postupke koji u normalnom demokratskom društvu ne bi bili predmetom niti istrage, a kamoli optužbe i suđenja.

Ostali optuženi pozivali su se prilikom iznošenja odbrane na nedopušten pritisak i fizičko zlostavljanje u istrazi, podmetanja isljednika, istražnog sudije pa i tužiteljice, koja je nezakonito, bez otkrivanja identiteta, sudjelovala u takvim istragama. Najviše su tukli Hasana Čengića, Huseina Živalja, Omera Behmena i Džemaludina Latića. Mučenju je bio izložen i Ismet Kasumagić. Osim iznude “priznanja” mučenjem, ovdje je bila riječ i o metodi ponižavanja, oduzimanja ljudskog dostojanstva. Alija Izetbegović bio je pravnik, odlično je znao svoja prava i kako ih je mogao braniti i koristiti. Kod načelno slabo obrazovanih isljednika izazivao je i dozu strahopoštovanja, straha da se ne pogriješi u tretmanu kako bi se izbjegla odgovornost.

Malo-pomalo počele su se javljati međunarodne organizacije za zaštitu ljudskih prava, traženo je da se proces obustavi, jer je postajalo sve jasnije da je riječ o suđenju političkim neistomišljenicima, čak ne ni protivnicima i to ne radi djela, nego samo zbog drukčijeg mišljenja. Njemački *Der Spiegel* ocijenio je da je nakon svjedočenja Nermine Jašarević proces pred obratom jer nema nikakve osnove za okrivljujuću presudu. Slično su izvještavali i ostali zapadni mediji koji su pratili proces. Čak su arapski i mediji iz prijateljskih muslimanskih zemalja očekivali obrat i oslobađajuće presude, ne shvaćajući da je optuženima presuđeno na samome početku, prije otvaranja istrage. Imali su ulogu neprijatelja koji nikada ne spava, zbog kojih je represija sistema itekako potrebna, nužna

⁷⁰ Abid Prguda, *Sarajevski proces*, Bosanski institut, Zürich, 1987, str. 65.

⁷¹ Isto.

i neizbježna. Ugrožavanje sigurnosti zbog djelovanja ovakvih neprijatelja opravdavalno je policijski režim u zemlji. Ništa novo, samo potvrda o promjeni dlake, ali ne i čudi.

Visina kazni sve je iznenadila, čak i domaće prorežimske pojedince. Prvooptuženi Izetbegović bio je prvostepeno osuđen na nevjerovatnih četrnaest godina zatvora, unatoč javno srušenoj konstrukciji optužnice, Omer Behmen na čak petnaest, a ostali na kazne od šest mjeseci (Đula Bičakčić), do deset godina (Hasan Čengić i Ismet Kasumagić).

Komentirajući presudu Izetbegović je rekao da je “volio Jugoslaviju, ali ne i njenu vlast”⁷². Završni dio njegove završne riječi bio je posljednji potez kistom na sliku čovjeka, spremnog za žrtvu u borbi za svoje ideale: “Bio sam musliman i to ću i ostati. Osjećao sam se borcem za stvar islama u svijetu i time ću se osjećati do kraja života. Jer islam je za mene drugo ime za sve što je lijepo i plemenito i ime za obećanje ili nadu u bolju budućnost muslimanskih naroda, za njihov život u dostojanstvu i slobodi, jednom riječju, za sve ono za što je po mom uvjerenju bilo vrijedno živjeti.”⁷³

Tim riječima trasirao je konačno svoj put prema leaderskom položaju. Postao je prepoznatljiv i u zemlji i inostranstvu, ne više samo kao autor tekstova i knjiga već i kao govornik, poznavalac sistema i prava, filozof, borac za slobodu riječi i misli.

Sutradan, nakon izricanja presude, režimsko glasilo *Oslobođenje* osvanulo je se s naslovom: “Neprijateljima 90 godina zatvora.”

Usljedile su duge godine zatvora. Rajko Danilović, advokat Džemaludina Latića, Ismeta Kasumagića i Mustafe Spahića, potvrdio je dojam o izrastanju Alije Izetbegovića, o početku njegovog drugog životnog perioda, nove i neizvjesne dionice. Ovaj je proces iznjedrio novog lidera Bošnjaka, a skoro svi optuženi i osuđeni na drakonske kazne postali su aktivni sudionici u demokratskoj tranziciji, umiranjem jednopartijskog, socijalističkog režima i raspada Jugoslavije, izjavio je Danilović mnogo kasnije u dokumentarnom filmu o Sarajevskom procesu za Al Jazeera Balkans.

Sve što se na evidentno brzinski montiranom procesu dešavalo pretvorilo ga je u tempiranu bombu, koja je mogla raznijeti policijski sistem kao vezivo države, tvrdio je Danilović. Da bi se koliko-toliko spasio bitno

⁷² Alija Izetbegović, *Sjećanja: autobiografski zapis*, OKO, Sarajevo, 2005, str. 57.

⁷³ Isto, str. 57–58.

narušen ugled ovim pacerskim procesom, Fuad Muhić, glavni partijski ideolog u Bosni i Hercegovini, izmišlja, dodaje, na procesu netretiranu, monstroznu optužbu da su optuženi željeli etnički čistu Bosnu i Hercegovinu. Tadašnji savezni ministar unutarnjih poslova Slovenac Stane Dolanc ovu Muhićevu opasnu izmišljotinu proširuje i na Kosovo, a zagrebački, inače ozbiljan, politički dvosedmičnik *Start* napisao je da su optuženi željeli “islamsku državu od Slavanskog Broda do Teherana”.

Konceptija etnički čistih teritorija tako je pripisana Bošnjacima, da bi se nekoliko godina poslije krvavo provela. Samo što je nisu provodili Bošnjaci. Bila je to uvertira u genocid nad Bošnjacima. Izgovor za zločin, prije svega velikosrpski, radi prevencije nepostojeće krivice za planiranje etnički čiste “muslimanske Bosne”. Time je sugerirana opasnost od “zelene transverzale”, od Bliskog istoka, preko Turske, Kosova i Bosne i Hercegovine, o čemu je velikosrpska propaganda trubila od početka albanskih demonstracija na Kosovu 1981. godine.

Povezivanje albanskih zahtijeva na Kosovu za očuvanjem autonomije, koju je srpska politika htjela dokinuti nakon Titove smrti, s tezom o islamskom fundamentalizmu i želji za “etnički čistim Kosovom” konstantna je od tih demonstracija, na koje je vlast reagirala represivno, otvarajući put realizaciji velikosrpskog programa. Ovim se procesom javnost pokušalo uvjeriti kako je riječ o istom fenomenu. Ta je propaganda davala rezultata.

Alija Izetbegović šutnju javnosti sagledava analitički i bez optužbi, u potpunosti je razumije. U *Sjećanjima* kazuje sljedeće: “Ljudi ne mogu da se pomire s činjenicom da žive u društvu u kojem čovjek nije zaštićen redom i zakonom. Tada se pred njih postavlja pitanje kako mogu da šute. Zato im je lakše vjerovati da je osuđeni kriv, u svakom slučaju da se ogriješio o zakon, jer zašto bi inače bio zatvoren i osuđen. Ako je, pak, čovjek osuđen nevin i mimo zakona, onda ni onaj koji razmišlja o tome, više nije siguran, a takvu mogućnost ljudi instinktivno, u samoodbrani, odbacuju. Ovakav zaključak lakše se nameće i prihvata što je kazna oštrija. U nedostatku dokaza, sama visoka kazna postaje dokaz da krivica postoji.”⁷⁴

Za potporu ovom stavu bilo je dovoljno pročitati svu vodeću štampu u Jugoslaviji, a posebno u Bosni i Hercegovini tokom suđenja i nakon presude. Čitava jugoslavenska štampa osudila je optužene već za vrijeme procesa i time učvrstila uvjerenja javnosti. Osim režimskih novinara,

⁷⁴ Alija Izetbegović, *Sjećanja: autobiografski zapis*, OKO, Sarajevo, 2005, str. 59.

poput Nagorke Idrizović i Slobodana S. Principa, znatno veći ponder suđenju i presudama prije sudskog pravorijeka doprinijeli su takozvani društveno-politički radnici, odnosno malo mudriji eksponenti sistema, poput Nijaza Durakovića, Izudina Filipovića, Bahrudina Bijedića i Zlatka Dizdarevića.

Na optužbe o etnički čistima Bosni i Hercegovini i Kosovu nadovezuje se i Bahrudin Bijedić tekstom u sarajevskom *Svijetu* u kojem, bez zadržke ali i bez truna dokaza, tvrdi da se radi o recidivu snaga koje su svoje nade i sudbinu vezale za fašizam tipa Trećeg rajha. I ostade živ. I ostade bosanskohercegovački diplomat u vrijeme vlasti Alije Izetbegovića. Baš kao i Zlatko Dizdarević.

Zanimljivo je, možda i vrlo znakovito, da je opozicijski Zagreb na Sarajevski proces gledao mnogo pasivnije od Beograda, čak i vrlo površno. Štaviše, šutjeli su i hrvatski disidenti iz 1971/72. godine. Možda je vladao strah zbog montiranih procesa Vladi Gotovcu, braći Veselica i Franji Tuđmanu dvije godine ranije. U Hrvatskoj se počela koristiti sintagma o hrvatskoj šutnji koja je trajala osamnaest godina. Jedino je ontološki Bosanac Predrag Matvejević, koji nije bio pravi disident, već pasivizirani komunist, u ime PEN-a, i to prvi u Jugoslaviji, uputio predstavku sudu u Sarajevu i tražio oslobađanje svih optuženih. Osim nevladinih organizacija za ljudska prava i PEN-a, sa Zapada se niko nije oglašavao, barem ne zvaničnim saopćenjima. No, iz kontakata s nekim jugoslavenskim ambasadorima u to vrijeme, a i poslije, kada su se razvezali jezici da se sa sebe opere ljaga učešća u totalitarnom režimu, saznalo se da su neslužbenim kanalima vlasti na Zapadu i u muslimanskom svijetu protestirale protiv ovog i ostalih političkih procesa.

Nije bilo javnih protesta. Vladali su strah, ali i predrasude. Čak su i neki *has muslimani*, protivnici režima, bili uvjereni da "tu nečega ima; ne bi ih samo tako hapsili". Strani mediji pisali su da je proces politički i montiran i da se njime krše temeljne ljudske slobode i građanska prava. Štampa iz Jugoslaviji prijateljskih, nesvrstanih zemalja, a nadasve arapska i iranska, izvještavala je o "komunističkoj sječi muslimana". Međutim, iako se vlast činila neosjetljivom na kritike i stamenom u odluci da farsu provede dokraja, Sarajevski proces inicirao je neke važne i dalekosežne procese u društvu, mnogo više izvan Bosne i Hercegovine nego u njoj samoj.

Ubrzo se javio Đorđe Marjanović, pravni ekspert iz Skopja, zagovarajući javno ukidanje verbalnog delikta. Neki beogradski, posebno

književni krugovi započinju javne rasprave o ljudskim pravima. Sredinom osamdesetih će štampa, posebno slovenska, početi pisati o tim temama. Oglasio se i Ljubo Bavcon, slovenski ekspert za krivično pravo, jedan od autora Krivičnog zakona Jugoslavije, po kojem se vršio žalbeni postupak na federalnoj razini na Saveznom sudu koji je mogao izmijeniti odluku Vrhovnog suda Bosne i Hercegovine. Sarajevo i Bosna i Hercegovina šute, ustrašeni represijom koja nije bila očekivana. Šute sve do kraja osamdesetih i potpuno otvorenih velikosrpskih pokušaja rekonstrukcije Jugoslavije.

Izetbegović je u novembru 1983. godine prebačen u Foču na izdržavanje četrnaestogodišnje zatvorske kazne. Smješten je u odjeljenju S-20, zvanom "odjeljenje ubica", jer je većina pravomoćno osuđenih u tom odjeljenju izdržavala kaznu za ubistvo. Zbog toga je porodica ozbiljno sumnjala da ga politička policija namjerava ubiti. On sam nekoliko je puta ponovio da je, za razliku od svojih drugova sa Sarajevskog procesa, imao sreću što je bio smješten u to odjeljenje. "Neki moji drugovi sa suđenja bili su u lošem položaju jer su bili smješteni sa sitnim lopovima i kriminalcima, što je u zatvoru velika nevolja. To su nekarakterni tipovi, dok su ubice druga vrsta ljudi."⁷⁵

Iz zatvora u Foči niti jednom nije pušten na vikend, za razliku od ubica i silovatelja. Komunisti, za razliku od njihovih progonitelja, nikada političke zatvorenike nisu držali pod posebnim režimom, s dostupnim knjigama, mogućnošću sastajanja, pisanja... Sami su se hvalisali činjenicom da je jedan od njih, tvrdolinijaš Moša Pijade, u zatvoru preveo Marxov *Kapital* na srpski. Kada su došli na vlast, komunisti su tu privilegiju svojim političkim protivnicima ukinuli.⁷⁶ Ono što su tražili za sebe, nisu bili spremni priznati drugima.

Zatvorske dane Izetbegović je posvetio čitanju, razmišljanju i pisanju. Saznanje da je pred njim beskonačan slijed monotonih, istih ili sličnih dana, u skućenom životnom prostoru zatvorske ćelije, bilo bi krajnje obeshrabrujuće za prosječnog pojedinca. S obzirom na dob (šezdesetak godina), pitao se hoće li uopće doživjeti kraj zatočeništva i dočekati slobodu. No, Alija Izetbegović bio je čovjek koji je imao duhovne snage i odlučnosti, kao i moralne čvrstoće da podnese svu težinu i tjeskobu zatvorskih dana,

⁷⁵ Alija Izetbegović, *Sjećanja: autobiografski zapis*, OKO, Sarajevo, 2005, str. 62.

⁷⁶ Isto.

kao i sva mučna iskušenja robije. Zato je kraj zatočeništva dočekao u dobrom psihičkom, pa i fizičkom stanju. Tvrdio je da je svoju "očuvanost" dugovao koliko vjeri, toliko i odanosti i stalnoj moralnoj podršci sina Bakira i kćeri Lejle i Sabine. Pisma koja su razmjenjivali tokom čitavog Izetbegovićevog boravka u zatvoru bila su puna roditeljske nježnosti, s jedne, i brige za oca, s druge strane. Ovo mu je olakšavalo teške i izazovne trenutke napuštenosti i tuge. Tako su otac i njegova odrasla djeca bili čvrsto emotivno povezani. Veza oca i sina doći će do izražaja poslije, u najtežim iskušenjima dotada nezamislivo burnog perioda rata i agresije u kojima je jedna od glavnih uloga pripala ocu.⁷⁷

Nakon istrage i suđenja te nužnog perioda prilagodbe na uvjete ograničenja sloboda i prava, Alija Izetbegović počeo je pisati bilješke. Zbog za političke zatvorenike strogo zatvorskog režima pisao ih je potajice, namjerno sitnim slovima i nečitko, na papirima formata A5. Bila su to razmišljanja o životu i sudbini, o vjeri i politici, o pročitanim djelima i njihovim autorima, o kulturnim i drugim trendovima i mijenama te o mnoštvu drugih stvari i fenomena o kojima je u tim uvjetima zatvorenik, intelektualac, kroz dvije hiljade dana i noći razmišljao.

Tako je nastalo trinaest "sveščica", kako ih je on nazvao. Krajem 1999. godine ovi su spisi objavljeni pod naslovom *Moj bijeg u slobodu*. Kritika je bila gotovo unisona u ocjeni da su Izetbegovićeve ukoričene zatvorske i epistolarne bilješke značajan doprinos rasvjetljavanju njegove složene i svestrane ličnosti. Enes Karić, kojeg su "Udbini" isljednici bezuspješno prisiljavali na lažno svjedočenje protiv Izetbegovića i ostalih, u recenziji knjige *Moj bijeg u slobodu* piše da je ovu knjigu "nemoguće čitati mimo saznanja o značaju intelektualne, duhovne i političke biografije Alije Izetbegovića, jer se ovim bilješkama napisanim u vrijeme izdržavanja kazne bitno upotpunjuje i mozaički dopunjuje intelektualna biografija jedne izuzetne ličnosti koja je bitno obilježila posljednje decenije dvadesetog stoljeća. (...) Bijeg u slobodu je zapravo nepristajanje na uništenje duha i na taj način vid ličnog transcendiranja surovosti zatvorske stvarnosti postaje svojevrсно traganje za slobodom čovjeka uopće i u tom stapanju ličnog i univerzalnog je i položena izuzetna sugestivnost Izetbegovićevih bilješki."

⁷⁷ Zehrudin Isaković, *Biografija Alije Izetbegovića*, Muzej "Alija Izetbegović", Sarajevo, 2012, str. 27.

Zapravo, zapisao je jedan zagrebački publicist, ovom je knjigom Alija Izetbegović potvrdio paradoks o uzletu slobode u uvjetima uzništva.

Jedno vrijeme sarajevski profesor i stanovnik tog grada, hrvatski pjesnik Silvije Strahimir Kranjčević, spjevao je stih koji kazuje kako su okovi krila da se bolje leti. O tom su paradoksu svjedočili Izetbegovići veliki predšasnici, od Džavaharlala Nehrua do Nelsona Mandele. Alija Izetbegović zatvorsko je vrijeme, koje je sporo, poput kakve velike i muljevite rijeke, protjecalo, iskoristio za čitanje i obrazovanje. Svrstavao se u one ljude radoznala duha koji su cijeli život učili. Na već idejno izgrađenog čovjeka, filozofa s političkim porivom i s težnjom za slobodom misli i djela, kao i osjećajem pravde kao vrhunskog principa, stjecanjem novih znanja u specifičnim uvjetima formirala se ličnost spremna na historijska i epohalna iskušenja.

Čitajući zatvorske bilješke, knjigu *Moj bijeg u slobodu*, ostaje se fascinirano lucidnošću Izetbegovićevih misli, minucioznošću zapažanja i povezivanja podataka s fenomenima, političkim, ekonomskim, pravnim, kulturno-civilizacijskim i duhovnim, kao i zaključcima o tim fenomenima – globalnim i lokalnim. I u ovoj se knjizi on otkriva kao filozof, prije svega. Filozof prava, ponajviše. U bilješci broj 2535 Izetbegović je zapisao: “Hobbes tvrdi da zakoni nisu to stoga što su pravedni i razboriti, nego zbog moći vlasti koja stoji iza njih. Smrdi to dobro na kasniju Lenjinovu definiciju o ‘pravu kao volji vladajuće klase.’”⁷⁸ Nekoliko bilješki dalje konstatira: “Po Hegelu, kazna je ljudsko pravo zločinca. Jer kazna (kao odmazda) je konsekvencija slobode, pa kažnjeni zločinac kroz kaznu postaje čovjek, potvrđuje se kao čovjek.”⁷⁹

On otkriva kako je svijet njegova kodomena, a domovina domena. Doista, u tim jedinstvenim zatvorskim zapisima Izetbegović otkriva širinu duha, ogromno znanje, radoznalost istraživanja svjetskih kultura i civilizacija, ali i potvrđuje svoja uvjerenja i teze koje je razradio u Islamskoj deklaraciji i *Islamu između Istoka i Zapada*. Ta karakteristika globalnog interesa čini ga jedinim političkim vođom na Balkanu krajem 20. stoljeća koji je bio cijenjen u svijetu. Ova nekanonska, atipična, ali intimistička, edukativna, reflektivna i faktografska epistolarna proza promjenjiva je, alternirajućeg stila, ali je, istovremeno, izrazito

⁷⁸ Alija Izetbegović, *Moj bijeg u slobodu*, OKO, Sarajevo, 2005, str. 319

⁷⁹ Isto.

uređenog i jasnog misaonog toka i vrijednosti. Baš taj neuobičajeno širok spektar interesa, radoznalosti, tema i pažnje, vjerovatno još ne posve svjesno, predstavlja odlike lidera.

S vremenom se svijest razvija i Alija Izetbegović započinje ili, bolje rečeno, nastavlja politički put, tihim i konspirativnim raspravama sa zatvorskim drugovima o osnivanju političke stranke. Knjiga bilježi njegov put od mislioca do lidera i državnika. Osim što je u zatvoru učvrstio i osnažio svoju vjeru, taj je je period njegova života zapravo prekretnica i on prelazi u onu drugu fazu za koju se katkada i nesvjesno pripremao čitav dotadašnji život. Potpuno pouzdanje u Boga bila je i oaza, zaklon za naročito teških zatvorskih dana. Dug boravak na robiji istančao mu je senzibilitet za slobodu. Sloboda je postala fokusom misli i želja, ali s punom sviješću kako sa slobodom, ruku pod ruku, dolazi i odgovornost.

To prožimanje težnje za slobodom navelo ga je da na završnom predsjedničkom skupu SDA za prve demokratske izbore, u novembru 1990. godine, prvi put citira velikog bošnjačkog pjesnika, kulturnog reformatora i državnika Safvet-bega Bašagića i njegov stih: "Velikim Bogom se kunemo da robovi biti nećemo." Biti slobodan njemu "robijašu" značilo je najveću želju i odgovornost koju Božiji stvor može imati. Zbog toga je u nekim intervjuima govorio o "strašnoj strani slobode" koju osjete svi ljudi nedovoljno jaka duha. Oni, zapravo, ne znaju šta bi sa svojom slobodom; podsvjesno žele biti neslobodni, tj. zarobljeni, jer zapravo izbjegavaju odgovornosti, boje se posljedica slobodnog donošenja odluka.

Pod stalnim pritiskom nepravde, ostatak života Izetbegović će provesti i u borbi za pravdu za sebe i za narod i državu kojima je pripadao. Dio njegova poimanja pravde bilo je i odsustvo revanšizma prema svojim progoniteljima. Sigurno niko zbog toga nije izgubio posao niti funkciju, čak su neki obnašali odgovornije funkcije u svojoj službi, poput Munira Alibabića, prema mnogima zloglasnog isljednika, ili u SDA-u, poput Seada Hodžića, sudije izvjestitelja (njihove presude) na Vrhovnom sudu. Edina Rešidović je advokat, šef istrage Amir Salihagić je advokat, Rizah Hadžić bio je advokat. Njegova kancelarija vlasništvo je Islamske zajednice.

Iako je proces pokazao kako funkcioniše totalitarno pravosuđe, on je suštinski propao srušen od ključnih svjedoka same optužbe te izvrnut poruzi i protestima iz demokratskih, pa i nedemokratskih zemalja. Unatoč drakonskim kaznama, koje su na višim sudskim instancama smanjivane, uz izmjene kvalifikacije djela, proces je pokazao da je sistem

jednopartijske monolitnosti, koja se ublažavala (kon)federalizmom i tzv. pluralizmom samoupravnih interesa, u dubokoj krizi iz koje nema izlaza. Sarajevski proces bio je uvodom u raspad Jugoslavije, jer je *urbi et orbi* iznio sve slabosti sistema i države. Proces je imao itekakva utjecaja na političko organiziranje Bošnjaka pred raspad Jugoslavije.

Izetbegović je u zatvoru saradivao s advokatima i nastavio borbu za smanjenje svoje kazne. Pisao je žalbu Vrhovnom sudu Bosne i Hercegovine, koji je kaznu smanjio s četrnaest na dvanaest godina, bez odbacivanja ijednog dijela ničim dokazane optužnice. Nakon toga je uslijedila žalba Saveznom sudu u Beogradu u kojoj je upozoravao na nezakonitost i neustavnost sudskog procesa. Istovremeno su svjetski mediji također pisali o Sarajevskom procesu kao montiranom, pa se, polahko ali temeljito, stvarala atmosfera za izmjenu presude.

Nakon iskustva agresije i rata protiv Bosne i Hercegovine i genocida nad Bošnjacima neobično zvuči da je iz Beograda, istina tek nakon presude, stigao britak glas protiv Sarajevskog procesa. Naime, ojačala srpska građanska opozicija u krizi Jugoslavije, koja je kasnije listom stala uz program Velike Srbije, trebala je ovaj proces kako bi preko njega ukazala na manjkavosti sistema, iskoristila ga za poticanje demokratskih promjena i ishodila političke ustupke koje je stvarno željela – recentralizaciju Jugoslavije, ustavne promjene ka smanjenju prava republika i višepartijski sistem koji bi pogodio isključivo srpskoj politici. Beogradski Odbor za odbranu slobode misli i izražavanja potpisao je 6. juna 1986. godine peticiju predsjedništvima SFRJ i SRBiH. U ime Odbora potpisao ju je akademik Ljubomir Tadić, filozof, velikosrbin i otac kasnijeg predsjednika Srbije Borisa Tadića. Uz njega, peticiju je potpisalo devetnaest osoba, među kojima dvanaest akademika Srpske akademije nauka i umjetnosti, one iste koja je te 1986. godine izdala notorni *Memorandum* o položaju Srbije i srpskog naroda u Jugoslaviji koji se smatra početkom realizacije velikosrpskog programa, odnosno recentralizacije Jugoslavije ili stvaranja Velike Srbije kao alternative okupljanja svih Srba u jednoj državi i to na bazi lažnih optužbi o ugrožavanju Srba kao naroda na Kosovu i u gotovo svim ostalim republikama tadašnje Jugoslavije.

Ova predstavka imenom je tretirala samo Džemaludina Latića – kao primjer osuđenika za “slobodu misli”. Druga, slična predstavka istog Odbora, koju je potpisao Borislav Mihajlović Mihiz, od 4. oktobra 1986. godine, spominje i ostale osuđene i zalaže se za njihovo oslobađanje.

Ova podudarnost velikosrpskih pretenzija i pokušaja rušenja sistema da bi im se dalo prostora, upotrebom Sarajevskog procesa, odnosno borbom za prava nepravično i nezakonito osuđenih, poslužila je da se tokom rata Izetbegovića i njegove saradnike optuži za saradnju s velikosrpskom politikom na rušenju i etnicizaciji Bosne i Hercegovine, potpuno zanemarujući kontekst i ne razumijevajući da je međunarodna zajednica u početku pristala na princip teritorijalne etnicizacije, čak i tolerirajući genocid. Razlog ovakvim zlonamjernim interpretacijama vjerovatno leži u mentalitetu višedesetljetnog života u režimima s totalitarnim pretenzijama. Režimi, da bi opstali na temeljima uskrate sloboda i arbitrarnog prava, šire nepovjerenje i strahove, na čijim manipulacijama vladaju. Ostaci nepovjerenja i strahova prisutni su i nakon tranzicije, u društvu koje se demokratizira, nesviklo na mogućnosti manipulacija. Preživjele strukture iz političke policije šire obmanu da se baš sve i svakoga pratilo i prisluškivalo te vrbovalo na saradnju, odnosno držalo u nekom obliku saradnje. Stoga, niti politički zatvorenici nisu bili pošteđeni te obmane. Čak su možda bili i više izloženi sumnjama jer se smatralo da su bili prisiljeni na "trgovinu" smanjivanja kazne ili olakšanja zatvorskog režima u zamjenu za buduću saradnju.

Presudom Saveznog suda Izetbegovićeva kazna smanjena je s dvanaest na devet godina zatvora, ali je izmijenjena kvalifikacija, odbačena je optužba za neprijateljsko udruživanje radi rušenja poretka i ostala je ona za "verbalni delikt" iz člana 133. Krivičnog zakona SFRJ. Na kraju je Alija Izetbegović odležao pet godina i osam mjeseci. Tih nepunih šest godina bila je, pokazat će se poslije, ne posljednja cijena pokušaja da svoja uvjerenja prenese drugima. Na slobodu je pušten 25. novembra 1988. godine, nakon 2.075 dana zatočeništva, kada je odlukom Predsjedništva Jugoslavije oslobođen daljnog izdržavanja kazne, kao i preostali optuženi koji su još bili u zatvoru, Omer Behmen, Mustafa Spahić i Ismet Kasumagić. U već dubokoj krizi sistema socijalističkog samoupravljanja i jugoslavenske federacije Predsjedništvo je pomilovanjem posljednjih političkih zatvorenika odgovorilo na niz peticija koje su, između ostalih, tražile i puštanje na slobodu zatvorenika osuđenih za verbalni ili delikt mišljenja.

NA ČELU PROBUĐENOG ENTUZIJAZMA SLOBODE

Za vrijeme izdržavanja kazne kriza, započeta ekonomskom, krajem sedamdesetih godina produbila se i postala općom, napose političkom. Više je razloga za takav razvoj, a Izetbegović je, u razgovorima sa svojim istomišljenicima, naglašavao njih nekoliko, posebno u odnosu na Bosnu i Hercegovinu. Sve do 1966. godine Bošnjaci nisu bili priznata nacija, Bosna i Hercegovina do početka sedamdesetih godina nije bila stvarno ravnopravna ostalim republikama, a starija i novija historija i zemlje i njezinog najbrojnijeg naroda bila je tendenciozno iskrivljavana. Socijalistička Jugoslavija izgrađivala se, mijenjala svoj međunarodni položaj, postajala faktor u međunarodnim odnosima, smanjivana je represija, u čemu Tito i Savez komunista kao vladajuća struktura, nakon dobro revidiranih pozicija i prema Bošnjacima i Bosni i Hercegovini, imaju važnu ulogu. Ukupan ekonomski razvoj zemlje bio je bez presedana i ta se činjenica ne može i ne smije zanemariti. Međutim, ono što je preživjelo ratna razaranja nije bilo *tabula rasa*, pa je neumjesno komuniste smatrati zaslužnima čak i za vodovod ili struju u Sarajevu, kako se katkada nastoji sugerirati. Međutim, u promijenjenim odnosima na međunarodnom planu, kraja Hladnog rata dva bloka uslijed ekonomskog zaostajanja onog sovjetskog, kriza socijalističkog sistema u Jugoslaviji, a time i nje same, ulazi u terminalnu fazu. Probudene su težnje za slobodom širom nekadašnjeg istočnog, sovjetskog bloka, pa i socijalistički, mehki režim u Jugoslaviji propada baš zbog redukcije građanskih prava. Zanemariti bilo koji dio složenog mozaika znači pristajati na totalitarizam i dirigiranje misli.

Nakon Titove smrti 1980. godine započeo je proces dekonstrukcije federalnog uređenja Jugoslavije, prvenstveno iz Beograda, dok su iz Ljubljane počeli dolaziti znaci težnji ka ukidanju jednopartijskog monopola nad politikom, a to je značilo i nad istinom. Sukob (kon)federalističkog s (re)centralističkim, po uzoru na staru Jugoslaviju, unitarističkim tendencijama zaoštava se tokom osamdesetih godina, kataliziran događajima na Kosovu, a u njegovoj sjeni sve više rastu srpski nacionalizam i

šovinizam, koji izazivaju reakcije u Sloveniji i Hrvatskoj. Sve se to događa u uvjetima ekonomske krize, izazvane naglim rastom troškova servisiranja i otplate međunarodnih kredita, zbog dizanja eskontne stope američkih Federalnih rezervi i naglog rasta kamata i vrijednosti dolara u odnosu na domaće valute u zemljama u razvoju, među kojima je bila Jugoslavija.

Počinju međusobna prozivanja republičkih komunističkih vodstava koja tokom godina, naročito nakon objavljenog Memoranduma SANU, prelaze u sukobe. Hrvatska, a posebno Bosna i Hercegovina, nalaze se u specifičnoj poziciji jer se srpski nacionalizam poput požara širi i na njihove teritorije i truje unutrašnju atmosferu u obje zemlje.

Sve te tendencije, uz sve veću ekonomsku neefikasnost društva, najavljuju raspad zajednice i mogućnost da on ne bude miran. Posebno zato što je unutar sistema, nakon obračuna s Rankovićem 1966. godine i policijskim aparatom koji je bio neposlušan vrhuški, tzv. Jugoslovenska narodna armija dobila znatno veću i opasnu društvenu ulogu odbrane sistema socijalističkog samoupravljanja, ravnopravnosti naroda i narodnosti, a ne samo logičnu, civilno kontroliranu ulogu odbrane zemlje od vanjske agresije. Armija postaje politički faktor bez presedana, i to do zuba naoružan! U novembru 1990. godine njezin Generalštab osniva i političku stranku, Savez komunista – Pokret za Jugoslaviju. Time najavljuje da će se aktivno uključiti u rješenje jugoslovenske krize, vojno i politički.

Proglašenjem vanrednog stanja na Kosovu i masovnim kršenjem prava Albanaca, Armija se stavila u službu srbijanskog režima, što će poslije demonstrirati u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini direktnim vojnim djelovanjima na strani srpskih pobunjenika, ekstenzivno tumačeći svoju ideološki determiniranu a ne zakonsku ulogu. Politički pluralizam počinje se razvijati širom SFRJ, osim što će u Srbiji dominantnu ulogu još dugo imati vrh republičkog Saveza komunista, sa Slobodanom Miloševićem na čelu, u kasnijoj sprezi s najgorim šovinistima, poput radikala Vojislava Šešelja.

Druga polovina osamdesetih godina najavljivala je buran početak devedesetih. Dok u Sloveniji, a onda sve više u Hrvatskoj, jačaju zahtjevi za demokratizacijom društva, za uvođenjem višestranačja, u Srbiji na temeljima Memoranduma SANU rastu centralističke tendencije koje drugi doživljavaju hegemonističkim. Politički stasava Slobodan Milošević, koji

je Srbe uvjeravao da su ugroženi svugdje u Jugoslaviji, što je postepeno stvaralo psihološke preduvjete za budući rat najavljen njegovim govorom na Gazimestanu održanim povodom 600. godišnjice Kosovske bitke. To izaziva rast težnji Slovenije i Hrvatske za samostalnošću i nezavisnošću, što je bilo ustavno pravo svake republike, a što srpska politika nastoji prikazati separatizmom.

Već su se mogle nazrijeti nove političke elite koje će ove zemlje povesti u promjene. Jedna za drugom formirane su nove političke stranke, prvo u Sloveniji, pa u Hrvatskoj, nešto poslije i u drugim republikama. Iako su imale nominalno različite ideološke platforme, dva su im cilja bila zajednička – demokratski višestranački parlamentarizam i reforma političkog i pravosudnog sistema u cilju punog poštivanja građanskih prava. No, najveći dio njih, koji nije bio derivat Saveza komunista ili jedne od bivših organizacija pod njegovom kontrolom, poput Socijalističkog saveza ili Saveza socijalističke omladine, ubrzo je usvojio i prihvatio nacionalističku ideologiju, posebno zastrašen sve otvorenijim velikosrpskim pretenzijama, pa i najavama “oružanih borbi koje nisu isključene” iz Miloševićevog govora na Gazimestanu.

Franjo Tuđman utemeljio je Hrvatsku demokratsku zajednicu (HDZ), a za cilj postavio nezavisnu Hrvatsku unutar jugoslavenske (kon)federacije ili međunarodno priznatu državu, prije svega kao državu Hrvata, reafirmirajući svoje kvaziznanstvene teze o konačnom rješenju srpsko-hrvatskog pitanja, kako je on redukcionistički tumačio jugoslavenske odnose, podjelom Bosne, odnosno novim sporazumom Cvetković-Maček. Nadalje, izrazita protumuslimanska propaganda iz srpskih akademskih i političkih krugova uzela je maha, prvenstveno prema Albancima zbog situacije na Kosovu, gdje je uvedeno vanredno stanje, a prava Albanaca kršila su se masovno i bez sankcija.

Izetbegović je uočio ove procese, želio je da Bošnjaci “od Novog Pazara do Cazina” spremno dočekaju promjene. Ako je nakon prvog zatvaranja, zbog strašne represije, imao dilema treba li politički djelovati, pa makar i iz emigracije, nakon izlaska na slobodu iz drugog boravka u kazamatu Alija Izetbegović nije se kolebao. Osnivanje političke stranke činilo se prvim prioritetom.

Na samom početku svoju političku inspiraciju vidio je u Jugoslavenskoj muslimanskoj organizaciji Mehmeda Spahe. Međutim, ona je prema Izetbegovićevom mišljenju imala stanovitih slabosti, što je

“očito bilo već iz činjenice da se raspala već pri prvim ratnim iskušenjima 1941. godine”⁸⁰. Izetbegović, koji je slutio rat, nije želio da se s njegovom strankom dogodi nešto slično.

Kako svjedoči Bakir Izetbegović,⁸¹ veće aktivnosti za osnivanje stranke počele su u novembru 1989. godine, tačno godinu nakon izlaska njegovog oca iz zatvora. Osjetilo se urušavanje komunističke ideologije i sistema na globalnom nivou. Stvorio se vakuum koji je prizivao i ohrabrivao višestranačje. Kroz cijelu 1989. godinu Alija Izetbegović se i odmarao, a ideja je fermentirala, razgovaralo se o njoj, prvenstveno u krugu mladomuslimanskih drugova i saboraca. “Mladi muslimani” ontološki su bili političari i čekali su priliku za nov angažman, mišljenje je Bakira Izetbegovića. Omer Behmen svjedočio je kako su se razgovori o osnivanju stranke vodili čak i za vrijeme izdržavanja kazne u fočanskom zatvoru.

Alija Izetbegović krenuo je početkom 1990. godine u obilazak “starih drugova”. Većinom u društvu sa sinom Bakirom. Pozivao ih je na osnivanje stranke, ali je među njima bilo straha. On je, ipak, bio netom izašao iz zatvora i to s presudom za “neprijateljsko udruživanje radi rušenja ustavnog poretka”.

Konačno je uspio okupiti četrdeset hrabrih i uglednih ljudi. U martu 1990. godine oni su izašli sa Saopćenjem za javnost, a zatim su, sa skoro istim tekstom, pretočenim u Osnivačku deklaraciju, 26. maja 1990. godine osnovali Stranku demokratske akcije (SDA). Naziv je osmislio sin Safeta Isovića, Benjamin. Prvi prijedlozi bili su da se stranka zove JMO, ali zbog zakonske zabrane osnivanja udruženja, a posebno političkih stranaka s “nacionalnim” predznakom, odnosno nazivom, od te se ideje odustalo te je prihvaćen naziv Stranka demokratske akcije.

Izetbegović je od početka osnivanja SDA zagovarao nesektaški pristup, odnosno zalagao se za otvorenost stranke i prema onima s kojima se ideološki nije slagao, a sve u okvirima borbe za temeljne ciljeve i principe navedene u Saopćenju za javnost. Nevoljko je, od samog početka, prihvatio lidersku ulogu. U *Sjećanjima* navodi da je propitkivao svoje liderske kvalitete. “Ako sam ja najbolji, kakvi su onda ostali? Vođe valjda moraju imati neke važne mahane, a ja sam ih imao dovoljno.”⁸²

⁸⁰ Alija Izetbegović, *Sjećanja: autobiografski zapis*, OKO, Sarajevo, 2005, str. 77.

⁸¹ Ovdje navedena svjedočenja Bakira Izetbegovića dio su njegove prepiske s autorom ove knjige.

⁸² Alija Izetbegović, *Sjećanja: autobiografski zapis*, OKO, Sarajevo, 2005, str. 77.

Jedna od prvih osoba koju je kontaktirao izvan svoga kruga bio je Muhamed Filipović, koji ga je tada odbio, rekavši kako smatra da za osnivanje muslimanske stranke još nije vrijeme. Pritom je, vjerovatno ziheraški, mislio na tada važeće zakone koji su branili političko djelovanje izvan Socijalističkog saveza, koji je bio pod kontrolom komunista.

Izetbegović je, potaknut munjevitim razvojem demokratskih kretanja ka višestranačkoj demokraciji u Sloveniji i Hrvatskoj i zabrinut nekontroliranim rastom velikosrpskog šovinizma u Srbiji i sve više u republikama u kojima su Srbi činili znatan dio stanovništva, odlučio preuzeti rizik. Naime, u "zapadnim" republikama mnoge su se stranke registrirale kroz Socijalistički savez i time srušile monopol komunista, a da nisu kršile zakon. Kada je to prošlo, vrlo brzo počele su nicali stranke i izvan Socijalističkog saveza, bez ikakvih sankcija. Komunisti su se odlučili na odricanje od apsolutne vlasti i borbu za nju na demokratskim izborima, videći to jedinim spasom za opstanak federacije, ali i mir i sigurnost od podivljalog srpskog nacionalizma koji je rastao pod kišobranom Saveza komunista Srbije, u kojem je Milošević preuzeo vlast tihim pučem još 1988. godine. Tako se neki od njih, posebno iz obavještajnih krugova, infiltriraju u novoformirane stranke, s različitim motivima, sebičnim ili s osjećajem za opće dobro. Alija Izetbegović u tim okolnostima ispravno je zaključio da je rizik osnivanja stranke razuman. Ta politička racionalnost bit će konstantom njegova djelovanja kao državnika u godinama koje su uslijedile.

Tragajući za istomišljenicima već u aprilu 1989. godine odlazi u Zagreb, gdje su politički procesi otišli dalje, pa se nadao da će ideja ondje naići na plodnije tlo. Tako je i bilo.

Došavši u Zagreb s Omerom Behmenom, sreo se sa Salimom Šabićem, Hasanom Čengićem, Mustafom Cerićem, Ševkom Omerbašićem, Sulejmanom Čamdžićem i Kemalom Nanićem. Na tom inicijalnom sastanku bio je prisutan i Muhamed Filipović, koji se protivio osnivanju stranke i zalagao za formiranje Foruma za odbranu individualnih i kolektivnih prava Muslimana. Iako je osnovan, taj forum nikada istinski nije zaživio, a Filipović se ubrzo priklonio Izetbegoviću i njegovoj stranci, kao što ju je isto tako ubrzo i napustio. Tada je Kemal Nanić dao prijedlog da se radi paralelno na osnivanju Foruma i Stranke. Od četrdeseterice potpisnika Saopćenja za javnost, čak dvanaest ih je bilo iz Zagreba. Oni su dali odlučujući poticaj osnivanju stranke. Zbog čega se poslije bezrazložno govorilo i pisalo o nekakvom "zagrebačkom lobiju".

Na naredni sastanak, održan krajem iste godine u Zagrebačkoj džamiji, koji je organizirao Šabić, došlo je petnaestak pozvanih. Brzo je postignuta načelna saglasnost o osnivanju političke stranke građana Jugoslavije koji pripadaju "muslimanskom kulturnom krugu", a koja je imala opće jugoslaven-ske pretenzije u svim republikama u kojima su živjeli Bošnjaci, odnosno oni koji se osjećaju pripadnicima muslimanskog kulturno-civilizacijskog kruga u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj, Srbiji, Crnoj Gori, Kosovu i Makedoniji. Ubrzo je sarajevsko-zagrebačka inicijativa, koja je rezultirala koncipiranjem prvog Programa stranke predstavljenog u formi Saopćenja za javnost 27. marta 1990. godine na konferenciji za medije u sarajevskom hotelu Holiday Inn, s potpisima četrdesetero intelektualaca, našla odjeka, prvenstveno u Tešnju, a onda doista munjevito u svim krajevima Bosne i Hercegovine.

Zanimljivo je, ipak, da je prva teritorijalna organizacija stranke osnovana i registrirana u Zagrebu, u junu 1990. godine. Interesantan je i indikativan, u nekim segmentima i dalekovidan, program stranke koji je koncipirao i sastavio Izetbegović, a pregledali ga i revidirali njegovi prvi saradnici iz kruga petnaesterice s drugog zagrebačkog sastanka. "Mi dole potpisani, suočeni s krizom jugoslaven-skog društva, koja nije samo ekonomska nego i politička i moralna, zainteresirani za očuvanje Jugoslavije kao zajednice naroda i narodnosti i za neometan nastavak započetih demokratskih procesa u pravcu slobodne, moderne i pravne države, u želji da podržimo taj razvoj i da u toj i takvoj zajednici ostvarujemo ne samo interese koji su zajednički svim njenim građanima, nego i posebne koje imamo kao građani – pripadnici muslimanskog kulturno-povijesnog kruga, odlučili smo da pokrenemo inicijativu za osnivanje Stranke demokratske akcije (SDA), i u tom cilju obznanjujemo 16 programskih principa našeg političkog djelovanja", stajalo je u preambuli. Saopćenje je definiralo stranku kao "politički savez građana Jugoslavije koji pripadaju muslimanskom kulturno-povijesnom krugu, kao i drugih građana Jugoslavije koji prihvataju program i ciljeve stranke". Na politički savez i saradnju pozvani su i oni koji nisu bili Bošnjaci. Osnivači SDA zahtijevali su slobodne, višestranačke izbore, na njihovim rezultatima baziranu demokratsku vlast, ravnopravan status naroda koji su živjeli u Jugoslaviji – posebno u Bosni i Hercegovini – te zemlju uređenu na temelju ljudskih prava i slobode mišljenja. Nisu pozivali na rušenje Jugoslavije, pa se čak činilo, iako je historija krenula drugim tokovima, da su je radi očuvanja mira i izbjegavanja stradanja smatrali poželjnim ali ne i nužnim političkim okvirom.

Konačno profiliranje stranke u bošnjačku nacionalnu i bosansku državotvornu omogućio je sedmi nabrojeni princip: “Suočeni s ignoriranjem nacionalne posebnosti bosanskohercegovačkih Muslimana i na toj osnovi njihovog svojatanja, i odbacujući ove pretenzije kao suprotne, ne samo historijskim faktima, nego i jasno izraženoj volji ovog naroda, izjavljujemo: Bosanskohercegovački Muslimani, kako oni koji žive u BiH, tako i oni van njenih granica, predstavljaju autohtoni bosanski narod, te, prema tome, čine jedan od šest historijskih naroda Jugoslavije, koji imaju svoje historijsko ime, svoje tlo pod nogama, svoju historiju, svoju kulturu, svoju vjeru, svoje pjesnike i pisce, jednom riječju, svoju prošlost i budućnost. SDA će, stoga, oživljavati nacionalnu svijest bh. Muslimana i insistirati na uvažavanju činjenice njihove nacionalne samobitnosti sa svim pravnim i političkim konsekvencijama. Ističući pravo Muslimana da pod svojim nacionalnim imenom i kao autohtoni narod žive na ovom tlu, mi to pravo podjednako i bez ikakvih ograda i ograničenja priznajemo i Srbima i Hrvatima, kao i svim drugim narodima i narodnostima u BiH. U vezi s prednjim, ističemo naš poseban interes za očuvanje Bosne i Hercegovine kao zajedničke države Muslimana, Srba i Hrvata. U ovom smislu, SDA će se energično oduprijeti pokušajima destabilizacije BiH, njene podjele i svojatanja, bez obzira s koje strane takve i slične ideje dolazile.”

Saopćenje je eksplicite spomenulo i presedan srpsko-hrvatske podjele Bosne i Hercegovine iz 1939. godine. U principima se snažno apostrofirala i pravo na “punu slobodu djelovanja svih religija u Jugoslaviji”, što iz današnje perspektive nekima može zvučati anahrono, ali je u ono doba bilo itekako aktuelno.

Spekuliralo se da bi četrdeset potpisnika, a posebno utemeljitelji stranke, koji su nakon Osnivačke skupštine podnijeli nadležnom sudu zahtjev za registracijom, mogli doći pod udar zakona. Ali povijesne okolnosti bile su se promijenile, na bazi tendencija u Sloveniji i Hrvatskoj – vlast je pristala na višestranačje. Reformističke snage unutar Saveza komunista BiH, koje će poslije odigrati važnu ulogu u očuvanju državnosti Bosne i Hercegovine, započele su preustroj Saveza komunista u Socijaldemokratsku partiju, a Socijalističkog saveza u Demokratsku socijalističku stranku te Saveza socijalističke omladine u Liberalnu stranku. Sve su, naravno, tvrdile da su građanske i multietničke, iako je vrijeme pokazalo da su za njih glasali najviše Bošnjaci.

Dah jednogumne truhleži bila je reakcija na formiranje SDA u *Oslobođenju*, koje je počelo objavljivati feljton o Sarajevskom procesu 1983. godine. Ista novinarka, tada i dalje na vezi sa SDB-om, koja je pratila suđenje, ponovila je iste one optužbe i iste zaključke iz 1983. godine kao da se u međuvremenu ništa nije dogodilo i promijenilo. Pa čak se i sama SDB počela dijeliti po nacionalnoj osnovi i pripremati za različite scenarije i političke raspote. Riječ je bila o pokušaju protureformskih snaga u Savezu komunista, posebno zaglibjelih u represiju, koje su još kontrolirale režimski list, da reaktuelizacijom optužbi i montaža iz Sarajevskog procesa kažu kako “politički monstrumi iz prošlosti” osnivaju stranku.

Za razliku od Slovenije i Hrvatske, u kojima su se komunisti ili reformirali ili prilazili nacionalističkim strankama, u HDZ u Hrvatskoj, naprimjer, vlast u Bosni i Hercegovini smatrala je da može pobijediti na izborima jer je držala da je i reformirana jedini garant da neće doći do rata. Zabluda je bila potpuna jer su velikosrpski program i njegova realizacija još od Miloševićevog preuzimanja vlasti bili u punom jeku.

Neosnovane optužbe srbijanskih medija o ugroženosti Srba razlile su se po Bosni i Hercegovini. Spremala se antibirokratska revolucija rušenja bosanske komunističke vrhuške preko dvije marionete, dva političarčića iz mjesne zajednice u maglajskom selu Moševac. Lažne, neutemeljene optužbe o ugroženosti Srba, obnovi NDH, bošnjačkim, nikada učinjenim zločinima nad Srbima, garnirane srpskom, kosovskom i protuturskom, odnosno protumuslimanskom mitologijom, nailazile su na plodno tlo. Iracionalan strah bosanskih Srba od nekakve “zelene transverzale”, ujedinjene s “hrvatskim fašistima” u bilo kojem organiziranju bilo Bošnjaka, bilo Hrvata rastao je i svugdje vidio opasnost. Mediji su samo dolijevali ulje na vatru.

O navodnoj ugroženosti Srba u Jugoslaviji, što je glavna teza Memoranduma SANU, Alija Izetbegović progovara kada navodi svoj razgovor s tadašnjim jugoslavenskim ambasadorom u Washingtonu Dževadom Mujezinovićem, koji mu daje podatke o stvarnom stanju učešća Srba i drugih u komandnim strukturama JNA i sigurnosnog aparata, u diplomatiji i vođenju javnih sistema i preduzeća. Bošnjaka je bilo ne samo najmanje nego je i njihovo relativno učešće bilo znatno manje od učešća u stanovništvu i Bosne i Jugoslavije.⁸³

⁸³ Alija Izetbegović, *Sjećanja: autobiografski zapis*, OKO, Sarajevo, 2005, str. 90.

Očekujući pobjedu na izborima, zakazanim nakon snažnih otpora za novembar 1990. godine, čak sedam mjeseci poslije Hrvatske, protureformske snage, ali i neke tadašnje junose reformista, vjerovali su da će podsjećanje na “reakcionarne planove bivših robijaša i nepopravljivih fanatika” učvrstiti njihovu prednost. Procjena se pokazala pogrešnom. Narod je “bivše robijaše” prihvatio za lidere, a njihove političke ciljeve za svoje, i to strateške. Osjećala se opasnost.

Dva mjeseca nakon pres-konferencije u Holiday Innu u istom hotelu održana je Osnivačka skupština SDA. “Početni strah”, kako svjedoče sudionici, zamijenili su “prkos i odlučnost”. Pozvani su mnogi uglednici iz Bosne i drugih republika Jugoslavije. Zamijećen je i Fuad Muhić, čovjek koji je Aliju Izetbegovića i druge optužio 1983. godine za program stvaranja etnički čiste Bosne. Sada se želio njima priključiti. U radnom predsjedništvu sjedio je i Adil Zulfikarpašić, bošnjački emigrant iz Züricha, u kojem je osnovao i vodio Bošnjački institut, instituciju koja posjeduje vrlo vrijedne dokumente o historiji i književnosti Bošnjaka i Bosne i Hercegovine i koja je pomogla očuvati bošnjački nacionalni identitet kao niti jedna druga. Kao jedan od potpisnika nekoliko emigrantskih demokratskih inicijativa, posebno one iz 1963. godine, bio je zanimljiv Izetbegoviću kao potencijalni znalac demokratskih institucija koje će se tek trebati graditi. Kod drugih naroda u Jugoslaviji politička emigracija odigrala je značajnu ulogu u demokratskim procesima, pa se smatralo da to može učiniti i Zulfikarpašić, iako je sve do 1946. bio pripadnik komunističkog pokreta. Izetbegović je lično pozvao Zulfikarpašića na osnivačku konferenciju. U Zürichu su već razgovarali o osnivanju stranke kada se nisu složili u vezi s nominacijom naroda – “Muslimani” ili “Bošnjaci”. Zulfikarpašić je smatrao da bi u programske dokumente odmah trebalo ubaciti termin “Bošnjak”, a Izetbegović se saglasio da naziv “Musliman” nije adekvatan, ali nije i s terminom njegovog uvođenja. Držao je da bi naglo uvođenje bošnjačkog imena moglo stvoriti konfuziju u narodu prilikom zakazanog popisa stanovništva, pa je posao vraćanja historijskog naziva ostavio za poslije. Tako je i bilo.

Na koncu, Zulfikarpašić je izabran za jednog od potpredsjednika stranke, a napustio ju je pred same izbore, tvrdeći da se ona pretvara u pokret islamističke orijentacije. Sa svojom novoosnovanom nacionalnom strankom, Muslimanskom bošnjačkom organizacijom, nije uspio

biti izabran u Predsjedništvo, a stranka je osvojila samo dva zastupničkih mjesta u Skupštini BiH. Politički je time otišao na marginu i na njoj ostao do gašenja svoje stranke.

Fikret Muslimović i Selmo Cikotić prepoznaju tada tek naznačenu a kasnije potvrđenu ulogu SDA. “Da Izetbegović nije osnovao SDA, istu izgradio i usmjerio da brani Bosnu i Hercegovinu, uslijedila bi njena podjela kao i 1939. kada nije bilo političkih faktora za njenu odbranu. Dakle, u procesu epohalnih promjena u svijetu, posebno u Evropi i na Balkanu, Izetbegović je bio najistaknutiji politički lider, donosilac ključnih odluka koje su odredile tok, ne samo bosanskohercegovačke nego i srbijanske, i hrvatske, i evropske historije.”⁸⁴

U svom govoru u Holiday Innu Izetbegović se osvrnuo na moguća posezanja za bosanskom teritorijom: “Siguran sam da tumačim najdublja osjećanja muslimanskog naroda ako kažem da on neće dozvoliti komadanje Bosne. Sramni sporazum Cvetković-Maček o podjeli ove zemlje je mrtav. Za to je garancija snaga koja se danas rađa u ovoj sali...”

Izbori su održani 18. novembra 1990. godine. Od 240 poslaničkih mjesta u Skupštini Bosne i Hercegovine, SDA je osvojila 86 mandata, 790 hiljada glasova, odnosno za nju je glasalo 31,5 posto od onih koji su izašli na izbore. Od sedmočlanog Predsjedništva trojica izabranih bili su kandidati SDA, Alija Izetbegović, Fikret Abdić i Ejup Ganić. Najviše glasova osvojio je Fikret Abdić – 1.045.539. Izetbegović je dobio 879.266 glasova. Abdiću je zasigurno pomogla popularnost koju je stekao kao direktor “Agrokomerca” i kao žrtva tzv. “mjenične afere” iz 1987. godine kojom se preko “Agrokomerca” pokušalo politički kompromitirati Hamdiju Pozderca, predsjednika Ustavne komisije SFRJ, koji se borio protiv recentralizacije Jugoslavije. Abdić je imao imidž uspješnog privrednika, neopterećenog pripadnosti naciji. Procjenjuje se da je dobio i dio srpskih i hrvatskih glasova. Naime, po tadašnjim izbornim pravilima građani su mogli glasati za sve članove Predsjedništva, pa su oni dobili znatno veći broj glasova nego što bi dobili od svog biračkog tijela, odnosno pripadnika “konstitutivnih” naroda. Biralo se sedam članova Predsjedništva – dva Bošnjaka, dva Srbina, dva Hrvata i jedan iz reda Ostalih – ali tako da je svaki glasač mogao zaokružiti

⁸⁴ Fikret Muslimović, Selmo Cikotić, *Mislilac i državnik Alija Izetbegović*, Muzej “Alija Izetbegović”, Sarajevo, 2016, str. 256.

po dva Bošnjaka, Srbina i Hrvata te jednog iz reda Ostalih. Zbog toga su bošnjački kandidati imali čak 3.197.948 glasova, iako je na izbore izišlo svega 2.338.727 birača, a svi kandidati skupa osvojili su više od devet miliona glasova. U razlici između glasova za stranku i glasova za kandidate, Izetbegovića i Abdića, treba tražiti Srbe i Hrvate, kao i Jugoslavene i Ostale, jer je mala mogućnost da je bilo Bošnjaka koji su glasali za kandidate ljevice u parlamentarnim izborima, a za nacionalne u izboru za Predsjedništvo, piše u *Stavu* Mahir Sokolija.⁸⁵ On navodi da ne postoji dokaz da je Abdić dobio više bošnjačkih glasova od Alije Izetbegovića, kao što ne postoji niti dokaz da ih je dobio manje, što je također moguće. Abdićevo “prepuštanje” mjesta Predsjedavajućeg rezultat je međustranačkog dogovora, jer zakonski nije bio uređen način izbora predsjedavajućeg Predsjedništva. Abdić je sam izjavio da se želi posvetiti “Agrokomercu”, što kao predsjedavajući ne bi mogao. Unutarstranački dogovor uvažili su ostali članovi Predsjedništva, jer zakon nije određivao prednost kandidata na osnovu broja osvojenih glasova. Uostalom, da kojim slučajem nije odlučeno da mjesto prvog čovjeka Bosne i Hercegovine pripadne Bošnjaku, državnim Predsjedništvom predsjedavao bi neko s mnogo manje glasova od Abdića, jer su kandidati iz ostalih naroda dobili manje povjerenje birača.

Nakon izbora i ustoličenja članova Predsjedništva SR BiH formirana je republička vlada na temelju koalicije, bolje rečeno kohabitacije SDA – SDS – HDZ, stranaka koje su osvojile uvjerljivo najveći broj bošnjačkih, srpskih i hrvatskih glasova. Ova osovina slabo je funkcionirala jer su im interesi bili suprotni. Karadžićev SDS htio je po svaku cijenu da Bosna i Hercegovina ostane u sastavu krnje Jugoslavije, bez Hrvatske i Slovenije. Slovenija, kao skoro preslikana Dravska banovina iz stare Jugoslavije, nije bila interesantna velikosrpskoj politici. HDZ je, pod utjecajem Franje Tuđmana, sve više naginjao opciji podjele Bosne i Hercegovine. SDA je čvrsto ostala pri opciji nezavisne Republike, unutar ili izvan Jugoslavije. Unatoč takvoj situaciji, Izetbegović je u saradnji s ovim strankama pokušao ostvariti neku vrstu (više)nacionalnog konsenzusa za Bosnu i Hercegovinu. Nije uspijevao, sukobi su postali sve oštriji, oružje je sve snažnije zveckalo, a nebo nad Jugoslavijom bivalo sve tamnije.

⁸⁵ V. Mahir Sokolija, *Je li Fikret Abdić dobio više bošnjačkih glasova od Alije Izetbegovića?*, *Stav*, br. 158, Sarajevo, 2018, str. 6.

Jugoslavenska narodna armija poduzima neustavan korak i naređuje republičkim štabovima Teritorijalne odbrane da joj “na čuvanje” daju oružje iz svojih magazina, iako je to oružje bilo u vlasništvu republika, a ne Federacije. Time su republike bile razoružane.

Demisijom sistema socijalističkog samoupravljanja i njegove pseudo-demokracije, kao i zbog nedostatka pravih građanskih stranaka kao alternative te nedovršenosti nacionalne emancipacije, pod prijetnjama velikosrpskog ekspanzionizma počele su se osnivati stranke nacionalnog i/ili nacionalističkog usmjerenja. One su u prvi plan, posebno ako su pretendirale zastupati interese malobrojnijeg naroda u republici, stavljale nacionalnu ravnopravnost i pretpostavljale ju građanskom principu jedan čovjek – jedan glas, bojeći se majorizacije brojnijeg naroda. Zbog toga su se u okviru Konferencije o Jugoslaviji koju su osnovale UN i EZ javljali planovi etničke teritorijalizacije kao navodnog garanta ravnopravnosti i potpuno jednake zastupljenosti tri “konstitutivna” naroda u centralnoj vlasti.

Protiveći se etničkoj teritorijalizaciji i potiskivanju građanske demokracije, Alija Izetbegović još 1991. godine predlagao je zaštitu nacionalnih interesa Domom naroda i pravom veta, argumentirajući to i okrnjenošću demokratskih principa u slučaju usvajanja “etničke” demokracije bez mogućnosti građanskog odabira, odnosno postizanja političke većine mimo etničkih ograda. Nažalost, njegovi argumenti nisu bili prihvaćeni, a i međunarodna zajednica je inzistirala na etničkim podjelama, pa čak i apsurdnim, sve do usvajanja Daytonskog mirovnog sporazuma.

Važan aspekt Izetbegovićeve težnje za očuvanjem državnosti Bosne i Hercegovine leži u njegovom odnosu i u odnosu SDA prema NOB-u. Pozivanje na odluke ZAVNOBiH-a i AVNOJ-a i njihova ugradnja u temelje moderne nezavisne Bosne i Hercegovine kontinuitet je politike SDA od njezinih početaka. No, SDA je ukazivala na ozbiljne nedostatke režima koji je na uspjehu NOB-a, u kojem su sudjelovali mnogi nekomunisti, izgradio sistem nepoštivanja ljudskih i građanskih prava, jednostranačke vlasti, nedostatka demokratskih izbora i institucija. I u najtežim uvjetima srbijanske, pa poslije hrvatske agresije, SDA nije nasilno raskidala s prošlošću, već je, naprotiv, sve pozitivno iz historije, dakle i odluke ZAVNOBiH-a i AVNOJ-a te vrijednosti NOB-a, koje su gradile federativnu Jugoslaviju ravnopravnih republika i naroda, uključujući i Bošnjaka, afirmirala i ugradila u konstrukt države. Nakon dolaska na vlast Izetbegović se ne sveti ni Muniru Alibabiću ni svojim ostalim

prgoniteljima koji su sudjelovali u montiranju besramnog Sarajevskog procesa, poput neprofesionalne i tendenciozne tužiteljice Edine Rešidović. Ne samo da ih ne progona i ne opstruira im karijerni napredak već čak ne poteže niti pravne mehanizme za naknadu pretrpljenih boli, štete ili slično. Mnogi mu taj stav odobravaju jer ga smatraju jasnim dokazom široke demokratske kulture i tolerancije. Valjda je jedini ratni lider koji nije uveo nikakvu cenzuru, niti posezao za ograničenjima javne riječi, čak i kada su ga vrijeđali, potvarali, iznosili najobičnije laži i izmišljotine. Njegov principijelan stav o slobodi javne misli i riječi, o slobodi štampe, bio je aktuelan i prije i za vrijeme i poslije rata. U kataklizmički lošem položaju i uvjetima u kojima je djelovao riječ je o nevjerovatnom podvigu. Iako je u demokratskim zemljama u ratnim uvjetima ona uobičajena, cenzure nije bilo na teritorijama koje je kontrolirala legalna vlast s Alijom Izetbegovićem na čelu. Zbog toga je i dobio nekoliko nagrada za poštivanje i promociju demokracije i ljudskih prava. Naprosto se nije služio represijom jer joj je sam bio izložen gotovo čitav život. On sam piše: "Nemam mržnje, ali imam gorčine."⁸⁶ Međutim, piše i sljedeće: "Slobodni ljudi su robovi slobode."⁸⁷

Ova stvarna humanistička orijentacija jednog mislioca, a ne političara ili državnika, etična je ontološki, a proizlazi iz njegovog ukupnog uvjerenja i djela o islamu. On shvaća i, što je još važnije, prihvaća da je montiran politički proces protiv njega i drugih osuđenih bio rezultat sistema društvenih odnosa i hijerarhije, odnosno da bi ga progonili i neki drugi ljudi unutar sistema, da i nije bilo Alibabića, Rešidovićeve, Hadžića i drugih upletenih. Proučavajući socijalističku i komunističku teoriju i praksu odavno je percipirao da sva državna tijela provode zakone koji su, za razliku od zapadnog sistema, tek volja vladajuće, samo teorijski radničke klase, odnosno u birokratiziranom boljševizmu njezine "avangarde" – vrha komunističke partije, eufemistički i totalitarno preimenovanog u Savez komunista Jugoslavije. Partijski vrh, koji je ujedno i državni, putem tzv. demokratskog centralizma spušta i provodi odluke u društvo, od kojih neke postaju zakonima, na svim razinama, od lokalne uprave i regionalne samouprave, jednopartijskih parlamenata i općinskih skupština, do pravosuđa u cijelosti. To je jedinstvo vlasti, za razliku od demokratske trodiobe.

⁸⁶ Alija Izetbegović, *Moj bijeg u slobodu*, OKO, Sarajevo, 2005, str. 25.

⁸⁷ Alija Izetbegović, *Sjećanja: autobiografski zapis*, OKO, Sarajevo, 2005, str. 207.

Minucioznim zapažanjem o karakteru totalitarne vlasti i o osjećaju ljudi koji nagoni teže konformizmu, kao i nagonu za nepriznavanjem činjenice da pristaju uz takvo stanje, Izetbegović u *Sjećanjima* pokazuje i razumijevanje za većinu onih koji nisu digli glas protesta ili negodovanja. Ljudi se uvijek uklapaju u vladajući sistem odnosa, posebno ako taj sistem sadrži vrijednosti prihvatljive većini, a jugoslavenski socijalizam, bez obzira na brojne nedostatke (naročito u domeni ljudskih prava i temeljnih sloboda), bio je široko prihvaćen od naroda, od Bošnjaka i drugih, naročito u periodu privrednog i civilizacijskog razvoja Bosne i Hercegovine tokom sedamdesetih i ranih osamdesetih. Izetbegović je to razumio.

Taj fascinantant pristup nalikuje na postupak Nelsona Mandele nakon izlaska na slobodu poslije višedecenijskog robovanja u kazamatima rasiističkog južnoafričkog režima. Niti jedan nije osjećao mržnju prema progoniteljima. Alija Izetbegović došavši na vlast nikoga ne progona. Ne sveti se, već, naprotiv, njegov isljednik ostaje u službi i na različitim policijskim poslovima kojima se čitav profesionalni život bavio. Međutim, i to je zakonmjerno. Alija Izetbegović je doista bio istinski demokrat. Vjerovao je u taj koncept kao nesavršen, ali najbolji kojeg se ljudski rod domislio za čuvanje okvira slobode, kao jedne od temeljenih vrijednosti. Tu je vjeru izgrađivao više od četrdeset godina, politički se razvijajući i sazrijevujući.

U prvim raspravama o osnivanju Stranke demokratske akcije bilo je ozbiljnih razilaženja u vezi s uključenjem istaknutijih komunista u stranku. Na kraju je pobijedila njegova nesektaška koncepcija. Nažalost, u stranku su, a poslije i u pozicije vlasti, došli većinom oni drugorazredni bivši komunisti, jer su najbolji principijelno ostali uz reformiranu partiju socijaldemokratskog usmjerenja. Jedan od onih koji su se unutar vrha Saveza komunista BiH složili s njegovim progonom 1983. godine Nijaz Duraković, ratni član Predsjedništva, posvjedočio je njegov ontološki humanizam: "Sa mojim prijateljem i dugogodišnjim saradnikom Alijom Izetbegovićem proveo sam četiri ratne i najteže godine. On je bio moj predsjednik i uvijek sam ga cijenio. Smatram da je u povijesti bošnjačkog naroda bar za posljednje stoljeće jedna od najvećih ličnosti. Mislim da je njegova smrt nenadoknadiv gubitak za sve u Bosni i Hercegovini. On je bio veliki čovjek, istinski demokrata i čovjek koji je omogućio ono što je uvijek govorio, slobodu i demokratiju."⁸⁸

⁸⁸ Alija Izetbegović, *Dostojanstvo ljudskog izbora*, OKO, Sarajevo, 2005, str. 258.

Njegova dosljedna posvećenost demokratiji i spremnost da za taj ideal bude lišen slobode razlikovala ga je od svih koji su kroz Titovo i vrijeme poslije Titove smrti bili vlast, pa poslije toga postali nacionalni vođe. Zanimljivo je da su nazivi ulica i trgova imenovanih po Josipu Brozu Titu preživjeli jedino ondje gdje se zatvorenik njegovog režima Alija Izetbegović o tome pitao. Gdje su u Bosni i Hercegovini odlučivali njegovi generali, omladinci i pioniri, Josip Broz je uklonjen iz glavnih ulica i s glavnih trgova.

Još je jedan važan detalj iz tog turbulentnog perioda raspada Jugoslavije. Evropska zajednica nudi premijeru Anti Markoviću, članovima Predsjedništva SFRJ i predsjednicima predsjedništava republika hitan povoljan zajam od početnih pet milijardi njemačkih maraka za stabilizaciju i mapu puta Jugoslavije u Evropsku zajednicu, buduću Uniju. Savezna vlada nije kadra kontrolirati situaciju. Srbija čak upada u monetarni sistem zemlje i time ju *de facto* razbija. Izetbegović taj prijedlog odmah prihvata, shvaćajući koliko je važna podrška Evrope koja može spriječiti izbijanje rata, sačuvati takoreći konfederalni ustroj države iz 1974. godine s nužnim demokratskim reformama, posebno u vezi s ljudskim i građanskim, individualnim i kolektivnim pravima, nezavisnošću sudstva, podjeli grana vlasti, pravednim ekonomskim sistemom i oslobađanjem privatne inicijative. Prijedlog odmah odbijaju Tuđman i Milošević, doduše s različitim obrazloženjima, ali s istim efektima, odnosno daljnjim zaoštavanjem ekonomske i političke krize koja je vodila u konačno svrstavanje JNA na Miloševićevu stranu i agresivan rat te genocid.

Upravo toga posljednjeg Alija Izetbegović najviše se bojao i to vrlo jasno svima naglašavao, no bez efekta, čak i kod onih koji su se s njim slagali, poput makedonskog predsjednika Kire Gligorova.

Pokušaji da se konfederativna Jugoslavija spasi, a u cilju izbjegavanja pogubnog rata, čiju bi najvišu cijenu platili Bošnjaci i Bosna i Hercegovina, bili su dijelom Izetbegovićevih napora. Ali, što je više energije i truda ulagao i što su dulje trajali sastanci Predsjedništva Jugoslavije, prošireni s predsjedavajućima predsjedništava, odnosno s predsjednicima svih republika, situacija je svaki put bila sve lošija. S makedonskim predsjednikom Kirom Gligorovim Izetbegović je predstavio ideju asimetrične ili stepenaste federacije, saveza država umjesto savezne države, u kojoj bi "zapadne republike" imale potpuno konfederalan status nezavisnih država, dok bi Srbija i Crna Gora bile međusobno čvršće

povezane. U jednom trenutku činilo se da će plan Gligorov-Izetbegović biti prihvaćen, ali su Milošević i Tuđman to spriječili. Tako smo klizili prema ratu, prisjetio se Bakir Izetbegović.⁸⁹

Srpska politika u Hrvatskoj, tj. njihova etnička Srpska demokratska stranka, pod vodstvom šibenskog psihijatra Jovana Raškovića, iako joj se nudi ruka saradnje i učešće u vlasti, zloupotrebljavajući jednu staru ustavnu kategoriju pristupa formiranju zajednica općina u kojima Srbi čine većinu, makar samo i relativnu. To završava formiranjem potpuno nelegalnih Srpskih autonomnih oblasti (SAO), koje se ujedinjuju u samoproglašenu Srpsku Krajinu. Isti recept uskoro će se primijeniti i u Bosni i Hercegovini, već od proljeća 1991. godine, s time da se teritorijalne pretenzije proširuju na sve zamišljene "srpske" teritorije, bez obzira na sastav stanovništva utvrđen prema Popisu iz proljeća 1991. godine. Taj je Popis pokazao etničku sliku Bosne kao "leopardove kože", s vrlo malo općina u kojima jedan od tri naroda ima veliku apsolutnu većinu. Ta se "koža" mogla izmijeniti samo bolnim i krvavim cijepanjem.

Nasilnu i protuustavnu etnicizaciju teritorije u Bosni i Hercegovini predvodi klon i učenik Jovana Raškovića, također psihijatar s kriminalnim dosjeom, ispodprosječni pjesnik Radovan Karadžić. Nažalost, njegovi loši stihovi bit će pretočeni u užasnu stvarnost vlastite perverzne realizacije uništavanjem bosanskih gradova i Bošnjaka, napose. Rašković, koji će ostati upamćen i po izjavi da su "Srbi lud narod", ubrzo umire, a Karadžić postaje oličjenjem zla.

Odgovore na pitanje kako je Alija Izetbegović bio prihvaćen od naroda treba tražiti u njegovoj artikulaciji političkog i državničkog *creda*. Naime, on je bio upravo odraz većinskog stanja političkog duha bošnjačkog naroda. U više navrata izjavio je kako lider treba ličiti na svoj narod. Izetbegović je razumio taj narod bolje od drugih pretendenta na poziciju njegovog lidera. Osjećao je narod kojem je pripadao, njegove težnje, strahove, znao je njegove prednosti i mahane, a narod je u njemu prepoznao ono što je želio vidjeti i kakvim je vidio i shvaćao sebe i svoj položaj. Zavolio ga je i prihvatio za lidera. Nakon agresije, genocida i postratnog perioda, iako su se s vremenom kristalizirala dva sukobljena

⁸⁹ <https://faktor.ba/vijest/bakir-izetbegovi-kroz-fotografije-ispriao-ivotnu-priu-oca-ali-je-306545> (Pristupljeno 10. 8. 2018)

mišljenja o njemu i njegovoj politici, u narodu se i dalje gaji ljubav i poštovanje prema Izetbegoviću. Većina smatra da se postigao realan maksimum u danim, izrazito nepovoljnim okolnostima, i da bez njega danas ne bi bilo ni Bosne i Hercegovine. Ovaj narodni osjećaj i stav potvrdili su američki ključni mirovni pregovarač Richard Holbrooke te britanski političar Paddy Ashdown svojim izjavama povodom Izetbegovićeve smrti. Muslimović i Cikotić navode da se “Izetbegoviću vjerovalo, a neprijateljima Bosne i Hercegovine je smetalo to povjerenje naroda u njega radi čega je bio izložen opsežnoj propagandi kako bi se narod i intelektualna elita odvojili od njega. U konačnom, neprijateljima nije smetao Izetbegović, već im je smetalo povjerenje naroda u njega. (...) Analiza Izetbegovićeve leaderske uloge najbolje pokazuje da muslimanski (bošnjački – op. a.) narod ne prihvata nikakav radikalizam i ekstremizam, a da je naklonjen umjerenom, izbalansiranom, objektivnom i razložnom političkom programu i političkoj praksi, a upravo su to bile glavne osobine Izetbegovićevog ponašanja, pa je iz toga izviralo povjerenje naroda prema njemu.”⁹⁰

Nemogućnost postizanja međurepubličkog konsenzusa o preuređenju Jugoslavije konačno vodi ka osamostaljivanju republika, i to na temeljima saveznog i republičkih ustava. U koordiniranoj akciji Slovenija i Hrvatska proglašavaju nezavisnost 25. juna 1991. godine, nakon provedenih referenduma o nezavisnosti, na temelju preporuka i zahtjeva Evropske zajednice i Ujedinjenih nacija koji su preuzeli odgovornost za rješenje jugoslavenske krize u političkom okviru Konferencije o Jugoslaviji. No, još od Tuđmanovog preuzimanja vlasti u Hrvatskoj, nakon izbora u maju 1990. godine, hrvatski Srbi počinju, zbog navodne ugroženosti od “povampirenog fašizma i obnove NDH”, otvorenu pobunu. JNA ih naoružava, a iz Srbije i Crne Gore pristižu i dobrovoljci – četnici i rezervisti JNA. Blokiraju se ceste, zauzimaju policijske stanice, ne priznaje se nova vlast, iako je demokratski izabrana. Čin proglašenja nezavisnosti u Hrvatskoj tek je odgovor na *de facto* izvršenu okupaciju skoro trećine zemlje od pobunjenika i JNA. Jugoslavenska vojska napada na Sloveniju i Hrvatsku pozivajući se na naređenje Savezne vlade o zaštiti vanjskih granica, što je bio apsurdan argument, jer je još tzv. Badinterova komisija Evropske zajednice zaključila da je Jugoslavija doživjela

⁹⁰ Fikret Muslimović, Selmo Cikotić, *Mislilac i državnik Alija Izetbegović*, Muzej “Alija Izetbegović”, Sarajevo, 2016, str. 262.

disoluciju na svoje sastavnice, suverene republike, koje da bi postale stvarno nezavisnima trebaju provesti referendume o nezavisnosti. Zaključak se odnosio i na Bosnu i Hercegovinu.

Tako 26. juna 1991. godine počinje nešto što će se nazvati balkanskim ratovima devedesetih. U Sloveniji je rat trajao kratko, tek toliko da se odmjerne snage, vidi reakcija vojnika i dalje multietničke JNA koji su masovno počeli dezertirati. Ishodeno je tzv. Brionsko primirje od tri mjeseca i iskorišteno za potpunu srbizaciju JNA te strateško zauzimanje pozicija na granicama zamišljene Velike Srbije. Rat u svojoj žestini bukta Hrvatskom, a Srbi, zbog činjenice da je Hrvatska još međunarodno nepriznata, tvrde da brane Jugoslaviju od separatizma, iako im slovenački separatizam ne smeta. No, sve vrijeme na sceni je zapravo rezervna varijanta osvajanja i pripojenja Srbiji trećine Hrvatske i dvije trećine Bosne i Hercegovine, čak i uz koncesiju Hrvatskoj, te potpuno povlačenje i iseljavanje Srba iz nje. O tome je u nekoliko navrata svjedočio tadašnji hrvatski član Predsjedništva Jugoslavije Stipe Mesić, kojem je taj stav saopćio srbijanski član Predsjedništva Borisav Jović.

Rat protiv Hrvatske koji JNA, "štiteći" navodno ugrožene a zapravo do zuba naoružane lokalne Srbe, vodi i s teritorije Bosne i Hercegovine, kulminira opsadom Vukovara i napadom na Dubrovnik. Hrvatsko je vodstvo moralo znati da će pregovorima o djelimičnom povlačenju JNA sa svoje teritorije upravo to riskirati. Pokušaj genocida u Vukovaru i kulturocida u Dubrovniku promijenio je stav međunarodne zajednice. Na poticaj Njemačke počele su pripreme za međunarodno priznanje Hrvatske i Slovenije. Izetbegović i njegova stranka bili su stava da Bosna i Hercegovina neće ostati u Jugoslaviji bez Slovenije i Hrvatske, s obrazloženjem da to više neće biti Jugoslavija nego Velika Srbija. Osim u svojoj stranci, Izetbegović je imao podršku kod većine intelektualaca građanske provenijencije u Bosni i Hercegovini, kao i u HDZ-u, koji još nije bio pod kontrolom Zagreba, odnosno njime još ne vladaju pučisti iz hercegovačkog odjeljenja SDB-a, mahom mostarskog Centra službi bezbjednosti i saradnici Gojka Šuška, "hrvatskog emigranta" na vezi sa SDB-om, a koji je bio Tuđmanov "pobočnik" za program podjele Bosne i Hercegovine – Mate Boban, Ivan Bender, Ivo Lučić, te skoro svi kasnije pravomoćno osuđeni za udruženi zločinački poduhvat. Te je pučiste instalirao Tuđman kako bi eliminirao hrvatsku, bosansku patriotsku liniju koja je dotada, pod vodstvom Stjepana Kljuića, vodila odgovornu i

samostalnu politiku i koja se nije stavila pod komandu HDZ-a iz Hrvatske na liniji dogovora Tuđman-Milošević o podjeli Bosne iz Karadžićeva od 25. marta 1991. godine.

Plašeći se pravne utemeljenosti zahtjeva za priznavanjem nezavisnosti Bosne i Hercegovine, Karadžić je krajem oktobra 1991. godine održao svoj poznati prijeteći govor u Skupštini BiH: “Nemojte misliti da nećete odvesti Bosnu i Hercegovinu u pakao, a muslimanski narod možda u nestanak!”, izgovorio je pred kamerama i zaprepaštenom javnošću cijele Jugoslavije. Izetbegović je reagirao, mirno i staloženo, odmah: “Karadžićevo izlaganje i njegove poruke na najbolji način objašnjavaju zašto mi možda nećemo ostati u Jugoslaviji. Takvu Jugoslaviju kakvu hoće gospodin Karadžić više niko neće. Niko osim srpskog naroda!”

Međutim, pučisti iz HDZ-a već 18. novembra osnivaju Hrvatsku zajednicu Herceg-Bosnu, služeći se sličnim zloupotrebama Ustava i formiranja zajednica općina na interesnim osnovama. Time su, zapravo, zacrtani okviri etničkih paradržava na teritoriji Bosne i Hercegovine, koje će biti instrumentalizirane činjenjem najgorih zamislivih zločina, genocida i masovnih zločina na rasnoj, etničkoj, vjerskoj i nacionalnoj bazi, a sve u svrhu njihova pripajanja Srbiji i Hrvatskoj.

Na prvom Kongresu SDA, održanom u Sarajevu od 29. novembra do 1. decembra 1991. godine, Izetbegović proziva JNA zato što mimo svojih zakonskih ovlaštenja i uloge “šparta” Bosnom i Hercegovinom i samo doprinosi stvaranju ratne psihoze. Izmještanjem dva korpusa JNA iz Srbije u istočnu Bosnu, bez znanja i odobrenja bosanskohercegovačkih vlasti, kao i povlačenjem Armije iz Slovenije i “nesrpskih” dijelova Hrvatske, gdje je već počinjeno etničko čišćenje nesrba, u Bosnu i Hercegovinu, također bez odobrenja bosanskohercegovačkih vlasti, ona postaje zemljom s najvećom koncentracijom načelno neprijateljske vojne sile. JNA pruža “zaštitu” srpskom narodu, a zapravo nelegalnim izvlačenjem oružja teritorijalne odbrane naoružava lokalne Srbe, doprinoseći njihovoj dodatnoj militarizaciji. Stoga je oni, baš kao što su i NOP za vrijeme Drugog svjetskog rata, počinju doživljavati srpskom vojskom, te je saradnja s novoosnovanim, ožvijenim četničkim odredima za njih i za dobar dio armijskog vrha posve logična. Lažna parabola o ponavljanju povijesti, o njezinom cikličkom kretanju, počela se realizirati u svoj strahoti. Oružje je zveckalo na sve strane. Rat

je bjesnio u Hrvatskoj. SDA se pod Izetbegovićevim vodstvom već nakon napada JNA na Sloveniju i Hrvatsku odlučila na osnivanje Nacionalnog vijeća odbrane BiH, iz kojeg će nastati Patriotska liga, prva vojna formacija oformljena za odbranu Bosne i Hercegovine. Bilo je to 10. juna 1991. godine. Iako slabo naoružana, Patriotska liga postat će osnova za organiziranje Armije RBiH – službene vojske Republike Bosne i Hercegovine.

Drugi znak otpora bila je na Izetbegovićev prijedlog donesena odluka Predsjedništva BiH da se ne dopusti mobilizacija bosanskih vojnih regruta u rat protiv Hrvatske. Na tadašnjoj TV Sarajevo pozvao je vojne obveznike da se ne odazivaju na mobilizacijske pozive, dok su istovremeno izuzimani i pohranjivani na sigurno vojni spiskovi u svim općinama u kojima je SDA imala vlast. Ovom pozivu, a da bi se principijelno obratio svim građanima, bez obzira na stavove o ratu u Hrvatskoj, dometnuo je i rečenicu: “Zapamtite, ovo nije naš rat!” Poslije će ova rečenica za potrebe Tuđmanova režima i propagande – nakon početka sukoba paravojske Hrvatskog vijeća odbrane, vojne komponente paradržavnog organiziranja Hrvatske zajednice Herceg-Bosne koja se početkom 1993. godine potpuno nelegalno samoproglašava Republikom i pregovara o podjeli s bosanskim Srbima i njihovom paradržavom proglašenom 9. januara 1992. godine – biti interpretirana kao da Izetbegoviću i Bošnjacima “hrvatska borba za slobodu nije njihov rat”. Naravno, u Hrvatskoj se nikada nije niti pokušalo zamisliti šta bi se desilo da su kojim slučajem u JNA mobilizirani deseci hiljada regruta iz Bosne i Hercegovine.

Srpski dužnosnici u izvršnoj vlasti, uključujući i članove Predsjedništva, napuštaju svoje funkcije očekujući u svojoj ograničenoj perspektivi da će ih Izetbegović zamijeniti Bošnjacima. No, on ostaje vjeran Ustavu zemlje i na njihova mjesta dolaze Srbi koji su imali manji broj glasova, ali s izbornim legitimitetom.

Početkom novembra u Haagu je bez željenih rezultata održana prva sjednica Konferencije o Jugoslaviji. Bilo je jasno da se rat ne može spriječiti niti izbjeći. Alija Izetbegović predložio je da Evropska zajednica pošalje “misiju dobre volje” u Bosnu i da UN uputi mirovne snage, “plave šljemove”, u okviru uspostavljene misije UNPROFOR-a u Jugoslaviji, odnosno Hrvatskoj, koji bi spriječili eskalaciju sukoba. To je prihvaćeno, no UNPROFOR je u Bosni i Hercegovini odigrao vrlo sličnu ulogu

cementiranja *statusa quo*, osim što je dodatno osiguravao dostavu humanitarne pomoći opkoljenom Sarajevu. Rezolucijama Vijeća sigurnosti osnovane su UNPA zone u Hrvatskoj, koja još nije bila stekla međunarodno priznanje, a koje su *de facto* zaokružile teritorije SAO Krajine pod takoreći međunarodnim protektoratom, dok su se ostaci JNA u Hrvatskoj pretvorili u tzv. Srpsku vojsku Krajine. Time je kupljeno dugoročno primirje koje je pomoglo stabilizirati Hrvatsku na teritorijama koje je kontrolirala njezina vlast, a ratna su se djelovanja mogla premjestiti u Bosnu i Hercegovinu.

Najveći dio JNA, koji se povlači s teritorije koja nije obuhvaćena samoproglašenom Republikom srpskom Krajinom ili zaštićena snagama UN-a, izmješta se na teritoriju Bosne i Hercegovine. Time ona, uz puni pristanak Hrvatske, postaje najveći vojni logor i baza JNA.

U ovakvim uvjetima održan je Prvi kongres SDA. Trajao je tri dana uz prisustvo 600 delegata i isto toliko gostiju. Izetbegović je u svom govoru opisao tadašnju situaciju. Iako ga je od svih ključnih sudionika, čini se, ponajmanje želio, rat mu se činio neizbježnim. Predvidio je da će to biti totalni rat u kojem će “sve nestati u dimu i sramoti (...) Pošto imaju nesreću da su neuništivi, ostat će samo tri iskrvavljena i poražena naroda, izbezumljena i srozana na granice barbarstva”⁹¹. Ove su riječi svjetski mediji često citirali kao proročanske.

S obzirom na nalaze Badinterove komisije i stav Evropske zajednice o priznanju, počele su pripreme za održavanje referendumu o nezavisnosti. Referendumsko pitanje bilo je: “Jeste li za suverenu i nezavisnu Bosnu i Hercegovinu, državu ravnopravnih građana, naroda BiH – Muslimana, Srba, Hrvata i pripadnika drugih naroda koji u njoj žive?” Nakon izglasavanja odluke o raspisivanju referendumu, komentirajući bojkot SDS-a, Izetbegović je saževši srž problema izjavio: “Oni su (SDS) blokirali donošenje novog ustava, koji je ponudila Komisija za izradu ustava, odbacili su koncept građanskog ustava koji nude liberali i nezavisni intelektualci, a nas stalno optužuju da hoćemo ‘muslimansku republiku’. Činjenica je, međutim, da nam oni – prijedlogom za podjelu na srpsku, hrvatsku i muslimansku BiH – zapravo to nude i nameću. Poznat je naš stav: mi to ne prihvatamo!”⁹²

⁹¹ Alija Izetbegović, *Sjećanja: autobiografski zapis*, OKO, Sarajevo, 2005, str. 115.

⁹² Isto, str. 120.

Uz nepoznanicu kako će se ponašati hrvatsko glasačko tijelo, jer je Tuđman preko svojih satelita u Bosni i Hercegovini insistirao na tzv. Livanjskom pitanju, koje je mijenjalo referendumsko zahtjevom da se izjašnjava i o etnoteritorijalnom ustroju, referendum je održan 29. februara i 1. marta 1992. godine. Tuđman je, nakon intervencije Katoличke crkve, pristao na neizmijenjeno pitanje, pa se na poziv za glasanje odazvalo 63,4 posto građana, od čega ih je više od 99 posto glasalo za nezavisnu Bosnu i Hercegovinu. Time je formalno-pravno bio trasiran put međunarodnom priznanju.

Na dan referenduma paravojsne jedinice SDS-a pokušale su blokirati i podijeliti Sarajevo time ne samo odbijajući rezultate referenduma već i pokazujući kako se dalje misli ponašati srpski politički vrh. Tako će se sudbina zemlje rješavati uskoro na bojnopolju. Javnosti je postao poznat tajni plan zauzimanja Bosne pod kodnim nazivom RAM koji je već ranije sačinila JNA, a čija je realizacija uskoro započela. No, referendumsku odluku niti jedna vojna pobjeda nije mogla promijeniti.

Šestog aprila 1992. godine Evropska zajednica priznala je Bosnu i Hercegovinu, a sutradan su to učinile Sjedinjene Američke Države, nakon čega je uslijedio val priznavanja širom svijeta. Konačno, 22. maja Bosna i Hercegovina je, zajedno s u januaru 1992. godine međunarodno priznatim Slovenijom i Hrvatskom, primljena u punopravno članstvo Ujedinjenih nacija te postala dio međunarodne zajednice.

Cijelo to vrijeme pod evropskim pokroviteljstvom trajali su pregovori o unutrašnjem uređenju. Evropska zajednica, uz suglasnost UN-a, predlaže tzv. Cutileirov plan koji predviđa opstanak Bosne i Hercegovine u dotadašnjim administrativnim granicama, ali i mogućnost unutrašnjeg ustroja na tri etnoceline. Cutileirov plan nikada nije usvojen jer je već srbizirana JNA, sada kao Vojska Savezne Republike Jugoslavije, koja se sastojala od Srbije i Crne Gore, u saradnji s naoružanom paravojskom SDS-a i četničkim dobrovoljcima iz Srbije, na dan međunarodnog priznanja započela otvorenu agresiju na Bosnu.

Rat protiv Bosne započeo je još ranije, u novembru 1991. godine, napadom JNA na selo Ravno u Hercegovini. Njegovu eskalaciju Izetbegović je spriječio svjestan da zemlja, međunarodno nepriznata, *de facto* okupirana i nenaoružana, u tome trenutku ne može ući u sukob. Već od sredine marta 1992. godine traju borbe u Posavini, dobrano uvjetovane i

pokušajima Hrvatske da odmakne JNA od svojih granica na Savi, a genocidom nad Bošnjacima u Bijeljini, počinjenim u prvim danima aprila od paravojnih jedinica ratnog zločinca Željka Ražnatovića Arkana (još jednog službenika državne “bezbednosti”), rat eskalira. Aliji Izetbegoviću tada je bilo 67 godina i nalazio se pred novim velikim izazovima i najburnijim životnim periodom.

Imao je kvalitetu da sluša sagovornika, bez obzira na njegove godine, iskustvo, položaj ili znanje. Počesto ne bi reagirao na ono što je čuo. Ali bi zapamtio. Ne jednom iznenadili bi se njegovi saradnici kada bi, i nakon nekoliko mjeseci od razgovora, on u sasvim drugom kontekstu upotrijebio neku njihovu misao, gotovo doslovno ju citirajući. Nije volio povišene tonove, nije dizao glas na svoje saradnike i podređene. Bio je blag prema ljudima. Tom je blagošću razoružavao neistomišljenike, naravno one dobronamjerne. Poštovao je ljudsko dostojanstvo jer je sam bio podvrgnut pokušajima da se njegovo sruši i uništi, a kao musliman bio je svjestan da je odbrana dostojanstva dužnost. Neprijateljima i zlonamjericima pokazivao je odlučnost, ali ne grubost, iako je realno imao uvjerljivo najlošiju poziciju u raspadu bivše Jugoslavije, okov s utegom od nekoliko tona na nozi, kako je jednom rekao. Uspio se izboriti za ravnopravan tretman, iako je bio jedini nekomunistički lider i čelnik. Zadobio je i poštovanje protivnika, posebno onih iz međunarodne zajednice. Kako svjedoči Bakir Izetbegović,⁹³ bio je idealist, a u načinu na koji je provodio ideale u djelo bio je suhi racionalist. Strpljiv čovjek.

Čak i njegovi radikalni neistomišljenici javno svjedoče o fasciniranosti ličnošću Alije Izetbegovića. “Tada sam (1997. u Islamskom centru u Oxfordu, op. a.) upoznao jednog čovjeka pitome pojave, blagih, predivnih plavih očiju, koje su naprosto već u startu osvajale dobronamjernog sugovornika. Tu sam mislim nešto bolje razumio magiju Izetbegovićeve karizmatičke ličnosti. Njegova staračka krhka pojava i način na koji je govorio, bez podizanja tona i polako razvijajući misao činili su ga ‘našim dedom’; nešto poput roditeljskog autoriteta koji osvaja iskustvom i smirenošću”⁹⁴, piše Nihad Filipović u jednom poduljem eseju.

⁹³ <https://faktor.ba/vijest/bakir-izetbegovi-kroz-fotografije-ispriao-ivotnu-priu-oca-ali-je-306545> (Pristupljeno 10. 8. 2018)

⁹⁴ Nihad Filipović, <http://www.orbus.be/aktua/2016/aktua4214.htm> (Pristupljeno, 17. 7. 2018)

Veliki bošnjački književnik Nedžad Ibrišimović prisjetio se kako je u pauzi zasjedanja Drugog bošnjačkog sabora u Holliday Innu u Sarajevu neko zidove oblijepio slikama Alije Izetbegovića. Kada je on stupio za govornicu, prvo što je rekao bilo je to da se one njegove slike skinu. “Da to nisam vidio i čuo 1993, ja ga sada ne bih rahat mogao zvati Alija, a još manje dragi Alija, mada mi nikad nije ni palo na pamet da ga lično oslovljavam samo imenom. On je za mene uvijek bio moj Predsjednik”⁹⁵, kazao je Ibrišimović. Predrag Matvejević rekao je povodom njegove smrti da se nalazi među onima koji su branili Aliju Izetbegovića, a zbog čega se nije kajao. “On je previše pošten čovjek i premalo zna lagati da bi mogao izaći na kraj s lažovima, s kojima je prisiljen da razgovara i pregovara. Stavljam ga među ljude kojima se ponosim što sam ih branio. On se nalazi u takvoj tragičnoj sudbini, da ne vidim kako bi neko učinio bolje da je na njegovom mjestu”⁹⁶, rekao je Matvejević. Drugi književni velikan Abdulah Sidran zaneseno je opisao svoj dojam o Aliji Izetbegoviću: “Ko je prema Aliji indiferentan, nakon susreta s njim, postaje simpatizer. Ko je bio simpatizer, postaje navijač. Ako je već bio navijač – postaje fanatik.”⁹⁷

⁹⁵ <https://faktor.ba/vijest/sjeanje-na-istaknutog-bh-knjievnika-na-dananji-dan-roen-nedad-ibriimovi-219478> (Pristupljeno 11. 5. 2018)

⁹⁶ <https://faktor.ba/vijest/godinjica-roenja-alije-izetbegovia-bosna-nije-samo-pare-ze-mlje-bosna-je-ideja-306446> (Pristupljeno 10. 8. 2018)

⁹⁷ Alija Izetbegović, *Sjećanja: autobiografski zapis*, OKO, Sarajevo, 2005, str. 11.

MELANHOLIČNI VOJSKOVOĐA⁹⁸

Drugog dana maja 1992. godine Aliju Izetbegovića na povratku s pregovora u Lisabonu zajedno s kćerkom Sabinom Berberović, Zlatkom Lagumdžijom, tadašnjim potpredsjednikom Vlade BiH i Nurudinom Imamovićem, ličnim pratiocem, hapsi na Sarajevskom aerodromu JNA, koja je aerodrom kontrolirala od početka napada na Sarajevo. Nakon neprospavane noći i dramatičnih pregovora, koji su uslijedili nakon što su pripadnici Patriotske lige blokirali sjedište tadašnje Druge armijske oblasti JNA, odlučeno je da ih UNPROFOR provede u opsjednuti grad. Alija Izetbegović tada je ustvrdio da se ovim događajima “prevladao strah od četnika” i da su skinuti “psihološki okviri”⁹⁹.

Tako je i bilo: kada borba počne, više nema straha, na njegovo mjesto dođu prkos i inat. Kako su sukobi odmicali, njihovi krvavi računi stizali, narod masovno pokrenut u izbjeglištvo i prognanstvo provedbom etničkog čišćenja na područjima zamišljene republike srpskog naroda u zapadnoj i istočnoj Bosni, Izetbegović se pitao je li sukob mogao biti spriječen. U jednom dnevničkom zapisu kaže: “Do istupanja Slovenije i Hrvatske – da, nakon ovoga – ne!”¹⁰⁰ Odnosno mogao je, ali uz uvjet kapitulacije i pristajanja na drugorazredni položaja Bošnjaka i Bosne i Hercegovine u nekoj krnjoj Jugoslaviji i uz stalnu opasnost od hrvatskog separatizma. Predsjedništvo je ratno stanje proglasilo 20. juna 1992. godine i usvojilo Platformu kojom se pozivalo na “aktivno uključ enje u patriotski front borbe protiv agresije”. Izabrana je i ratna vlada čiji je predsjednik bio dotadašnji prvi čovjek Vlade Bosne i Hercegovine Jure Pelivan. Njzin zadatak bio je da rješava životna pitanja napadnute zemlje. Za ministra vanjskih poslova postavljen je Haris Silajdžić, a u Vladu su ušli Jusuf Pušina, Jerko Doko, Ranko Nikolić, Žarko Primorac, Rusmir Mahmutćehajić, Alija Delimustafić, Radovan

⁹⁸ Poznata izjava francuskog filozofa Bernard-Henri Lévyja.

⁹⁹ Alija Izetbegović, *Sjećanja: autobiografski zapis*, OKO, Sarajevo, 2005, str. 128.

¹⁰⁰ Isto, str. 131.

Mirković, Hasan Muratović, Tomislav Krstičević, Uglješa Uzelac, Munir Jahić, Mustafa Beganović, Nikola Kovač, Martin Raguž i Miljenko Brkić.

Genocid je već trajao, od maja i juna 1992. ustanovljena su 94 koncentracijska i logora smrti, koje su vodile srbizirana JNA, koja se proglasila Vojskom Srpske Republike Bosne i Hercegovine (kasnije preimenovanim u Vojsku Republike Srpske), policijske snage MUP-a iste tvorevine i paravojne, četničke jedinice. U njima su masovno ubijani, mučeni i zlostavljani zarobljeni civili, uglavnom muškarci, Bošnjaci i Hrvati. Srbi su organizirali i vodili čitav niz manjih logora u kojima su mučili, silovali i zlostavljali žene i djevojčice. Međunarodna zajednica, posebno komandant UNPROFOR-a kanadski general Lewis MacKenzie, unatoč dokazima uporno su odbijali priznati postojanje tih logora. Svjetska javnost burno je reagirala tek kada je CNN mreža objavila fotografiju Fikreta Alića i ostalih logoraša Omarske koja je stravično podsjećala na slike logoraša nacističkih koncentracijskih logora.

Odmicanjem rata i “čudom bosanskog otpora”, kako ga je nazvao Izetbegović, u vrlo teškim uvjetima stasavala je Armija Republike Bosne i Hercegovine. Osnovni problem bio joj je nedostatak oružja, odnosno ogroman nesrazmjer u teškom i artiljerijskom oružju prema agresoru koji je prisvojio naoružanje JNA i dio naoružanja Teritorijalne odbrane koji bosanskohercegovačka vlast nije uspjela sačuvati, unatoč Izetbegovićevoj naredbi da se JNA može predati samo ono oružje u posjedu Teritorijalne odbrane za koje JNA može dokazati da njoj pripada. Ovaj nesrazmjer bio je tim teži, jer je od početka napada na Sloveniju i Hrvatsku na snazi bio embargo na uvoz oružja koji je proglasilo Vijeće sigurnosti UN-a za područje bivše Jugoslavije. Vlada Bosne i Hercegovine više je puta ukazivala na apsurd ove mjere, jer je agresor imao sve potrebno naoružanje protiv žrtve agresije, koja je jedina osjećala posljedice ove mjere. Ipak treba reći da je Vijeće sigurnosti uvelo mjeru zabrane letova, što je bitno umanjilo razornu sposobnost agresora, jer nije mogao koristiti avijaciju, odnosno koristio ju je u znatno smanjenom kapacitetu i pod rizikom.

Unatoč embargu, Armija RBiH ipak se naoružavala. Naravno, uz znatno višu cijenu i rizike. Od 1994. godine embargo je uz prešutnu saglasnost nekih zapadnih vlada i SAD-a kršen više puta. Ključna pošiljka oružja stigla je brodom iz Irana 1995. godine, kada je po Tuđmanovu nalogu pedeset posto oružja u luci Ploče odmah iskrcano za Hrvatsku

vojsku, dok je na putu za Srednju Bosnu Hrvatsko vijeće odbrane pošiljku olakšalo za daljnjih dvadeset pet posto.¹⁰¹ Takva praksa tokom dopreme oružja i opreme za Armiju Bosne i Hercegovine, uz promjenjive omjere, bila je konstantom. Iako znatno umanjene količine, oružje iz Irana bilo je presudno za odbranu nekih dijelova fronta.

Naoružavanje bosanske vojske zapravo je uzbudljiva još neispričana priča o nevjerovatnoj hrabrosti, upornosti i snalažljivosti ovdašnjih ljudi, među kojima i prvih i najbližih Izetbegovićevih saradnika.

Situaciju na bojištima opisao je Alija Izetbegović za njemački *Stern* pred kraj rata: "Od početka rata istovremeno teku dva procesa. Mi smo svaki dan sve jači, oni su sve slabiji. Ovi procesi nisu pravolinijski, niti su tekli istom brzinom, ali opća tendencija je takva kako sam upravo opisao. Već dugo, naša pješadija je bolja od njihove. Ili, da obrnem stvari. Naš hendikep je teško naoružanje, tačnije artiljerija; njihov hendikep je pješadija. Bit će još neugodnih iznenađenja i za nas i za njih, ali, u cjelini gledano, uspostavili smo ravnotežu i preuzeli inicijativu. Ravnoteža je strateške prirode, inicijativa je za sada samo taktička. Kako se mogu objasniti uspjesi kod Bihaća, Kupresa, Sarajeva? Ima mnogo faktora, ali onaj najvažniji, moralniji, nije dobar za analizu. Radi se o jednodušnoj unutrašnjoj odluci našeg naroda da opstane, naroda koji je bio osuđen na uništenje."¹⁰²

U Sarajevu svi su parkovi, osim onoga kod Predsjedništva, pretvoreni u vrtove. Zanatlije koje su prije rata pravili džezve u ratu su izrađivali tromblone. Iskopan je tunel, pod paljbom sa srpskih položaja i bez osnovne geodetske opreme. Bio je to tunel spasa za skoro četiri godine potpuno opkoljeni, iscrpljeni i gladni grad pod najduljom opsadom u modernoj historiji.

Ako je narod vitalan, ako ima morala, on je nepobjediv, tvrdio je Alija Izetbegović. On je uporno obilazio linije fronta tokom čitavog rata i svojim prisustvom ohrabrivao vojnike. Znao je da će rezultati pregovora biti umnogome određeni ratnim uspjesima ili neuspjesima.

Vrlo važnu komponentu odbrane zemlje predstavljala je i namjenska industrija pod kontrolom Vlade Bosne i Hercegovine koja je i u ratnim uvjetima blokade i smanjenog dotoka sirovina nastavila proizvodnju

¹⁰¹ Zehrudin Isaković, *Biografija Alije Izetbegovića*, Muzej "Alija Izetbegović", Sarajevo, 2012, str. 59.

¹⁰² Alija Izetbegović, *Sjećanja: autobiografski zapis*, OKO, Sarajevo, 2005, str. 132.

katkada improvizirajući i izvodeći nemoguće podvige, uspijevajući baš poput slabo naoružanog vojnika Armije RBiH izraslog iz jedinica Patriotske lige i Teritorijalne odbrane.

Za ilustraciju Izetbegovićeve filozofije i etike, pa i u ratu, može poslužiti niz njegovih izjava, govora i reakcija u vezi s odnosom prema protivniku i neprijatelju. Navest ćemo samo jednu.

Na jednoj ratnoj sjednici Glavnog odbora SDA u Sarajevu predsjednik Alija Izetbegović poručio je odmjereno i odlučno kako je borba Bošnjaka i drugih građana Bosne i Hercegovine za slobodu, protiv brutalne agresije i zločina paravojnih jedinica, pravedna. Ta pravednost, međutim, podrazumijeva poštivanje svih zakona, pravila i običaja ratovanja civiliziranih naroda. "Mi nismo kao oni", rekao je pritom, "mi se ne borimo na isti način i ne činimo zločine. Svaki zločin učinjen u toj borbi nema opravdanja i zaslužuje kaznu. – Mi smo demokrate, oni su fašisti"¹⁰³, zaključio je.

Ova snažna poruka, jedna od više sličnih tokom rata, utisnula je u svijest Bošnjaka i svih građana koji su podržavali legalnu vlast Bosne i Hercegovine kako je izvor legitimiteta njihove borbe činjenica da je ona časna, pravedna i nije zločinačka, osvetoljubiva ili nasilna. Zapravo je baš takva dobila podršku iz svijeta te rezultirala očuvanjem međunarodno priznate zemlje, njezinog suvereniteta i teritorijalnog integriteta. Podrška koju je legalna vlast Bosne i Hercegovine dobila za svoj principijelan zahtjev očuvanja države i njezina suvereniteta zasnovana je na punom legitimitetu i legalitetu borbe protiv tri separatizma (Karadžićevog, Bobanovog i Abdićevog) hranjena svakovrsnim nasiljem i genocidom. Borbe koja se nije služila istim, već potpuno različitim, suprotnim metodama, baziranim na moralnim zakonitostima, međunarodnom pravu i poštivanju ljudskog života, dostojanstva, uvjerenja. Ključ neporaženosti, u uvjetima potpunog nesrazmjera snaga, ležao je u dubokoj moralnosti ciljeva i metoda. Umjesto lažnog scenarija tri suprotstavljene strane u građanskom sukobu, legalna vlast Bosne i Hercegovine svijetu je prezentirala istinu o borbi mlade demokratske države s agresijom i nasilnim i zločinačkim separatizmima, potpomognutima izvana, pa su i ključni svjetski igrači, unatoč sklonosti da donose truhle kompromise, iznjedrili mirovno rješenje koje je načela bosanskih lidera uzelo za demokratski, pravan i civiliziran okvir, potpuno dosljedno i provedbeno antagoniziran agresorima

¹⁰³ Alija Izetbegović, *Robovi biti nećemo*, OKO, Sarajevo, 2005, str. 177.

i domaćim separatistima, o kojem nema rasprave. Nisu dopustili raspad države i uništenje Bošnjaka. Naime, Izetbegovićeva ratna platforma imala je tri cilja – održavanje Bosne i Hercegovine kao samostalne i suverene države, uz očuvanje njezina teritorijalnog integriteta u međunarodno priznatim granicama; odbranu od agresije i genocida; čuvanje standarda ljudskih prava i sloboda te Ustava i demokratskog poretka na teritorijama koje je kontrolirala legitimna vlast, kao i čuvanje multietničkog karaktera te vlasti. Osvetu nije dopuštao i višekratno je javno upozoravao na njezinu pogubnost. Borba je vođena na međunarodnom planu na kojemu je baš ta platforma dobila krucijalnu podršku, uz prihvaćanje nužnih, katkada i bolnih te nepravednih kompromisa koje su diktirali jači, a koji su značili očuvanje države i manje žrtve, posebno ljudske. Na unutarnjem planu borba se vodila jačanjem sposobnosti Armije Republike Bosne i Hercegovine kao legitimne oružane sile, njezinim rastom i opremljenošću koji su omogućili prelazak iz čisto odbrambenih u ofanzivne akcije i promjenu stanja odnosa snaga. Konačno, na političko-pravnom bojištu, insistirao je i uspio, svim izazovima uprkos, očuvati demokratski karakter vlasti, insistirajući na provedbi zakona i poštivanju Ustava.

Usred Agresije na Bosnu i Hercegovinu i dotada nezapamćenih zločina nad Bošnjacima, njihova kulturna i politička elita sazvala je Prvi bošnjački sabor u Sarajevu 1993. godine, na kojem je donesena historijska odluka o službenom povratu nacionalnog naziva Bošnjak, u čemu je najviše bio angažiran književnik Alija Isaković. Od tada, ni kod kuće ni u svijetu nema dileme, ili je ne bi trebalo biti, o nazivu, identitetu, kulturnom i civilizacijskom subjektivitetu Bošnjaka. Ovaj jedinstven događaj značio je metaforičnu prekretnicu u odbrani od agresije i učvršćenju identitarnih osnova njezinih temelja. Izetbegovićev politički instinkt, odnosno povijesni, ali i pravni habitus pokazao se ispravnim. Podržao je zaključke Bošnjačkog sabora tražeći mišljenje takvog foruma o teškim odlukama koje je trebalo donijeti pod pritiskom već dvostruke agresije kao i međunarodnog posredovanja u smjeru podjele zemlje po etničkim, krvlju iscrtanim linijama. Prepoznao je historijski trenutak, zreo za povratak narodnog imena, kao što je prepoznao da taj trenutak nije bio nastupio 1990. godine, uoči Popisa stanovništva, pa je tada preporučivao strpljenje.

Nakon neuspjeha JNA da eliminiira Izetbegovića 2. maja 1992. godine i Fikreta Abdića ustoliči za predsjedavajućeg Predsjedništva BiH, Abdić početkom 1993. godine odlazi u Veliku Kladušu i osniva svoju paravojsku,

koja će se do svog konačnog poraza, zajedno s paravojskama hrvatskih i bosanskih Srba, boriti protiv Armije RBiH. Pokazalo se da su Slobodan Milošević i Franjo Tuđman preko Abdića ostvarili jedan od svojih strateških ciljeva – izazvati sukob unutar bošnjačkog nacionalnog korpusa i time agresiju na međunarodno priznatu suverenu državu prikazati i kao građanski rat, *bellum omnium contra omnes*. Po uzoru na Hobbesovo prirodno stanje čovječanstva, koje se može stabilizirati jedino ugovorom s Levijatanom, odricanjem od dijela suvereniteta, odnosno slobode – rat svakog sa svima, što je u projekciji dijela međunarodnih faktora koji su se bavili tzv. jugoslavenskom krizom, bio stvarni cilj.

Kasniji “mirovni sporazumi” koji su se nudili kroz Mirovnu konferenciju o Jugoslaviji i Ženevsku mirovnu konferenciju za Bosnu i Hercegovinu, posebno od pregovarača UN-a i Evropske zajednice/unije između 1992. i 1994. godine, José Cutileira, Lorda Carringtona, Cyrusa Vancea, Davida Owena i Thorvalda Stoltenberga, polazili su od teze o sukobu triju strana i to etničko-vjerskih grupacija, a ne o pobuni dijela stanovništva protiv legalne i legitimne vlasti te agresiji susjednih država.

Već od oktobra 1992. godine HVO započinje sukobe s Armijom RBiH, čini prve zločine nad civilima u Prozoru i polahko otvara drugu frontu. Sve eskalira napadom na Mostar u maju 1993. godine, kada se u sukob uključuje i Hrvatska vojska protiv Bosne i Hercegovine podržavajući separatizam. Najslabija strana, legitimna Vlada Bosne i Hercegovine, koju su zapadni i ruski mediji počeli bez ikakve osnove nazivati muslimanskom, trebala je pristati na uvjete odricanja dobrog dijela suvereniteta i činiti teritorijalne ustupke, te posebno priznati rezultate genocida, najviše nad Bošnjacima. Namjera međunarodne zajednice, kako se eufemistički zvala dominantna struja unutar Mirovne konferencije o Jugoslaviji, bila je prisiliti bosansku vlast da prizna “nove realnosti” na terenu stvorene agresijom do zuba naoružane bivše JNA, koja je najobičnijom izmjenom insignija postala vojskom bosanskih Srba, te Hrvatske vojske, kao i čvrstim embargom na uvoz oružja, što je slabilo samo bosansku stranu. Vijeće sigurnosti UN-a već rezolucijama 752, 771. i 780. prepoznaje dvojni agresiju, jer traži povlačenje JNA i elemenata Hrvatske vojske iz međunarodno priznate i suverene Bosne i Hercegovine.

Paralelno s oružanom borbom na terenu trajali su pregovori, održavane međunarodne konferencije – u Ženevi, New Yorku, Helsinkiju, Budimpešti... Alija Izetbegović bio je primoran pojašnjavati događaje u

Bosni. Ponavljao je ustrajno tezu da je riječ o agresiji na jednu nezavisnu zemlju, koja se “nije pripremala za rat, nego za mir”. Iznosio je detalje o snazi srpske vojske i vojnom nesrazmjeru napadača i napadnutog, o političkom kontekstu Agresije na Bosnu i Hercegovinu i genocida, o stanju u zemlji, upozoravao na apsurd embarga na nabavku oružja, na humanitarnu katastrofu koja je prijetila da uništi čitav jedan narod. Sporo, ali ove su diplomatske inicijative ipak davale neke od željenih rezultata, iako je Zapad bio, zbog vlastitih nesuglasica i odnosa prema Srbiji, kao i prema Bošnjacima, sklon agresiju – prepoznatu kao takvu čak i rezolucijama Vijeća sigurnosti – svoditi na humanitarno pitanje, što je kočilo ozbiljnu akciju i vojnu intervenciju. Zapadne zemlje slale su humanitarnu pomoć, hranu i lijekove, počele uvoditi sankcije Jugoslaviji i bosanskim Srbima, dok su muslimanske države Bosnu i Hercegovinu pomagale i humanitarno, i finansijski, i naoružanjem.

Odlučnost da se uz velike žrtve ustraje u neravnopravnoj borbi, diplomatska aktivnosti, kao i dosljednost demokratske vlasti i poštivanja sloboda i prava, znatno su utjecali na konačan ishod rata.

Izetbegović nije izbjegavao oštro kritizirati politike vlada zapadnih zemalja prema ratu protiv Bosne. Više je puta pisao Generalnoj skupštini Ujedinjenih nacija tražeći hitnu vojnu intervenciju protiv Karadžićevih i Miloševićevih vojnih snaga ili ukidanje embarga na naoružanje kako bi se žrtva mogla braniti. Izetbegovićevo raspoloženje u posljednjoj trećini rata opisuje njegov govor na samitu Organizacije za sigurnost i saradnju (OSCE) u Budimpešti 5. decembra 1994. godine. “Posljednji događaji u našoj zemlji ispunili su me gorčinom pa ću biti kratak i izravan. Ima odista nešto od ironije u činjenici da pred ovim visokim forumom organizacije koja je prije dvadeset godina stvorena radi sigurnosti i saradnje, i koja te dvije velike riječi ima u svom imenu, moram govoriti o nečemu što je sasvim suprotno tome: o nesigurnosti i nesaradnji. (...) Jedan gospodin, visoki funkcioner, s ciničnom ravnodušnošću objavljuje svijetu i narodu kome prijete pokolj i uništenje – da su Srbi pobijedili. Kao da se radi o fudbalskoj utakmici, a on svira kraj! (...) Pariz i London su od početka nastupili kao zaštitnici Srbije, blokirali Vijeće sigurnosti i NATO, i time spriječili sve korake zaustavljanja srpskog napadačkog rata. (...) U Bosni se radi o sukobu između demokratije i najcrnjeg nacionalizma i rasizma. Naši protivnici priznaju samo jednu (svoju) naciju, priznaju samo jednu (svoju) vjeru, samo jednu političku stranku. Sve što nije njihovo osuđeno je na istrebljenje. Čak su i

grobja preorana. Pročitajte posljednji izvještaj specijalnog izvještača Ujedinjenih nacija gospodina Mazowieckog o tome šta se radi na teritorijama pod kontrolom napadača! Upitao bih neku gospodu koja predano rade na tome da od ovog čudovišta što sebe zove 'republikom srpskom' naprave državu – a neki od te gospode sjede i u ovoj sali – hoće li sutra raditi na tome da ta 'republika' bude priznata i da njeni tvorcii sljedeći put sjede ovdje s nama? Upitao bih tu gospodu hoće li, spremaju li se da tu tvorevinu, zasnovanu na nasilju i genocidu, danas-sutra pozovu u porodicu civiliziranih zemalja? (...) U oslobodilačkim ratovima ima neka neuhvatljiva veličina koja se opire analizama. Stoga se neki vojni i politički analitičari na Zapadu stalno varaju u prognozama. Naš narod se bori za slobodu, ili više od toga, za opstanak. Takva borba se obično teško vodi, ali teško i gubi. Nijedan oslobodilački rat u posljednjih pedeset godina nije izgubljen. Ne znam zašto bi bio naš. Niko i ničim ne može prisiliti 150.000 vojnika da polože oružje. Preporučio bih svakom da o ovoj činjenici vodi računa i zbog nas i zbog sebe. Nadam se da mi prijatelji Bosne neće zamjeriti na ovim riječima, a za one druge, nakon svega nije me briga. Hvala!"¹⁰⁴

Taj govor izazvao je dvojno raspoloženje kod prisutnih, jer su se mnogi osjetili direktno prozvanima, a mnogi, čiji je utjecaj politički i vojno bio znatno manji, stajali su na strani Bosne i Hercegovine i protiv licemjerja vodećih sila. Izetbegoviću se činilo da se u tom periodu čekalo na vojni poraz vlade u Sarajevu. Ovo je kod njega izazvalo snažno ogorčenje koje, kao ni u ovome govoru na samitu OSCE-a, nije mogao sakriti. Rezignacija koju je počeo osjećati ipak ga nije obeshrabrila ili demotivirala da borbu nastavi.

Kako su se razvijali i širili agresija i genocid, Izetbegović je uvidio da se do koliko-toliko pravednog mira neće doći evropskim inicijativama i prijedlozima i sve se više počeo oslanjati na Sjedinjene Američke Države. Planovi evropskih posrednika svodili su se na perpetuiranje Cutileirovog obrasca etnoteritorijalizacije, i to na bazi rezultata agresije i genocida, realnosti na terenu i to u uvjetima embarga na uvoz oružja. To se činilo kao da svezanoga čovjeka tuku dvojica uz navijanje sa strane, dok se on brani kako zna i umije, trzajima tijela i sputanim udarcima nogu.

Tokom 1993. godine predstavljena su dva plana – Vance-Owenov i Owen-Stoltenbegov – jedan gori od drugoga. Pod uvjetima teške neravnoteže bosanska strana prihvaća Vance-Owenov plan, no odbijaju ga srpski

¹⁰⁴ Alija Izetbegović, *Sjećanja: autobiografski zapis*, OKO, Sarajevo, 2005, str. 193–195.

pobunjenici, uvjereni, a možda i uvjeravani iz evropskih prijestolnica, da je *Bog na njihovoj strani* i da samo trebaju nastaviti i izboriti što povoljnije rješenje jer se oni bore protiv muslimanske dominacije.

Nastavak rata donio je dodatne prednosti srpskoj strani, pa je drugi plan predviđao uniju triju etničkih republika s pravom otcjepljenja, što bosanska strana nije prihvatila. Odnosno, kako se Izetbegović prisjeća, najavila je prihvrat pod uvjetom da se srpska vojska povuče s određenih položaja koji su bili vitalni za odbranu i konsolidaciju fronta, a kada je ova to učinila pod pritiskom Davida Owena, bosanska je strana plan odbacila.¹⁰⁵

Prilikom pregovora bosanska strana dala je uvjet koji srpska nije mogla prihvatiti i taj je plan 22. decembra 1993. godine neslavno propao. No, upravo je prihvaćanje Vance-Owenovog plana s hrvatske i bosanske strane pridonijelo eskalaciji rata Armije RBiH s HVO, paravojskom koja je uvukla Hrvatsku vojsku u rat s Armijom RBiH. Prema naredbi tadašnjeg ministra odbrane paradržave Herceg-Bosne, sve su se jedinice Armije RBiH na teritorijalnim jedinicama s hrvatskom većinom trebale komandno potčiniti HVO-u, što su ove, razumljivo, odbile. To je bio *casus belli* za hrvatsku stranu. Započeo je opći napad na položaje Armije RBiH širom zamišljenih teritorija tzv. Herceg-Bosne.

Nastao je najteži period rata i period najvećih Izetbegovićevih iskušenja, koja su ga vodila do vrlo riskantnih manevriranja u pregovaračkom procesu, otezanja donošenja odluka te intenzivne diplomatske aktivnosti, naročito u muslimanskom svijetu. Već ugledan kao islamski mislilac, filozof prava i borac za slobodu, Izetbegović ulazi na širom otvorena vrata. Ta je aktivnost dala željene rezultate jer su zemlje članice OIC-a odlučile svakovrsno pomoći napadnutoj zemlji, bez obzira na svoje razlike i sukobe, pa i dopremom oružja i ostalih potrepština za uspješno vođenje odbrambenog i oslobodilačkog rata. One su imale i odlučujući pritisak na američkog predsjednika Clintona, koji je, nakon što je stabilizirao vlast i okrenuo se pokušajima rješavanja svjetskih konflikata, dobio priliku da se Sjedinjene Američke Države aktivno i, pokazat će se, odlučno i sudbonosno uključe u rješavanje rata protiv Bosne i Hercegovine. U tom su smislu postale najmoćniji i najveći saveznik Bosne i Hercegovine.

¹⁰⁵ Alija Izetbegović, *Sjećanja: autobiografski zapis*, OKO, Sarajevo, 2005, str. 160–161.

Prva uspješna inicijativa bila je prisiljavanje Hrvatske i njezinih paravojnih formacija u Bosni i Hercegovini na prihvaćanje nešto izmijenjene inicijative probosanskog Hrvatskog narodnog vijeća i potpisivanje Washingtonskog sporazuma kojim je prekinut jedan od sukoba uspostavljanjem Federacije Bosne i Hercegovine. Time je znatno smanjen pritisak na zemlju te su otvorena vrata vojnoj i odbrambenoj konsolidaciji. Ta inicijativa realizirana je 1. marta 1994. godine. U njoj a i u kasnijim mirovnim naporima posebnu ulogu odigrali su tadašnji turski predsjednik Süleyman Demirel i premijer Turgut Özal. Oni su umnogome pomogli Izetbegoviću da uspostavi važne diplomatske kontakte na Zapadu za vrijeme odbrane Bosne i Hercegovine, ali i “potkupili” častohlepnog Tuđmana dajući mu dojam važnog sagovornika i partnera koji nešto sudbinski odlučuje.

Sada je Bosna i Hercegovina počela stvarati “nove realnosti”, Hrvatska vojska je poražena, dan joj je častan uzmak, njezini paravojni i paradržavni mehanizmi integrirani su u Federaciju koja je po prvim američkim zamislima trebala inkorporirati i bosanske Srbe, što se poslije napustilo kao nerealno, jer su u međuvremenu probuđena Evropska unija, kao i Rusija, 25. aprila 1994. godine ishodili stvaranje tzv. Kontakt grupe. Činile su je SAD, Britanija, Francuska, Njemačka i Rusija, a trebala je iznjediti trajno rješenje konflikta i time ograničiti američki, turski i muslimanski utjecaj na zbivanja u Bosni.

Evropa je ostala privržena etnoteritorijalnim razgraničenjima, bez obzira na evidentan genocid nad Bošnjacima, uz punu podršku Rusije, koja je svoj poljuljan ugled i položaj htjela učvrstiti podrškom bosanskim Srbima. Tako je usvojen plan koji je Bosnu dijelio na 51 posto teritorije Federaciji i 49 posto srpskom entitetu, uz važnu novinu osiguranja provedbe plana vojnom prisutnošću NATO jedinica. Time je najavljen kraj rata i dat konačan mirovni okvir.

Alija Izetbegović rekao je na Drugom bošnjačkom saboru, održanom 18. jula 1994. godine, neposredno prije zasjedanja Skupštine BiH na kojem se trebalo raspravljati o planu Kontakt grupe, da je ovaj plan nepravedan, ali da alternative nema jer je ovo posljednji koji će predložiti međunarodna zajednica. Odbije li se, nemoguće će biti predvidjeti konsekvence. Načinjen je izbor između pravednog ali bezizglednog rata i nepravednog mira.¹⁰⁶

¹⁰⁶ Alija Izetbegović, *Sjećanja: autobiografski zapis*, OKO, Sarajevo, 2005, str. 255.

Ratna sreća počela se okretati na stranu Armije i Vlade RBiH. Federacija, iako je nizom hrvatskih a to znači HDZ-ovih opstrukcija polahko napredovala, stvorila je uvjete za zajedničko vojno djelovanje i potiskivanje srpskih snaga s nekih od okupiranih teritorija. Kontakt grupa žurila se donijeti održivo i od svih prihvaćeno rješenje te je u julu 1995. godine usvojila tzv. Plan Kontakt grupe kao posljednje rješenje koje će međunarodna zajednica ponuditi prije nego Bosnu prepusti njezinim napadačima. Ucjena pomoći pristankom na etnoteritorijalizaciju bila je više nego očigledna. Amerikanci su, zarad vlastitih odnosa s Evropom i Rusijom, pristali na ovaj plan koji je predvidio čuvanje integriteta i suvereniteta Bosne i Hercegovine, njezin pravni i politički kontinuitet, ali i podjelu na Republiku Srpsku i Federaciju, u omjeru 51 posto teritorije Federaciji autonomnih kantona s bošnjačkom ili hrvatskom većinom te sa srpskom manjinom i 49 posto srpskoj paradržavi iz koje su istjerani ili u kojoj su pobijeni skoro svi Bošnjaci i Hrvati.

No, postavljalo se pitanje kako, uz naglašenu neutralnost članica Kontakt grupe i nesrazmjer u naoružanju, ovaj plan provesti u djelo. Alija Izetbegović, iako nevoljko, već prilično rezigniran ravnodušnošću prema zločinu i kršenju međunarodnog prava, obilazi svjetske prijestolnice, gotovo u pauzama svoga boravka na frontovima i u Sarajevu. Pokušava uvjeriti uglavnom bezlične političke lidere da barem omogućće postizanje ravnoteže u naoružanju, što bi navelo bosanske Srbe da odustanu od daljnjih vojnih djelovanja.

Ova potpuno razumska inicijativa sve do 1995. godine nije padala na plodno tlo. Jedino je američki Kongres usvojio zaključak da će unilateralno prekinuti embargo ako bosanski Srbi ne zaustave vojne akcije i ne pristanu na mirovno rješenje. Polahko se stvarala atmosfera za nametanje plana Kontakt grupe kao okvira za konačan, širok mirovni plan.

U to je vrijeme sa srpskih položaja iznad Sarajeva izvršen masakr nad civilima na pijaci Markale. Taj je zločin, iako nije bio prvi te vrste u Sarajevu i drugim bosanskim gradovima, poput masakra nad tuzlanskim mladićima i djevojkama u maju 1995. godine, ili na istoj pijaci u Sarajevu u februaru 1994, ili na sarajevskoj Ferhadiji u redu za hljeb u maju 1992. godine..., konačno izazvao reakciju zapadnih zemalja i bombardiranje srpskih položaja postalo je realnošću.

Na inicijativu francuskog predsjednika Jacquesa Chiraca osnovane su Snage za brzu reakciju s mandatom da interveniraju na terenu. Sve

se više pojavljivao NATO pakt kao vojna sila koja bi trebala preuzeti eventualnu vojnu intervenciju protiv bosanskih Srba u cilju postizanja ravnoteže snaga potrebne za iniciranje mirovnog procesa i postizanje mirovnog sporazuma.

U julu 1995. godine potpuno raspojasani bosanski Srbi, zajedno s paravojnim jedinicama iz Srbije, napadaju Srebrenicu i započinju munjevitu spiralu događaja, čineći nezapamćen masakr između osam i deset hiljada Bošnjaka, stiješnjenih s ostalih trideset hiljada duša u tom herojskom gradiću, najviše kao izbjeglice i prognanici iz okolnih općina. Taj će masakr, za razliku od svih ostalih počinjenih nad Bošnjacima, na Haškom tribunalu za zločine u bivšoj Jugoslaviji, koji su 1993. godine osnovale Ujedinjene nacije, biti pravomoćno kvalificiran genocidom. U trenutku napada Srebrenica je bila jedna od pet demilitariziranih tzv. sigurnih zona, pod navodnom zaštitom snaga UN-a. Po Rezoluciji Vijeća sigurnosti o uspostavi Sigurnih zona, jedinice Armije BiH uglavnom su bile predale oružje, uzdajući se u zaštitu UN snaga (holandskog bataljona), u slučaju srpskog napada širih razmjera. Međutim, reakcije su izostale, a Izetbegovićeva pisma i apeli pokazali su se uzaludnima. Reagiranje snaga UNPROFOR-a spriječili su tadašnji najviši funkcioneri UN-a Yasushi Akashi i Boutros Ghali, sve zbog činjenice da je srpska vojska za taoce uzela nekoliko pripadnika snaga UN-a, flagrantno kršeći međunarodno pravo.

Srebrenički inferno pokrenuo je dileme o odgovornosti za tragediju i bosanske političke i vojne vlasti. Izetbegović je u svojim memoarima zapisao: "Kad se dogodi tragedija ovog obima, nema nevinih. Svako je od nas kriv što je moguć svijet u kojem je moguća Srebrenica. Svako mora vjerovati da je mogao učiniti više. Ja nisam bio sasvim zadovoljan aktivnošću Armije u kritičnim trenucima, činilo mi se da 'pipkavo' obilazi oko četničkih položaja. Vojnici smatraju da su učinili sve što je u tim prilikama bilo u njihovoj moći. U samoj Srebrenici stalno je tinjao sukob između civilnih i vojnih vlasti. U svakom slučaju, sloga nije bila na visini trenutka. Djelimično je to rezultat psihološke situacije u zatvorenom gradu u kojem se krajnje teško živjelo."¹⁰⁷

Izetbegović je smatrao da su lokalne vojne i civilne vlasti djelimično odgovorne za slabu organizaciju otpora Mladićevim trupama.

¹⁰⁷ Alija Izetbegović, *Sjećanja: autobiografski zapis*, OKO, Sarajevo, 2005, str. 233.

Već pred kraj rata, a naročito poslije, u javnosti su se pojavile spekulacije da je Srebrenica “zamijenjena” za neku drugu teritoriju, posebno za Sarajevo, te da je ispala žrtvom strategije vlasti u Sarajevu da bi se isprovocirala vojna intervencija. Izetbegović tim optužbama odgovara u memoarima u kojima iznosi stav da je zbog ukupnih okolnosti, koje su vladale još 1993. godine, evakuaciju stanovništva smatrao razumnim rješenjem. On kaže: “U samom gradu situacija je bila u svakom pogledu vrlo loša. Povremeno je nedostajalo hrane, a nedostatak soli bila je svakodnevnica. (...) Zbog teške situacije često su iznošene ideje o zamjeni Srebrenice i preseljenju stanovništva, ali su te ideje odbacivane. To je bio rezultat savjetovanja s političkim i vojnim rukovodstvom Srebrenice. Oni su vjerovali da se mogu odbraniti. Meni se činilo da je situacija, u slučaju masovnijeg neprijateljskog napada neodrživa i bio sam za evakuaciju, ali nisam insistirao. Koliko se sjećam, ni vojnici nisu bili za evakuaciju.”¹⁰⁸ On je vjerovao da je važnije spasiti živote ljudi jer je njihov gubitak nepovratan, dok se izgubljena teritorija može vratiti, vojnom silom ili pregovorima. Kasnije će se evakuacija iz Žepe primiti s olakšanjem i bez kalkulacija o zamjeni teritorija.

Aliju Izetbegovića su pad i tragedija Srebrenice, koji su bila izdaja međunarodne pravde i načela humanosti, promijenili. Za čovjeka njegovih uvjerenja bio je to težak udarac. Mogao je podnijeti licemjerje svjetskih lidera i njihovih predstavnika tokom rata i pregovora, ali nije vjerovao da će svijet, nakon holokausta, tolerirati, pa čak i nagraditi genocid.

Nakon srebreničke tragedije Amerikanci su u javnost pustili satelitske snimke iz kojih je bilo vidljivo postojanje niza svježih masovnih grobnica u područjima oko Srebrenice, a znalo se za “nestanak” velikog broja muškaraca i dječaka nakon što su odvojeni od ostalog stanovništva protjeranog na slobodnu teritoriju. Ta je spoznaja bila kap koja je prelila čašu i, uz pomoć bosanske diplomacije, polahko se stvaralo raspoloženje za vojnu intervenciju protiv Karadžićeve vojske. Srpska strana odbila je niz mirovnih planova za Bosnu i Hercegovinu, ratovala je i tokom pregovora, počinila genocid u Srebrenici pa pokušala i u Žepi, napravila zločin na Markalama...

Zapadne su zemlje, unatoč neslaganjima, konačno odlučile snažnije djelovati u korist vojne ravnoteže, a njihove su vlade nakon Srebrenice

¹⁰⁸ Alija Izetbegović, *Sjećanja: autobiografski zapis*, OKO, Sarajevo, 2005, str. 228.

bile izložene velikom pritisku vlastite javnosti. Niti Rusija nije mogla negodovati, suočena s magnitudom zločina. Srbi su se našli na krivoj strani historije. “Tridesetog augusta 1995., s više od tri godine zakašnjenja, uslijedili su masovni zračni udari na položaje Karadžićeve vojske širom Bosne”, zabilježio je Alija Izetbegović u svome dnevniku.¹⁰⁹

On se tih dana, na poziv francuskog predsjednika Chiraca, nalazio u zvaničnoj posjeti Francuskoj. Vijest o pokolju na Markalama 28. augusta zatekla ga je u Mostaru, na putu za Split i Pariz. Sutradan ga je primio francuski predsjednik, koji mu je rekao da su Francuzi spremni za zračne udare na položaje bosanskih Srba, dok Amerikanci još oklijevaju. Istu večer, u Parizu, pod dramatičnim okolnostima u domovini, Izetbegović se u američkoj ambasadi sreo s Richardom Holbrookeom, glavnim američkim pregovaračem i mirovnim posrednikom. U *Sjećanjima* Izetbegović piše: “Gospođa Harriman (američka ambasadorica u Francuskoj, op. a.) nas je srdačno dočekala i uvela u veliko predsoblje. Odmah sam u uglu za telefonom primijetio Richarda Holbrookea. Klimnuo sam mu u znak pozdrava, na šta mi je on, na moje iznenađenje, dao znak rukom da dođem, pokazujući mi telefonsku slušalicu. Sve je bilo očito dobro sinhronizovano i sigurno sam samo ja, a niko od Amerikanaca, bio iznenađen. S druge strane javio se Strobe Talbott, zamjenik tadašnjeg državnog sekretara SAD Warrena Christophera. On mi je približno rekao sljedeće: ‘Molim vas da nastavite saradivati s ambasadorom Holbrookeom na traženju uslova za mir u Bosni. Znam Vaše dileme i razumijem ih. Uvjeravam Vas da jučerašnji zločin nad građanima Sarajeva neće ostati nekažnjen. Izvršit ćemo zračne udare na Karadžićeve položaje!’ Zvučao je vrlo odlučno.”¹¹⁰

Sutradan, 30. augusta, rano ujutro počeli su napadi na srpske položaje oko Sarajeva i na njihove druge položaje širom Bosne i Hercegovine, posebno na komunikacijske. Tokom 1995. godine Armija RBiH, uz savezništvo s Hrvatskom vojskom, te HVO-om, temeljem sporazuma Tuđman-Izetbegović o vojnoj saradnji koji je isposlovala američka diplomacija, zabilježila je značajne pobjede. To je, s uspostavom ravnoteže zračnim udarima, znatno oslabilo pregovarački položaj srpske strane. Posljednja velika operacija Armije RBiH odigrala se u zapadnoj

¹⁰⁹ Alija Izetbegović, *Sjećanja: autobiografski zapis*, OKO, Sarajevo, 2005, str. 220.

¹¹⁰ Isto, str. 224.

Bosni od 13. septembra do 12. oktobra 1995. godine kada je angažirano približno 16.000 boraca. Oslobođeni su Kulen Vakuf, Bosanska Krupa, Otoka, Ključ, Sanica i Sanski Most. Tako je počela završna, oslobodilačka faza rata, koji će se okončati parafiranjem Mirovnog sporazuma u Daytonu 21. novembra 1995. godine.

Zajednički vojni naponi Hrvatske vojske i Armije RBiH doveli su do potpunog sloma svih srpskih snaga, pa su oslobodioci bili pred Bosanskim Novim, Prijedorom i Banjom Lukom. No, kako je međunarodna zajednica dogovorila primjenu i razradu plana Kontakt grupe, daljnji prodor bio je zaustavljen direktnim pozivom američkog predsjednika i Izetbegoviću i Tuđmanu. Nakon jasnih američkih prijetnji da će bombardirati položaje Armije RBiH, te nakon povlačenja Hrvatske vojske već u drugoj polovini septembra, odnosno procjene da su Srbi pretrpjeli dovoljno gubitaka pa su spremni na pregovore, rat je *de facto* završen potpisom sporazuma o prekidu vatre koji je Alija Izetbegović parafirao 13. oktobra.

I/ILI NA ISTOKU I/ILI ZAPADU

Na islamskom Istoku doživljavan je kao nada, kao borac za islamsku stvar, autor Deklaracije i emiru-l mu'minin. Sjatio se malobrojnih u Bosnu da se pridruži ovom džihadu, kako su ga doživljavali. Izetbegović je od muslimanskih zemalja tražio samo dvije stvari, moleći ih da ne šalju ljude – borce, već da izvrše pritisak na Vijeće sigurnosti Ujedinjenih nacija i dignu embargo na uvoz oružja, kao i da pruže svakovrsnu pomoć. On je, zapravo, na većinski muslimanskom Istoku bio metaforom otpora postkolonijalnom ponižavanju muslimana širom svijeta, a to nije htio biti.

Iako su od Karadžićeve vojske bili ugrožen i ginuli i Srbi, i Hrvati, i Jevreji i ostali, najviše je stradalo bošnjačko stanovništvo. Kako je rat odmicao, postajalo je jasnije da su osnovna smetnja srpsko-hrvatskoj podjeli Bosne i Hercegovine Bošnjaci i da je rat usmjeren ponajviše protiv njih. Zbog toga se u većini muslimanskih zemalja razvio poseban i dotada neposvjedočen senzibilitet prema ratu u Bosni i Hercegovini. Alija Izetbegović postao je gotovo mitska ličnost, simbol pravedne borbe za slobodu muslimana u Bosni i Hercegovini, ali i u svijetu. Gdje god se pojavljivao, širom muslimanskog svijeta, izazivao je pažnju i uživao puno poštovanje. Njegov ratnom ulogom ojačan autoritet među muslimanima snažio je njihovu solidarnost te je značajno pridonio da se osiguraju sredstva kojima je finansirana odbrana zemlje.

Tokom i nakon rata dobio je nekoliko značajnih nagrada iz islamskog svijeta: 1993. – nagradu “Kralj Fejsal” za službu islamu; 1996. – nagradu “Mislilac godine” fondacije “Ali Osman Hafiz” iz Medine; 1997. – Državni orden Republike Turske; 1997. – Počasni doktorat Univerziteta u Rijadu; 1997. – Titulu počasnog doktora pravnih nauka Marmara univerziteta u Istanbulu; 1998. – Orden nezavisnosti države Katar i 2001. – Nagradu Islamska ličnost godine Ujedinjenih Arapskih Emirata.

Na mahom sekularnom Zapadu bio je doživljavan dvojako – kao muslimanski lider, ali s manjom ulogom, predstavnik tek jedne, najslabije strane u sukobu, što je s pravom odbijao ili, pak, kao demokratski

vođa koji se borbom za suverenitet i teritorijalni integritet Bosne i Hercegovine suprotstavlja silama većim od njega, što je, čini se, zapravo želio. Kao lider koji prkosi stvarnim gospodarima iz sjene, vladarima finansijskih tokova, multinacionalnim kompanijama, svima koji su na primjeru razaranja jedne historijski utemeljene, suverene i međunarodno priznate države htjeli uspostaviti neki novi poredak, baziran na izokrenutom slijedu vrijednosti. Slijedu koji, umjesto piramide kojoj je na vrhu politički suveren narod, ispod od njega birana vlast, ispod nje ekonomski sistem koji teži blagostanju svih, a na dnu finansijski sistem koji je tek instrument ekonomske politike koju određuje demokratski izabrana vlast koja odgovara narodu. Kao što se i danas, i nakon finansijski uzrokovane ekonomske krize, podvrgavanja nacionalnih budžeta spasu privatnih dugova, vidi kako se taj poredak baš tako izokrenuo. Otuđen finansijski sektor globalne moći i povezanosti diktira ekonomske politike koje više, osim formalno, ne određuje demokratski izabrana vlast u suverenim državama koja za to odgovara svome političkom narodu.

U svojim biografijama, zapadni posrednici, poput Davida Owena ili Richarda Hoobroka, Izetbegovića su okarakterizirali kao čovjeka s kojim je vrlo mučno pregovarati. Teško je donosio odluke, a i kada bi ih donio, nije bilo sigurno hoće li ih uskoro mijenjati. Nije bio ležeran poput Slobodana Miloševića, koji je uz viski opušteno povlačio linije koje su značile život ili smrt hiljada ljudi. Nije bio fanatični povijesni idealist, odnosno parahistoriografski opsjednut čovjek poput Franje Tuđmana, koji je o tome maštao ali i aktivno nastojao proširiti Hrvatsku u granice Banovine iz 1939. godine. Izetbegović je iza sebe imao snažnu i motiviranu, ali slabo naoružanu vojsku koja mu nije mogla biti odlučujući uteg u pregovorima. Imao je i legalitet, pravdu i istinu. U ovakvom ratu sila argumenata uzmiče ispred argumenta sile, pa je u pregovorima morao taktizirati vjerovatno do mjere iritantnosti, posebno karijeristima koji su bili međunarodni pregovarači, a rat u Bosni promatrali isključivo kao mogućnost političkog i karijernog napretka.

Većina njih, ipak, Izetbegovića je visoko cijenila. Uvjerili su se da je u odnosu na svoje političke i vojne protivnike te sudionike bosanskohercegovačke krize bio moralni reper, nadmoćan referentni etičar i ozbiljan čovjek spreman za svoje ideale robijati i nikada ih ne izdati. Ovo su naročito zapažali neki intelektualci i filozofi sa Zapada. Francuski filozof

Bernard-Henri Lévy bio je očaran Izetbegovićevom ličnošću, o čemu je pisao u pariškom *Le Mondeu*. Dio ne toliko ekspanirane francuske inteligencije nije krio nezadovoljstvo činjenicom da su Henri Lévy, Pascal Bruckner i još nekolicina francuskih filozofa na neki način “kidnapirali” Izetbegovića i spriječili ga da ostvari kontakt i s drugima, njemu možda i idejno bližim misliocima. Brucknerov i Henri Lévyjev preokret, kada su nedavno zatražili reviziju nekih kur’anskih ajeta i njihovo izbacivanje iz teksta Božije Objave, jer su “teroristički”, možda daju za pravo ovim intelektualcima. Madridski list *El Mondo* proglasio je Aliju Izetbegovića 1995. godine, nakon zaključenja Daytonskog sporazuma, ličnošću godine. Mnogi univerziteti dali su mu počasne doktorate, a njegovo razumijevanje i vođenje državne politike prometnulo ga je u ličnost koja je unaprijedila demokratiju i ljudska prava. Dobio je međunarodno priznanje za unapređenje demokracije Centra za demokratiju u SAD-u 1997. godine i priznanje Foruma Crans Montana za razvoj demokratije 1998. godine.

Prilikom primanja nagrade Američkog centra za demokratiju održao je znamenit govor. Posebno je podcrtao jednu misao: “A to što mi nazivamo Bosnom, nije samo parče zemlje na Balkanu. Za mnoge od nas Bosna je ideja. To je vjera da ljudi različitih religija, nacija i kulturnih tradicija mogu živjeti zajedno.”¹¹¹ Taj je govor uvršten u više zbirki znamenitih govora u ljudskoj historiji.

Alija Izetbegović tako se i doslovno našao prikliješten očekivanjima i projekcijama – u sudbinskoj igri naslova svoga kapitalnog djela – između Istoka i Zapada. Njegov je odgovor bio – i Istok i Zapad. Postao je jedini regionalni lider s globalnim ugledom, podjednako dobrodošao u Washingtonu i Parizu, kao i u Teheranu i Rijadu, posebno Kuala Lumpuru, a nešto manje u Moskvi ili Pekingu. No, zbog borbe iz pozicije mladog Davuda protiv moćnog vojskovođe Džaluta i dosljednosti na načelima međunarodnog prava pod nemogućim okolnostima, kada bi i znatno jači pristajali na kršenje tih normi, stekao je poštovanje, čak i svojih protivnika.

¹¹¹ Alija Izetbegović, *Sjećanja: autobiografski zapis*, OKO, Sarajevo, 2005, str. 189.

DILEMA – VOĐA JEDNOG NARODA ILI SVIH U BOSNI

Osim dileme vodstva muslimana ili građana, Izetbegović se suočio s još jednom, i to prije početka općeg napada na Bosnu. U jesen 1991. godine rat u Hrvatskoj u punom je jeku. Tenkovi JNA kreću prema Dalmaciji, zloupotrebjavajući, bez znanja a kamoli dopuštenja Predsjedništva Bosne i Hercegovine, pa čak i protivno stavu polovine članova Predsjedništva Jugoslavije, teritoriju Bosne i Hercegovine za napad na Hrvatsku. Kod Stoca građani hrvatske nacionalnosti izlaze na cestu i blokiraju konvoj JNA. Alija Izetbegović, predsjednik Predsjedništva, dolazi na mjesto zaustavljanja kolone. Okupljeni bosanski Hrvati mu kliču i traže od njega da zaustavi tenkove koji idu razarati Hrvatsku. On se u tom trenutku nalazi pred više dilema. Ako zatraži trenutno povlačenje armijskog konvoja u baze, neće ga dobiti i riskirat će gubitak političkog autoriteta i mogućnosti da u neposrednoj budućnosti djeluje. Ako se ne usprotivi njegovom prolasku, riskirat će gubitak podrške Hrvata koju je dotada imao, čime je bio više od bošnjačkog lidera. Odlučuje se za jedino moguće rješenje. Pregovara s Armijom, tražeći da mu jamči kako konvoj ne ide u napad na Hrvatsku.

Je li stvarno mogao biti lider svih ili je u uvjetima potpunog stradalništva svoga naroda morao biti samo njegov vođa? Naime, osim ustroja predratne Republike Bosne i Hercegovine kao države triju naroda, kasnije nazvanim konstitutivnima, rezultati izbora pokazali su da u velikoj većini narodi biraju svoje lidere i stranke koje su percipirali zaštitnicima. Treba znati da se sve to dešava nakon nacionalističkog divljanja Miloševićevih komunista iz Beograda, kao i slične reakcije iz Zagreba u kojem je na vlast došao pokret bivšeg komunista i politički promoviranog generala JNA, hrvatskog nacionaliste Franje Tuđmana, koji nije krio svoju oduševljenost sporazumom Cvetković-Maček.

Strahovi osnivača SDA počeli su se ostvarivati. Nakon srbijanskih, počele su se nazirati i hrvatske pretenzije na teritoriju Bosne i Hercegovine, a sile privlačenja bosanskih Srba i Hrvata u velikonacionalne projekte

bile su nezaustavljive. U takvim uvjetima djelovanja centrifugalnih sila iz Beograda i Zagreba, te sve veće vjerovatnosti rata i instrumentalizacije vojne sile Jugoslavenske narodne armije u Agresiji na Bosnu i Hercegovinu, kao i opasnosti stradanja Bošnjaka, Izetbegović, iako jedan od rijetkih bosanskohercegovačkih i bošnjačkih političara državničkog kapaciteta, donosi sudbonosnu odluku da preuzme ulogu bošnjačkog lidera i bosanskog državnika s ograničenim dosezima, odnosno limitima očuvanja državno-pravnog okvira.

MIR SA ŠANSOM

Iako u *Sjećanjima* navodi kako je zbog namjere međunarodnih pregovarača da u razgraničenju dvaju entiteta Brčko prepusti onom manjem bio spreman napustiti pregovore u Daytonu, u kontekstu filozofije prava i razumijevanja anglosaksonskog pravnog *ratia*, čini se da je, uz pristajanje posrednika i pregovarača na ideju bosanske delegacije o arbitraži, Daytonski mirovni sporazum parafirao znajući i suštinski razumijevajući da je on podložan promjenama.

“U svome dugom životu radio sam najrazličitije poslove: kao zatvorenik kopao sam zemlju, nosio malter, sjekao šumu, a kasnije kao slobodan čovjek, rukovodio gradilištem, zastupao na sudu, pisao članke. Ipak, moj najteži posao bili su pregovori. Pregovarati znači odlučivati. A donositi odluke je najteži posao koji je nesretnom ljudskom biću namijenjen. Moj problem je bio u tome što niti sam mogao dobiti mir, niti voditi dobar rat. Pregovori su se vodili u uvjetima ucjene i s mačem nad glavom Bosne. Narod, napadnut od brojno jačih i bolje opremljenih neprijatelja, bio je izložen teškom stradanju, a mir koji se nudio uvijek je bio suprotan ne samo mojim principima nego i elementarnoj pravdi. Teško sam mogao prihvatiti takav mir, a još teže vratiti se kući s porukom da se rat nastavlja. Moje dileme su bile teške. Osjećao sam se kao razapet.”¹¹²

Ovo su intimne misli čovjeka s velikom odgovornošću koji je njezina tereta itekako svjestan, pa ih bilježi i kasnije objavljuje u memoarima. Unatoč njegovim dilemama, ovaj put nije bilo alternative. Međunarodna zajednica, predvođena Amerikancima, bila je složna da se mirovni sporazum, kakav-takav, mora postići. Slutilo se da će “kompromisi” biti itekako bolni. I dok je za srpsku stranu, pa dijelom i za hrvatsku, kompromis značio koji procent teritorije više ili manje, koja institucija na državnoj ili entitetskoj razini više ili manje, bosanska strana imala je ulog u pravdi, moralu, životima. Milošević, pa potom i Tuđman izabrali su rat, dok je Alija Izetbegović prosperitet vidio samo u miru i nije želio rat, a prihvatio

¹¹² Alija Izetbegović, *Sjećanja: autobiografski zapis*, OKO, Sarajevo, 2005, str. 279.

ga je tek kada mu je nametnut. Moral je bio važan samo bosanskoj strani. Dugi sudionici unaprijed su ukalkulirali cjenjkanje teritorijom. Ljudske sudbine i pravda nisu imale značaja. Neka vrsta kolateralne štete na putu ostvarenja velikodržavnih ambicija dvaju “velikana”.

Deset dana prije početka završnih pregovora, na sjednici Izvršnog odbora SDA, Izetbegović je definirao ciljeve bosanske strane u šesnaest tačaka koje su se svodile na očuvanje cjelovitosti zemlje, prisustvo međunarodnih snaga u provedbi mira, nastavak progona ratnih zločinaca putem Haškog tribunala i domaćeg sudstva i neprepuštanje Brčkog Republici Srpskoj. To je bio minimum ispod kojega se nije smjelo ići i po cijenu prekida pregovora te nastavka neizvjesnog rata, koji je već do krajnjih granica iscrpio stanovništvo. Prekid pregovora, svjestan je bio Izetbegović, značio bi gubitak bilo kakve podrške međunarodne zajednice. Bosna i Hercegovina ostala bi sama, sada protiv svih sa stigmom protivnika mira. Nije bilo mnogo opcija na stolu. Trebao se postići širok i sveobuhvatan mirovni sporazum triju država – Bosne i Hercegovine, Savezne Republike Jugoslavije i Hrvatske, s time da su bosanski Srbi dali Miloševiću da u njihovo ime vodi pregovore, dok je hrvatska delegacija imala odlučujući utjecaj na hrvatske predstavnike, pa i one u bosanskoj delegaciji.

Ubrzo su u vojnoj bazi Wright Petterson počeli iscrpljujući pregovori. Kako se očekivalo, osnova mirovnog plana je bio plan Kontakt grupe, teritorijalna podjela dva entiteta na omjer 51:49 u korist Federacije te labava zajednička vlada s malim brojem ministarstava, čije je nadležnosti tek trebalo utvrditi. Službenim ručkom u hotelu Hope (nada) 1. novembra 1995. godine zvanično su počeli pregovori. Održana je plenarna sjednica na kojoj su govorili američki državni sekretar Warren Christopher, švedski političar i nekadašnji premijer ove zemlje Carl Bildt te Franjo Tuđman, Slobodan Milošević i Alija Izetbegović.

Drugi dan pregovora bosanska delegacija sastala se s hrvatskom, predvođenom Tuđmanom, uz Holbrookeovo posredništvo. Raspravljano je o pitanjima i problemima uspostave Federacije. Trećeg novembra Izetbegović je održao sastanke s ministrima vanjskih poslova Francuske, Njemačke, Velike Britanije i Rusije. Sve četiri delegacije istakle su važnost pregovora i ponudile pomoć svojih vlada u mirovnom procesu. Isti dan Izetbegović je imao prvi daytonski sastanak sa Slobodanom Miloševićem.

Nekoliko narednih dana uglavnom je razgovarano o detaljima uređenja Federacije. Smjenjivali su se međunarodni posrednici te nekoliko ministara iz Hrvatske, Mate Granić i Gojko Šušak.

Sedmi dan Izetbegović se sastao u četiri oka s Holbrookeom. Zaključili su da je postignut izvjestan napredak u pogledu Federacije, ali da nema pomaka u vezi sa statusom Sarajeva. Srbi su tražili podjelu grada, a američki stav bio je da Sarajevo bude “federalni distrikt” u okviru Federacije, po uzoru na status glavnog grada SAD-a, s nacionalno izbalansiranim vodstvom i jedinstvenom policijom. Izetbegović se uglavnom saglasio s Amerikancima. Sa srpske strane ponuđeni su suludi prijedlozi nadvožnjaka, podvožnjaka i bajpasa, samo da bi se zadržalo što više osvojene teritorije i nacionalni ekskluzivitet, odnosno potvrdili rezultati agresije i genocida.

Desetog novembra održana je ceremonija potpisivanja sporazuma o Federaciji Bosne i Hercegovine. Izetbegović je tom prilikom, između ostalog, rekao: “Današnji dan ja neću nazvati historijskim. Ostavit ću historičarima da u nekoj daljoj budućnosti ocijene njegov značaj. A oni će suditi ne po danas rečenom nego po učinjenom. Ovaj ću dan radije nazvati danom naše odlučnosti ili danom naše nade, kako je to upravo rekao državni sekretar g. Christopher.”¹¹³ Tuđman je u svom govoru, kako svjedoči Izetbegović, Federaciju tretirao kao državu i govorio o njezinom odnosu s Hrvatskom te o jednoj odredbi iz Washingtonskog sporazuma o mogućnosti konfederacije. “Nisam volio Tuđmana. Bilo je nešto skorojevićkog u njegovom ponašanju, a njegov protokol bio je na granici kiča. Uvijek je htio da uzme komad Bosne – veći – manji. Nisam čitao njegovu doktorsku disertaciju, ali mi je poznato da se ticala banovine Hrvatske uspostavljene 1939. sporazumom Mačeka i Cvetkovića. Banovina je bila po njegovoj mjeri i ukusu jer je uključivala i velike dijelove Bosne. Pretpostavljam da je sa zadovoljstvom čitao Huntingtona. Ustvari, Huntingtonov ‘sukob civilizacija’ pružao je dobro teoretsko opravdanje za njegove apetite prema Bosni.”¹¹⁴

Unatoč napretku s uspostavom Federacije BiH, ukupan mirovni aranžman bio je i dalje daleko. Nakon više od deset dana pregovora, suštinski nije bilo pomaka. Izetbegovićevo zdravstveno stanje se zbog stresa na

¹¹³ Alija Izetbegović, *Sjećanja: autobiografski zapis*, OKO, Sarajevo, 2005, str. 295.

¹¹⁴ Isto, str. 296.

pregovorima pogoršalo. Slabo je jeo, osjećao lupanje srca, noću se budio. Činilo mu se da je svaki dan bliži infarktu. Sumnje su se obistinile samo tri mjeseca poslije kada je u februaru 1996. godine doživio srčani udar.

Sljedećih deset dana pregovaralo se o mapama, razgraničenjima entiteta, koridorima i procentima teritorija. Holbrooke je izložio srpsku varijantu koja je bila neprihvatljiva za bosansku stranu. Britanci su pritiskali bosansku stranu da prihvati nepovoljne mape, s velikim koridorom kod Brčkog. No, u vezi s ovim nije bilo popuštanja. Pravni eksperti doradivali su prijedloge aneksa sporazuma koji su tretirali ustavno uređenje, poštivanje ljudskih prava, povratak izbjeglica i prognanih, međunarodno pravni kontinuitet Bosne i vojne aspekte.

Osamnaesti dan pregovora bio je ključan. Milošević je odlučio “predati” Sarajevo, odnosno odustati od srpskih zahtjeva za radikalnom podjelom grada. Nakon određenog pritiska američke strane konačno je prihvaćena podjela tako da najveći dio grada pripadne Federaciji, dok su predgrađa i mali dio novog naselja Dobrinja ostali u drugom entitetu.

Jedan Izetbegovićev veliki cilj bio je postignut. Nakon ovoga Milošević je prihvatio i arbitražu za status Brčkog, te je uz neke detalje sporazum bio gotovo pripremljen.

Dvadesetog novembra sporazum je konačno postignut, te uz prisustvo američkog predsjednika svečano parafiran. Potpisan je 14. decembra u Parizu. Time je uspostavljen mir u Bosni i Hercegovini.

Predaja kaže da je Rajko Danilović, bivši državni tužilac u Srbiji, tada već advokat koji se bavio zastupanjem političkih disidenata ili naprosto pojedinaca koji su bili optuživani zbog verbalnog delikta i sličnih krimenata iz repertoara jednostranačja u Jugoslaviji, upoznavši tada prvooptuženog u montiranom Sarajevskom procesu 1983. godine Aliju Izetbegovića, i to u kasnijim fazama žalbi višim sudskim instancama, izjavio jednom skupu ljudi kako dotada nije upoznao čovjeka koji toliko razumije filozofiju prava. Sudbina je Aliji Izetbegoviću nepunih sedam godina od presude namijenila ulogu političkog lidera Bošnjaka i predsjednika Predsjedništva Bosne i Hercegovine i to u vrijeme njezinog puta u nezavisnost pod agresijom i dotada nezapamćenim zločinima nad njezinim najbrojnijim narodom, Bošnjacima.

Rat protiv Bosne i Hercegovine završen je u jesen 1995. godine Daytonskim mirovnim sporazumom, složenim dokumentom koji je imao vojni i civilni dio i koji je, osim mira i stabilnosti, uspostavio unutrašnje

preuređenje države, uz patronat međunarodne zajednice, znatno produžen zbog opstrukcija nekih potpisnika. U uvjetima kakvi jesu i u svijetu kakav jeste, izjavio je tada Izetbegović, bolji se, a posebno pravedniji dokument nije mogao dobiti. Ustav kojim je izvršeno unutarnje preuređenje Bosne i Hercegovine bio je tek jedan od Aneksa Općem okvirnom sporazumu (Aneks 4) i nije donesen u uobičajenoj političkoj i pravnoj proceduri kroz parlament, odnosno putem demokratski izabranih zastupnika. Međutim, kakav god da jeste, Daytonski mirovni sporazum i njegova provedba jedan su od najuspješnijih mirovnih procesa u svijetu od uspostave Ujedinjenih nacija prije sedamdeset godina.

Unutarnje preuređenje, uz očuvanje cjelovitosti, suvereniteta, političke nezavisnosti i međunarodnog kontinuiteta međunarodno priznate Republike Bosne i Hercegovine, bazirano je na planu tzv. Kontakt grupe, kao i godinu prije potpisanog Washingtonskog sporazuma o formiranju Federacije BiH kojim je završen sukob Armije BiH i Hrvatske vojske, odnosno njezine paravojne formacije u Bosni pod nazivom HVO. Kantonalno ustrojena Federacija na 51 posto teritorije i na zločinu i genocidu nastala unitarna Republika Srpska na 49 posto teritorije postale su federalnim jedinicama, ali ne državama, već entitetima čiji je položaj izveden iz osnova države Bosne i Hercegovine, a ne obratno, što Ustav jasno stipulira.

Član 1. Općeg okvirnog sporazuma za mir u Bosni i Hercegovini uspostavlja suverenu jednakost triju ugovornih strana, Bosne i Hercegovine, Republike Hrvatske i tadašnje Savezne Republike Jugoslavije. Nalaže uzdržavanje od bilo kakve akcije, uključujući i upotrebu sile, protiv teritorijalnog integriteta i političke nezavisnosti Bosne i Hercegovine. Potpisivanjem Sporazuma Bosna i Hercegovina i Savezna Republika Jugoslavija su, kao suverene i nezavisne države, priznale jedna drugu u okviru međunarodno priznatih granica (član 10. Općeg okvirnog sporazuma za mir u BiH). Republika Hrvatska i Bosna i Hercegovina obostrano su se priznale još 1992. godine.

Međunarodnim priznanjem u aprilu 1992. godine Republika Bosna i Hercegovina stekla je status nezavisne i suverene države s međunarodnopravnim subjektivitetom, čime je postala ravnopravna članica međunarodne zajednice država i primljena u punopravno članstvo Ujedinjenih nacija i drugih međunarodnih organizacija. Potvrđen je kontinuitet njezina postojanja kao države po međunarodnom pravu u okviru međunarodno priznatih granica. Prema članu I tačka 1. Ustava Bosna i Hercegovina

zadržala je članstvo u Ujedinjenim nacijama i njezinim organizacijama i u drugim međunarodnim organizacijama. Član II tačka 7. Ustava BiH predviđa kontinuitet u pogledu međunarodnih sporazuma navedenih u njegovom Aneksu I, a kojima je Bosna i Hercegovina pristupila do stupanja na snagu daytonskog Ustava.

Ustavom se osigurava njegova nadređenost svim zakonima i ostalim propisima institucija Bosne i Hercegovine te ustavima, zakonima i drugim aktima entiteta i njihovih administrativnih jedinica (član III, tačka 3b Ustava BiH). Time je uspostavljeno jedinstvo pravnog poretka Bosne i Hercegovine. Član XII tačka 2. Ustava BiH nalaže usklađivanje entitetskih ustava s ovim Ustavom u roku od tri mjeseca od dana njegovog stupanja na snagu. Entiteti i njihovi propisi moraju biti integrirani u pravni poredak Bosne i Hercegovine, države s izmijenjenim unutrašnjim uređenjem. To se, naravno, nije dogodilo u tom roku, pa su 1998. godine prihvaćene tzv. Bonske ovlasti Visokog predstavnika međunarodne zajednice kojima mu je dato pravo da svojim odlukama mijenja ustave i zakone entiteta i uspostavlja pojedine nove državne institucije, sve u skladu s Ustavom. Naime, Ustav BiH omogućava jačanje državnog nivoa vlasti redistribucijom nadležnosti između institucija Bosne i Hercegovine i entiteta. Nalaže da država preuzme sve nadležnosti entiteta u stvarima o kojima se postigne saglasnost entiteta, u stvarima koje su potrebne za očuvanje suvereniteta, teritorijalnog integriteta, međunarodnog subjektiviteta i političke nezavisnosti, kao i u stvarima koje su predviđene Aneksima 5–8 Općeg okvirnog sporazuma za mir u BiH (član III tačka 5. Ustava). Pritom se omogućava uspostavljanje dodatnih institucija za njihovo obavljanje. U tom smislu, formiranje novih institucija, kao i re-centralizacija određenih funkcija države koje su se događale do 2007. godine, dio su prirodnog, ustavnog procesa, kao dijela Općeg okvirnog sporazuma za mir, a ne neka nametnuta, nedemokratska volja stranaca protivno interesima konstitutivnih naroda.

Prizivajući u pamet izjavu Rajka Danilovića i imajući ove osnovne napomene u vidu, jasno je zašto je Alija Izetbegović nakon dugog i teškog pregovaranja potpisao Daytonski sporazum, svjestan svih njegovih nedostataka i kompromisom postignutih rješenja. Kao dobar filozof prava znao je da je u njega ugrađen anglosaksonski princip okvirnog šturog sporazuma i aneksa koji sadrže mehanizme promjena. Postojanje tog ugrađenog principa promjene potvrdio je prije svoje smrti glavni američki

pregovarač Richard Holbrooke. Međutim, Izetbegović je ponavljao svojim saradnicima i radikalnijim tražiteljima promjena – riječ je o procesu koji će trajati godinama, možda i desetljećima u nekim aspektima. Korak po korak u provedbi svih aneksa, negdje brže, negdje sporije, dovest će do prihvatljivog rješenja koje neće ugrožavati položaj i pravo niti jednog konstitutivnog naroda, ali niti građanina pojedinca. Ne može se strašnim nasiljem pokidano društveno tkivo obnoviti brzo, niti se može “zakrpati” na isti način.

Bonske ovlasti Visokog predstavnika međunarodne zajednice uvedene su zbog opstrukcije prvenstveno srpskih i hrvatskih, ali u nekim segmentima i bošnjačkih političkih predstavnika u provedbi svih aneksa, posebno aneksa 7, povratka izbjeglica i prognanih. Visoki predstavnici mijenjali su zakone, ovlaštenja entiteta prenosili na državu. Država je prilično recentralizirana, od tri došlo se do devet državnih ministarstava, uvedena su granična policija, jedinstvene oružane snage, jedinstvena valuta, centralna banka, indirektni porezi, konstitutivnost sva tri naroda na čitavom području države, formirani su Tužilaštvo, Sud BiH i Ustavni sud BiH, Obavještajna služba i službe sigurnosti, sve u skladu s odredbama Daytonskog Ustava, onako kako ga je shvatio Izetbegović i zbog toga potpisao Opći okvirni sporazum s njegovim aneksima.

Hrvatska legenda govori o tome da je Franjo Tuđman tokom pregovora u Daytonu “spasio” sporazum jer je predložio kompromisno rješenje za status Brčkog koji je trebalo riješiti odlukom arbitra. Istina je da je status Brčkog bio kamen spoticanja na pregovorima, ali ne i razmimoilaženja u suštini između pregovaračkog tima Bosne i Hercegovine s američkim posrednicima, već je bila riječ o načelnom neodobranju uključivanja Brčkog i njegove okolice u Republiku Srpsku. Rješenje o arbitraži je, na bazi Izetbegovićeve sugestije o formiranju radne grupe koja će dati prijedlog konačnog rješenja statusa Brčkog, na koncu predložila američka a ne hrvatska strana, a arbitar za Brčko donio je 1999. godine odluku o formiranju Brčko distrikta koji je postao treća federalna jedinica. Tim je rješenjem Alija Izetbegović bez dodatnih sukoba ili blokade mirovnog procesa izvojevao važnu pobjedu.

POLITIČKI I DRŽAVNIČKI EMANET

Nakon potpisivanja Daytonskog mirovnog sporazuma mnogo veći zalogaj bio je provesti ga u djelo, posebno kod povratka izbjeglica i prognanih, jer se povratak na predratna ognjišta direktno kosio s ratnim ciljevima i srpske i hrvatske strane, pa su njihovi predstavnici na svim razinama vlasti to sprečavali i opstruirali. Međutim, bilo je i pomaka. Uspostavljena je jedinstvena Vojska Federacije, ubrzo je riješen problem monetarne politike i jedinstvene valute, uvedene su jedinstvene automobilske tablice, čime je umanjen strah od putovanja između entiteta ili naselja s apsolutnom većinom jednog naroda. Ekonomija je, uz međunarodnu finansijsku pomoć, profunkcionirala, a prve godine zabilježene su visoke stope rasta, što je logično nakon rata, ali nije bilo posve očekivano s obzirom na složenu strukturu odlučivanja koju je inaugurirao Daytonski sporazum.

Mir je uspostavljen, vratili su se normalni uvjeti života, a misija NATO pakta koju je vojni aspekt sporazuma predvidio pod nazivom SFOR održavala ga je uspješno, dok su tenzije polahko slabile. U tim uvjetima na prvim poslijeratnim izborima u jesen 1996. godine Alija Izetbegović ponovo biva izabran za bošnjačkog člana Predsjedništva, koje je Daytonskim sporazumom svedeno na tri člana, po jednog Bošnjaka, Srbina i Hrvata. Uspjeh njegove SDA na općim izborima, kao i ostalih nacionalnih stranaka, mijenja određene stavove međunarodnih predstavnika, posebno Ureda Visokog predstavnika. Pokušavaju naći političku alternativu tvrdnjom da ratni lideri ne mogu voditi zemlju u miru. Pritom ne prave nikakvu razliku među njima. Tako Alija Izetbegović, bez obzira na svu odgovornost i kooperativnost u mirovnim procesima i bez obzira na prirodu sukoba, biva gotovo izjednačen sa srpskim i hrvatskim ratnim vođama, kasnije pravomoćno osuđenim za neke od najtežih ratnih zločina i zločina protiv čovječnosti, uključujući i genocid.

Pokrenute su medijske kampanje kojima se pokušalo prikazati da vrh Bosne i Hercegovine, predvođen Izetbegovićem, planski skreće navodno ogromna sredstva koja međunarodni donatori daju za rekonstrukciju

zemlje za korupciju gargantuovskih razmjera. Pokušao je odgovarati na te objede i ničim dokazane izmišljotine, no bilo je jasno da su sponzori Daytonskog sporazuma htjeli promjenu vlasti.

Pred izbore u septembru 1998. godine ozbiljno je razmišljao da se ne kandidira. U maju te godine napisao je pismo koje je bilo naslovljeno "mojim prijateljima" i uputio ga na tridesetak adresa. Izrazio je želju da se povuče. No, stranačke kolege smatrale su da predizborni period nije zgodan za ovaj čin. Tako je ostavka odgođena za sljedeći izborni ciklus, tada još dvogodišnji, prema odredbama Daytonskog sporazuma. Iste godine SDA, kao vodeći član Koalicije za cjelovitu i demokratsku BiH, ponovo osvaja vlast, odnosno sa srpskim i hrvatskim strankama formira kohabitaciju na državnom i federalnom nivou. Tek na lokalnim izborima 1998. godine ova stranka prvi put gubi vlast u nekim općinama u kojima je vladala od 1990. godine, a na općim izborima 2000. godine prvi puta biva demisionirana iz federalne i državne vlasti. Zbog zdravstvenog stanja, koje se stalno nakon infarkta pogoršavalo, te izloženosti pritiscima međunarodnih predstavnika zbog neutemeljenih i nedokazanih optužbi, kao i zbog osjećaja političke odgovornosti za gubitak vlasti na lokalnim i anticipiran gubitak vlasti na općim izborima 2000. godine, 6. juna te godine Alija Izetbegović pročitao je u centralnom Dnevniku TV BiH izjavu: "Dragi građani Bosne i Hercegovine, želim vas obavijestiti o svojoj odluci da se po isteku mandata moje sadašnje funkcije predsjedavajućeg Predsjedništva BiH povučem iz Predsjedništva, što znači 12. oktobra ove godine. (...) Razloga za moje povlačenje ima više, a glavni su moje godine (u augustu navršavam 75 godina) i moje zdravlje. Posao člana Predsjedništva u ovim uslovima zahtijeva fizičku i nervnu kondiciju koju ja nemam. Zahvaljujem se svima koji su me podržavali u proteklih deset teških godina naše povijesti. Želim da se ostvari san bosanskih patriota o cjelovitoj, demokratskoj i prosperitetnoj Bosni i Hercegovini."

Nakon izjave voditelj dnevnika postavio mu je dva pitanja. Prvo je bilo šta smatra svojim najvećim rezultatom. Odgovorio je da je to nezavisnost Bosne i Hercegovine. "U 1991. i 1992. godini postojala je realna opasnost da Bosna i Hercegovina postane provincija 'velike Srbije'. Ja sam to spriječio i to smatram svojom najvećom zaslugom!" Na pitanje šta smatra svojim najvećim neuspjehom, odgovorio je: "Spor proces uspostavljanja cjelovite, demokratske i prosperitetne Bosne i Hercegovine u miru."

“Ne volim rastanke, ali nisam osjećao tugu”¹¹⁵, zapisao je u *Sjećanjima*. Sumirajući život napisao je: “Kada bi mi bilo ponuđeno da još jednom živim, odbio bih. Ali, ako bih se morao ponovo roditi, izabrao bih svoj život.”¹¹⁶

Memoarski je zapisao i da mu međunarodni predstavnici nisu vjerovali da se povlači. Vjerovatno zato što bi sami drukčije postupili. Demisija SDA s vlasti 2000. godine, iako kratkotrajna, iznjedrila je prljav val neutemeljenih optužbi, pa i progona onih najzaslužnijih za odbranu, međunarodno priznanje i funkcioniranje države u najtežim uvjetima. Taj val bio je zapravo usmjeren prema svemu što je sa svojim saradnicima i saborcima učinio, što su značili i što se mislilo da znače Alija Izetbegović i njegov politički pokret, čime su međunarodni pokrovitelji provedbe Daytonskog sporazuma željeli, mjereći sve istim aršinom, smijeniti tzv. ratne lidere i uspostaviti neku *novu Bosnu*, ujedno podržavajući politički i finansijski političare koje su okarakterizirali građanskima, čak i Milorada Dodika.

Ta je nepravda pravdi posvećenom Izetbegoviću posebno teško padala, iako se tokom agresije isključivo s nepravdom i nehumanom ravnodušnošću donosioca ključnih odluka stalno suočavao. Svoje političke aktivnosti nastavio je u prostorijama SDA, čiji je predsjednik ostao do kraja mandata, odnosno do Trećeg kongresa 2001. godine. Uglavnom se orijentirao na pisanje memoara. Primao je goste. Gotovo svi državnici koji bi iz svijeta dolazili u Bosnu i Hercegovinu u svoj protokol ubacivali su posjetu Aliji Izetbegoviću. Kada ga je bolest, kao rezultat svih njegovih drama, uzništva i kazamata i ratnih iskušenja bez presedana, nadjačala, smješten je u Klinički centar Univerziteta u Sarajevu.

Alija Izetbegović umro je 19. oktobra 2003. godine. Liječio se u svoje Sarajevu, nije tražio poseban tretman niti liječenje u najprestižnijim klinikama u svijetu. Time je jasno pokazao povjerenje koje ima u domaće stručnjake i nadu u budućnost zemlje, davši tako primjer građanima. Na kraju je u bolnici samo primao one ljude s kojima je imao neraščićene račune, kako svjedoči sin Bakir. Od državnika i političara te javnih ličnosti iz stotinjak zemalja upućeni su telegrami sućuti Predsjedništvu Bosne i Hercegovine i Stranci demokratske akcije.

¹¹⁵ Alija Izetbegović, *Sjećanja: autobiografski zapis*, OKO, Sarajevo, 2005, str. 427.

¹¹⁶ Isto, str. 428.

Nije ostavio pismeni emanet. Nije to niti htio. Izborio se za ideal države u kojoj niko nikada neće biti proganjan zbog vjere, nacije ili uvjerenja. Smatrao je to islamskim na onaj način na koji je islamskim smatrao pravedan društveni poredak, baziran na božanskim uputama. Preporučivao je strpljenje i istinu kao jedini put ostvarenja ideala. Okvir koji je izgradio, demokratski, pluralističan i multietnički, čak i u najtežim ratnim iskušenjima, zapravo je njegov emanet. On se, donekle, može trasirati u 2004. godine objavljenim njegovim sabranim djelima u deset tomova.

Današnji predsjednik, a tadašnji premijer Republike Turske Recep Tayyip Erdoğan kazao je nakon vijesti o Izetbegovićevoj smrti da je ona “njegov narod i njega potresla iz dubine duše”. Izetbegović je čovjek koji je svojim životom i djelom utjecao na historiju. Njegova je misija izraz ljudske časti i zadivljujuće ustrajnosti, što je predstavljalo čast cijelog svijeta. Za vrijednosti u koje je vjerovao, za svoju državu i svoj narod on je neiscrpni izvor hrabrosti i izuzetne vrijednosti. Bol povodom Izetbegovićeve smrti moj narod i ja dijelimo s bratskim bosanskohercegovačkim narodom, rekao je Erdoğan tom prilikom.¹¹⁷

Alija Izetbegović velika je bosanskohercegovačka i bošnjačka historijska ličnost koja je presudno utjecala na političke procese i živote miliona ljudi, kao i na sudbinu zemlje. Čak su i neki autori i kritičari Izetbegovićeva političkog puta mišljenja da u političkoj historiji Bosne i Hercegovine i regije osim Josipa Broza Tita nema političke ličnosti u toj mjeri prepoznatljive i uvažavane u svijetu kao što je bio Alija Izetbegović. Njegov politički *credo* i djelovanje bili su utemeljeni na principima, ali vođeni razumom i sviješću o realnosti. Alija Izetbegović zato jeste izjavio 1990. godine da je nacionalna emancipacija bosanskih katolika kao Hrvata i bosanskih pravoslavaca kao Srba završen i ireverzibilan proces, što su pokazali prethodni i kasniji popisi stanovništva. Kada je poslije rata izjavio da treba njegovati bosanstvo, naglasio je da se ne treba zato odricati svoga identiteta, čime je jasno definirao kako je riječ o domoljubnom, državotvornom osjećaju kod svih građana, odnosno pripadnika triju konstitutivnih naroda. Time je postavio realan i provediv okvir suživota, priznajući i pristajući na različitosti koje objedinjuju principi. Upozoravao je svoje mlađe kolege i sljedbenike da neke samorazumljive činjenice treba ponoviti i stotinu puta kako bi bile široko prihvaćene.

¹¹⁷ Alija Izetbegović, *Dostojanstvo ljudskog izbora*, OKO, Sarajevo, 2005, str. 264.

Može se, na koncu, s mnogo argumenata zaključiti da je lider Bošnjaka, prvi demokratski izabrani predsjednik Predsjedništva Bosne i Hercegovine, Alija Izetbegović ostavio osnove političke ideje koju je formulirao kroz Bosnu i Hercegovinu, multietničku i interkulturnu političku zajednicu u kojoj niti jedan njezin građanin neće biti proganjan zbog nacionalne, vjerske ili druge pripadnosti ili uvjerenja. Postavio je politički i pravno-filozofski okvir slobodne zemlje slobodnih građana i ravnopravnih naroda. Do ispunjavanja tog okvira vode procesi stalnih promjena, u skladu s Daytonskim mirovnim sporazumom i njegovim Aneksom 4, Ustavom Bosne i Hercegovine, koje su se odvijale baš kako je to na vrijeme shvatio Alija Izetbegović, korak po korak, ne naglo i radikalno. Takva mudrost nedostajala je mnogima tada, a i danas ju nalazimo tek u nekih ili samo u tragovima.

Bog bio Tobom zadovoljan, Alija, sine Mustafin.

LITERATURA

Primarni izvori

- Alija Izetbegović: prvi predsjednik nezavisne Bosne i Hercegovine*, priredili Zijah Gafić, Ajet Arifi; tekst Nihad Kreševljaković, Connectum, Sarajevo, 2007.
- Izetbegović, Alija, *Dostojanstvo ljudskog izbora*, OKO, Sarajevo, 2005.
- Izetbegović, Alija, *Islam između Istoka i Zapada*, Svjetlost, Sarajevo, 1996.
- Izetbegović, Alija, *Islamska deklaracija*, Sarajevo, Bosna, 1990.
- Izetbegović, Alija, *Moj bijeg u slobodu: bilješke iz zatvora 1983-1988*, OKO, Sarajevo, 2005.
- Izetbegović, Alija, *Robovi biti nećemo: govori 1990.-1995*, OKO, Sarajevo, 2005.
- Izetbegović, Alija, *Sjećanja: autobiografski zapis*, OKO, Sarajevo, 2005.

Sekundarni izvori

- Filandra, Šaćir, *Bošnjačka politika u XX stoljeću*, Izdavačko preduzeće "Sejtarija", Sarajevo, 1998.
- Gavr Rankapetanović, Munir, *U plamenu kušnje*, Grafo Art, Sarajevo, 1991.
- Isaković, Zehrudin, *Biografija Alije Izetbegovića*, Muzej "Alija Izetbegović", Sarajevo, 2012.
- Kasumagić, Ismet, *Trinaest mladomuslimanskih šehida*, Udruženje građana "Mladi Muslimani", Sarajevo, 2007.
- Muslimović, Fikret i Cikotić, Selmo, *Mislilac i državnik Alija Izetbegović*, Muzej "Alija Izetbegović", Sarajevo, 2016.
- Prguda, Abid, *Sarajevski proces*, Bosanski institut, Zürich, 1987.
- Trhulj, Sead, *Mladi Muslimani*, Globus, Zagreb, 1992.



IMENSKI REGISTAR

- Abdić, Fikret 70, 92, 93, 110-112
Abduhu, Muhammed 28
Abdul Aziz, sultan 19
Afgani, Džemaludin 28
Akashi, Yasushi 118
Akšamija, Lejla rođena Izetbegović 7, 44,
53, 59, 78
Aleksandar, kralj, v. Karađorđević,
Aleksandar
Alibabić, Munir 80, 94, 95
Alić, Fikret 108
Aristotel 23
Ashdown, Paddy 8, 99
- Barthou, Louis 16
Basariček, Đuro 14
Bašagić, Husref 48
Bašagić, Safvet-beg 80
Bavcon, Ljubo 77
Bečić, Alija 41
Beganović, Mustafa 108
Behmen, Omer 40, 41, 67, 68, 73, 74, 82,
86, 87
Behmen, Salih 40, 53, 67
Bender, Ivan 100
Berberović, Sabina rođena Izetbegović 7,
44, 53, 59, 78, 107
Bergson, Henri 23
Biber, Hasan 39, 41
Bičakčić, Đula 67, 74
Bičakčić, Edhem 67, 68
Bijedić, Bahrudin 76
Bildt, Carl 128
Boban, Mate 100, 110
Brkić, Miljenko 108
Broz, Josip Tito 32, 35, 38, 45, 49, 52, 64,
65, 75, 83, 97, 137
- Bruckner, Pascal 124
Busuladžić, Mustafa 22, 35
- Carrington, Peter 112
Causescu, Nicolae 64
Cerić, Mustafa 87
Chirac, Jacques 117, 120
Christopher, Warren 120, 128, 129
Cikotić, Selmo 92, 99
Clinton, Bill 115
Cutileiro, José 112, 114
Cvetković, Dragiša 18, 25, 129
- Čamdžić, Asim 40
Čamdžić, Sulejman 41, 87
Čampara, Ešref 38-40
Čaušević, Džemaludin 10, 28
Čišić, Husaga 46
Čengić, Hasan 67, 68, 73, 74, 87
- Ćerimović, Hilmo 40
Ćerimović, Šaćir 40
- Danilović, Rajko 74, 130, 132
Darwin, Charles 60
Davutoğlu, Ahmet 51
De Gaulle, Charles 47
Delimustafić, Alija 107
Demirel, Süleyman 116
Dervišević, Murtez 38
Dizdarevići 69
Dizdarević, Nijaz 22
Dizdarević, Raif 65
Dizdarević, Zlatko 76
Dizdar, Mak 22
Dodik, Milorad 136
Doko, Jerko 107

- Dolanc, Stane 75
 Duraković, Esad 50
 Duraković, Nijaz 76, 96
- Đ**ilas, Milovan 45, 46
 Dozo, Husein 52, 53, 64-66, 68, 70
 Đurđević, Derviš 67
- E**mir Šekib Arslan, v. Šekib Arslan
 Erdoğan, Recep Tayyip 51, 137
- F**azlibegović, Nusret 41
 Ferdinand, Franz 20
 Filipović, Izudin 76
 Filipović, Muhamed 69, 87
 Filipović, Nihad 32, 105
- G**andhi, Indira 7
 Ganić, Ejup 92
 Gavrankapetanović, Munir 41, 53
 Ghali, Boutros 118
 Gligorov, Kiro 97
 Gotovac, Vlado 76
 Grandó, Ivan 14
 Granić, Mate 129
 Granov, Emin 29, 40
- H**adžić, Mehmedalija 68
 Hadžić, Rizah 67, 69, 71, 80, 95
 Hafizović, Rešid 69
 Handžić, Mehmed 28, 29
 Harriman, Pamela 120
 Hegel, Georg Wilhelm Friedrich 23, 79
 Hercegovac, Enes 48
 Hitler, Adolf 16, 18
 Hodžić, Sead 80
 Holbrooke, Richard 99, 120, 123, 128-130, 133
 Homeini, Ruholah 55
 Hoxha, Enver 64
 Hundur, Hamzalija 41
 Huntington, Samuel P. 129
- I**brišimović, Nedžad 106
 Idrizović, Nagorka 76
- Imamović, Nurudin 107
 Isaković, Alija 111
 Isović, Benjamin 86
 Isović, Safet 86
 Izetbegović, Alija, djed 19
 Izetbegović, Arzija 21, 60
 Izetbegović, Bahrija 21
 Izetbegović, Bakir 7, 20, 40, 44, 53, 62, 78, 86, 98, 105, 136
 Izetbegović, Hajrija 21
 Izetbegović, Halida rođena Repovac 44, 59
 Izetbegović, Hiba rođena Džabija 9, 21, 59
 Izetbegovići, porodica 19
 Izetbegović, Lejla, v. Akšamija, Lejla rođena Izetbegović
 Izetbegović, Mustafa 8, 9, 20, 21
 Izetbegović, Nafija 21
 Izetbegović, Nurudin 21
 Izetbegović, Sabina, v. Berberović, Sabina rođena Izetbegović
 Izetbegović, Sabrija 21
 Izetbegović, Šukrija 44
- J**ahić, Munir 108
 Jašarević, Nermina 69, 73
 Jeftić, Bogoljub 16
 Jović, Borisav 100
- K**ajtaz, Halid 41
 Kant, Immanuel 23
 Karačić, Hasan 58, 60
 Karadžorđević, Aleksandar 10-12, 14-16
 Karadžorđević, dinastija 9, 14
 Karadžorđević, knez Pavle 16-18
 Karadžozović, Esad 40
 Karadžić, Radovan 93, 98, 101, 110, 113, 119, 120, 122
 Karamehmedović, Alija 40
 Karić, Enes 69, 78
 Kasumagić, Ismet 40, 53, 67, 68, 73, 74, 82
 Kerin, Veličko 16
 Kljuić, Stjepan 100

- Korošec, Anton 10, 17, 18
 Kovač, Nikola 108
 Kozarić, Vahid 40, 41, 42
 Kranjčević, Silvije Strahimir 79
 Krleža, Miroslav 9
 Krstičević, Tomislav 108
 Kupusović, Muhamed 68
 Kvaternik, Eugen 16
- Lagumdžija, Zlatko 107
 Latić, Džemaludin 67, 73, 74, 81
 Lenjin, Vladimir Iljič 79
 Lévy, Bernard-Henri 107, 124
 Lučić, Ivo 100
- Ljotić, Dimitrije 18, 19, 26
- MacKenzie, Lewis 108
 Maček, Vladko 14, 16-18, 25, 129
 Mahmutćehajić, Rusmir 68, 107
 Malkić, Mensur 8
 Mandela, Nelson 79, 96
 Mandžić, Pašaga 30, 31
 Marjanović, Đorđe 76
 Marković, Ante 97
 Mašić, Slobodan 62
 Matvejević, Predrag 61, 76, 106
 Mazowiecki, Tadeusz 114
 Mehinagić, Hajrudin 22
 Mešić, Stipe 100
 Michelangelo Buonarroti 60
 Mihailović, Draža 30, 31, 32
 Mihailov, Vančo 14
 Mihajlović, Borislav Mihiz 81
 Mikulić, Branko 65
 Milošević, Slobodan 84, 85, 87, 90, 97, 98,
 101, 112, 113, 123, 125, 127, 128, 130
 Mirković, Radovan 107
 Mladić, Ratko 118
 Moore, Thomas 6
 Muftić, Muhamed 38
 Muhić, Fuad 75, 91
 Mujezinović, Dževad 90
 Mujezinović, Mustafa 8
 Muratović, Hasan 108
- Muslimović, Fikret 92, 99
 Mussolini, Benito 15
 Nanić, Kemal 24, 87
 Naser, Gamal Abdel 52
 Nedić, Milan 26
 Nehru, Džavaharlal 7, 52, 79
 Nikolić, Ranko 107
- Obrenovići, dinastija 14
 Obrenović, Mihailo 19
 Omerbašić, Ševko 87
 Owen, David 112, 115, 123
- Özal, Turgut 116
- Pašić, Nikola 10, 12, 13
 Pavelić, Ante 14-16, 31
 Pelivan, Jure 107
 Pernar, Ivan 14
 Perović, Ivo 16
 Petar II, Karađorđević 16
 Petar I, Karađorđević 10
 Pijade, Moša 41, 46, 77
 Platon 23
 Pločo, Fikret 40
 Pločo, Šefkija 38
 Pozderac, Hamdija 69, 70, 92
 Prguda, Abid 72
 Prguda, Rušid 67
 Pribičević, Svetozar 10, 12, 13
 Primorac, Žarko 107
 Princip, Slobodan S. 76
 Pušina, Jusuf 107
 Puškić, Esad 38
- Račić, Puniša 13
 Radić, Pavle 14
 Radić, Stjepan 9, 10, 12-14
 Raguž, Martin 108
 Ranković, Aleksandar 49, 84
 Rašković, Jovan 98
 Ražnatović, Željko Arkan 105
 Repovac, Halida v. Izetbegović, Halida
 rođena Repovac
 Rešidović, Edina 67, 72, 80, 95

Rida, Rešid 28

Salihagić, Amir 80

Salihbegović, Melika 67, 68

Serdarević, Ismet 40

Serdarević, porodica 67

Sidran, Abdulah 106

Silajdžić, Haris 107

Smajlović, Ahmed 70

Sokolija, Mahir 93

Sokrat 23

Spahić, Mustafa 67, 69, 74, 82

Spaho, Mehmed 10, 16-18, 25, 70, 85

Spinoza, Baruch 23

Staljin, Josif 31, 35, 43, 52, 64

Stanković, Radenko 16

Stojadinović, Milan 17, 18

Stoltenberg, Thorvald 112

Stupac, Omer 40, 41

Sušić, Derviš 64

Šabić, Salim 87, 88

Šaćirbegović, Azita 38

Šaćirbegović, Nedžib 32, 38, 39, 41, 58

Šahović, Edhem 39

Šarac, Džemil 22

Šekib Arslan 28

Šešelj, Vojislav 84

Šubašić, Ivan 18

Šuko, Avdo 27

Šušak, Gojko 100, 129

Tadić, Boris 81

Tadić, Ljubomir 81

Taine, Hippolyte 5

Talbott, Strobe 120

Tanković, Šemso 53

Tito, v. Broz, Josip Tito

Trhulj, Sead 36, 43

Tudman, Franjo 76, 85, 93, 97-102,
104, 108, 112, 116, 120, 121, 123, 125,
127-129, 133

Uzelac, Uglješa 108

Uzunović, Fahrudin 38

Vance, Cyrus 112

Velagić, Teufik 29, 41, 58, 68

Veselica, braća 76

Zulfikarpašić, Adil 91

Živalj, Husein 67, 68, 73

Živković, Petar 14, 15, 18

BIOGRAFIJA AUTORA

Faris Nanić rodio se u Zagrebu 1964. godine, gdje je 1990. završio Građevinski fakultet. Od 1992. do 1997. bio je direktor i glavni urednik nezavisne novinske agencije Sebil press u Zagrebu, a od 1996. do 2001. šef je Službe za odnose s javnošću Ministarstva odbrane Federacije BiH i šef kabineta predsjednika Predsjedništva BiH Alije Izetbegovića te konsultant Savjeta za vanjsku politiku Stranke demokratske akcije BiH u Sarajevu. Od 2001. do 2007. radio je kao projekt-menadžer i direktor Tehničke jedinice za izgradnju u Hrvatskim autocestama na izgradnji mreže autocesta. Od 2007. do 2017. je projekt-menadžer i direktor u "Viaduktu". Osnovao je "Viaduktove" firme u Abu Dabiju i u Sarajevu. U Sarajevu je bio generalni direktor i projekt-menadžer na izgradnji autoceste na Koridoru 5-c. Novinarskim i publicističkim radom bavi se od 1988. godine. Autor je brojnih tekstova u domaćoj i stranoj periodici (*Studentski list*, *Azur Journal*, *Muslimanski glas*, *Ljiljan*, *Behar*, *Stav*, *The New Federalist*, *Neue Solidarität*, *Acque e terre*, *Jewish Chronicle*, *Polet*, *Takvim*), zbirki političkih i društvenih eseja *Tjeskoba vremena* (1999) i *Zapisano ostaje* (2006) te putopisne proze *Na istoku zapada* (2002). Bio je dugogodišnji član redakcije časopisa za kulturu i društvena pitanja *Behar* te urednik njegova *Ekonomskog podlistka*. Godine 2003. pokrenuo je mjesečnik bošnjačke nacionalne manjine u Hrvatskoj *Preporodov journal* (bio mu glavni urednik do 2007). Od 2016. godine kolumnist je sarajevskoga sedmičnika *Stav*. Bio je član Glavnog odbora (1995–2014) i potpredsjednik (2010–2014) Kulturnog društva Bošnjaka Hrvatske "Preporod". Od 1998. do 2002. bio je potpredsjednik i vršitelj dužnosti predsjednika Izvršnog odbora Medžlisa Islamske zajednice Zagreb. Član je Komisije za dijasporu i vanjske odnose Sabora Islamske zajednice Bosne i Hercegovine. Politički je aktivan od 1990. godine i jedan je od osnivača Stranke demokratske akcije. U periodu 1992–2001. politički je sekretar Stranke demokratske akcije Hrvatske. Osnivač je udruženja International Parliamentarians Against Genocide in Bosnia (1993. godine) i član njegova Međunarodnog sekretarijata (do 1996. godine). Bio je član predsjedništva Hrvatskoga društva prijateljstva s Bosnom i Hercegovinom od 1995. do 2000. godine. Predsjedavao je Nadzornim odborom Udruge Bošnjaka branitelja Domovinskoga rata RH od 2001. do 2004. godine.



SADRŽAJ

| | |
|--|-----|
| Predgovor | 5 |
| Prolog | 7 |
| Vrijeme sutona | 9 |
| Djetinjstvo u šeheru | 21 |
| Rat i početak političkog životopisa | 26 |
| Prvo uzništvo zbog misli | 35 |
| Filozofija prava i islamski preporod | 44 |
| Drugo uzništvo i bijeg u slobodu | 66 |
| Na čelu probuđenog entuzijazma slobode | 83 |
| Melanholični vojskovođa | 107 |
| I/ili na Istoku i/ili Zapadu | 122 |
| Dilema – vođa jednog naroda ili svih u Bosni | 125 |
| Mir sa šansom | 127 |
| Politički i državnički emanet | 134 |
| LITERATURA | 139 |
| IMENSKI REGISTAR | 141 |
| BIOGRAFIJA AUTORA | 145 |

ALIJA IZETBEGOVIĆ
Kratka biografija

Autor
Faris Nanić

Izdavač
JU Muzej "Alija Izetbegović"

Za izdavač
Adnan Žiško

Urednik
Adnan Žiško

Štampa
Dobra knjiga, Sarajevo

Tiraž
500 komada
